
Vol. 4 | Issue 1

2025

ISSN : 2717-4840

The Mega Journal

A Peer Reviewed Interdisciplinary Journal

Published by
Nepal Mega College

Advisors

Prof. Dr. Hom Nath Bhatrai
Mr. Gopal Khanal
Mr. Dinesh Khanal
Mr. Madhukar Pandey
Mr. Narayan Neupane

Executive Editor

Mr. Yadap Chandra Neupane

Editors

Dr. Shyam Prakash Khanal
Dr. Raj Kumar Parajuli
Mr. Ishwari Prasad Bhusal

Pair Reviewers

Prof. Dr. Keshav Raj Pokhrel
Prof. Dr. Jiblal Sapkota
Dr. Keshav Bhusal
Dr. Krishna Thapa
Dr. Rajendra Khanal
Dr. Santosh Gnawali
Dr. Umesh Kafle

Editorial

In its fourth issue, *The Mega Journal* presents scholarly works that integrate management, taxation, teaching–learning practices, social sciences, and information technology. The issue highlights innovative pedagogical tools and technology-enabled approaches that enhance classroom effectiveness while promoting interdisciplinary research and critical analysis. Through this academic diversity, the journal reinforces its role as a peer-reviewed platform committed to quality research and contemporary relevance.

The modern world faces complex challenges that demand multidisciplinary perspectives. Management and taxation systems are deeply influenced by social, economic, and cultural contexts, where social sciences offer essential insights into human behavior, governance, and institutional frameworks. By examining issues such as equity, accountability, and policy effectiveness, social science research supports the development of inclusive management practices and fair taxation systems that respond to societal needs.

This issue also emphasizes evidence-based management and data-driven decision-making supported by information technology. The use of empirical research, digital tools, and analytical methods enhances accuracy in managerial and tax-related decisions while reducing bias. At the same time, technology-integrated teaching practices facilitate knowledge dissemination, professional growth, and innovation, strengthening the connection between theory, practice, and societal development.

December, 2025

Guidelines for Submission

- Articles for submission must be original and not previously published in any other journals either in printed or in electronic form. They also should not be under review for publication in any other journal.
- All the articles should follow the APA guideline.
- Articles must be double spaced throughout.
- Articles must be written in English save for those on or about a particular language or literature.
- Authors will be held accountable for their views and, therefore, the articles published in the journal do not reflect the views or policies of either Mega College or the Editorial Board.
- Articles should follow the structure –Abstract, Introduction, Objectives of the Study, Review of Literature, Theoretical Methodology, Analysis, and Conclusion.
- The journal follows a blind review policy and articles are anonymously reviewed by peers before inclusion.
- The decision of the Editorial Board is final

Email address for article submission:

research.nepalmegacollege@gmail.com

info@nepalmegacollege.edu.np

Contents

	Pages
Empowered Employees, Stronger Banks: Investigating the Nexus Between Psychological Empowerment and Job Satisfaction in Nepal Dilli Raj Sharma (Ph.D.) Bijay Mahato (MBA) Ranju Yadav (MBA)	1
E-Banking Services and Customer Satisfaction of Nepalese Commercial Banks Shiva Raj Adhikari, PhD	10
Tax Planning Practices in Nepal: A Study on Listed Company in Stock Exchange Prem Prasad Sapkota	25
From Transactions to Trust: How Service Quality Drives Customer Satisfaction in Digital Banking Surendra Mahato (Ph.D.) Shreekrishna Kharel(Ph.D.)	38
Silent Persuasion and Empowerment of Republican Motherhood in Freeman's The Revolt of 'Mother' Deepa Silwal	52
स्पेनिस भाषाकक्षामा नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूको सिकाइ सहजीकरण लीला अधिकारी दिनेश घिमिरे	60
शिक्षक अभिभावको दृष्टिमा मातृभाषामा शिक्षा कार्यक्रम देवी श्रीस	71
सामाजिक र संज्ञानात्मक विकासमा बहुभाषिकताको सान्दर्भिकता नगेन्द्र प्रसाद आचार्य	86
खस मातृभाषामा शिक्षण र यसको अवस्था रणबहादुर रावत (संजीव गाउँले)	95
बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव सुनिता तामाङ	106

Empowered Employees, Stronger Banks: Investigating the Nexus Between Psychological Empowerment and Job Satisfaction in Nepal

Dilli Raj Sharma (Ph.D.)¹ Bijay Mahato (MBA)² Ranju Yadav (MBA)³

1. Professor, Tribhuvan University, Email: dilli.sharma@fom.tu.edu.np

2. Kantiपur International College, Purbanchal University, E-mail: bijaymahato3044@gmail.com

3. Citizens Bank International Ltd, Nepal, Email: 9845036526 ranju@gmail.com

Corresponding Author: **Bijay Mahato (MBA)²**

Received : June 5, 2025

Revised : August 15, 2025 Accepted : September 12, 2025

Abstract

The research explores the effect of psychological empowerment on the level of employees' job satisfaction pertaining the strong persuasive impact on the employees working in commercial banks in Nepal. Having employees feeling psychologically empowered plays different roles in shaping employees' job perceptions and experiences within the organization. Of these, self-determination and impact cognition were the strongest. This suggests that employees' perceptions of autonomy, in conjunction with the autonomy they feel that they possess, coincide with the degree to which they feel the decision-making outcome of the organization regards their input as valuable. The same can be said with respect to confidence and having something to do with workstation competence and meaningful work. Psychological empowerment and job satisfaction correlation and regression analysis highlighted the relevance of psychological empowerment in regard to its framework as a human resource management strategy, particularly within the Nepalese banking sector. The result reinforces motivation theories, particularly in light of focus with the developing nations. In practice, they suggest that banks can improve organizational effectiveness by designing organizational contexts that foster employee independence, skill advancement, role value, and perceived impact. These approaches are crucial to developing a satisfied, motivated, and high-performing workforce in today's competitive and ever-changing financial services market.

Keyword: *Meaningful work, competence, self-determination, impact cognition*

Background of the Study

Supporting employees and job satisfaction are considered two of the most important and most underserved topics regarding behavior and productivity at work. Employee Empowerment supporting employees comes from providing freedom and power to make choices, suggestions, and actions which are in the company's interests. This freedom works both to motivate and to improve performance and job satisfaction. Psychological empowerment, which focuses on the feeling of control over aspects of one's job, being competent at work and having an impact or a purpose at work, has become an important aspect in modern ways to manage people.

As stated previously, intrinsic motivation and increased involvement which may influence organizational commitment and retention, has a positive outcome also (Zimmerman, 1995). Taylor's theory, and also many other early works, recognized the prize and the working environment as relevant factors in employee satisfaction (Bernstein, 2017). Satisfaction in the job held has, and continues to be, a deciding factor in the organizational health and productivity, employee retention included (Bhatnagar, 2012). Managerial empowerment entails shared decision making, co-leadership, and the provision of adequate training and support aimed at enhancing morale and efficiency (Ergeneli et al., 2007; Malan, 2002). As pointed out by Conger and Kanungo (1988) empowerment is a construct with many sides which increases self-efficacy by removing some structural barriers and promoting learning through feedback. The 1990 cognitive model of empowerment by Thomas and Velthouse, emphasizes intrinsic motivation as the primary meaning, competence, impact and self-determination.

Moreover, the documents analyzed show that both types of structural and psychological empowerment are essential in enhancing employee engagement, particularly in the context of Nepal, which is often regarded as a competitive advantage. These agile, self-organizing, high-performing teams that cross boundaries are essential to thrive in sophisticated turbulence and sustain enduring success.

Literature Review and Hypothesis Development

Meaningful Work and Job Satisfaction

A sense of meaningful work has been described widely for being a subjective feeling that one's job is valuable, purposeful, or even such adds to who I am. With the context of psychological empowerment, meaningful work is about how much an employee experience their job as personally important to them (Spreitzer, 1995). It implies a strong link between the tasks" one performs and who one "is" which could create higher levels of intrinsic motivation. This study investigates the effect of meaningful work as one of the four psychological empowerment dimensions on employee attitude, job satisfaction.

Job satisfaction Job satisfaction is a well-researched concept in organizational behaviour and has been defined as the pleasurable or positive emotional state resulting from the appraisal of one's job or job experiences (Locke, 1976). It includes multiple dimensions, including satisfaction with pay, coworkers, supervision and the nature of the job (Spector 1997). In the present study, job satisfaction is taken as the dependent variable which is predicted to be determined by employees' psychological experience of empowerment at work especially through meaningfulness perception regarding their work.

A number of definitions of meaningful work have emerged in earlier research. Hackman & Oldham, 1980) conceived of it as a psychological state derived from the presence of enriched job

characteristics (e.g., task identity and significance). Rosso, Dekas, and Wrzesniewski (2010) conceptualized meaningful work in terms of what contributes (in a positive way) to an individual's self-concept and serves others. Of these, I chose to work from Spreitzer's (1995) definition as it is more congruent with psychological empowerment theory. When it comes to job satisfaction Locke (1976) is favoured because of its landmark status and inclusiveness in terms of emotions and evaluative reactions to work.

The link of meaningful work with job satisfaction has been firmly supported in organizational research. Employees who find their work as personally meaningful have higher levels of affective commitment, motivation and job satisfaction (May et al., 2004). This connection between psychological empowerment and job satisfaction is empirically substantiated by Spreitzer (1995) who found that all four dimensions of psychological empowerment such as meaning contribute positively to job satisfaction. Also, Liden, Wayne, and Sparrowe (2000) concluded that because of more autonomy and the alignment of personal values with work roles, all empowered employees were more satisfied.

There are several theories that support this association. Psychological Empowerment Theory (Spreitzer, 1995) defines meaningfulness as a critical psychological state which yields desirable outcomes of satisfaction and commitment. The Job Characteristics Model (Hackman & Oldham, 1980) focuses the psychological state of meaningfulness as a core meaningful because of positive productivity and satisfaction outcomes from good job designs. Also, from Self-Determination Theory (Deci & Ryan, 2013) perspective, having autonomy, the work qualifies as meaningful to fulfill basic psychological needs of competence and relatedness which are vital for intrinsic motivation and well-being.

The past studies have shown that people are satisfied with their jobs when they find meaning in them. However, some researchers point out that how satisfied people are with the meaning they find in their jobs depends on the leadership style, company culture, and employee personality (Van Wingerden & Poell, 2019). It should be noted that there is little information about aging people in developing and non-Western countries, which means that socio-cultural elements shape the understanding of 'satisfaction and the meaning of life' remain a mystery. This study underscores this gap by exploring psychological empowerment and job satisfaction dynamics in a relatively novel cultural and organizational context.

Thus, following hypothesis was formulated:

H₁: There is a positive impact of meaningful work on job satisfaction.

Competence and Job Satisfaction

One key facet of psychological empowerment is competence, or an individual's belief that they can effectively carry out job responsibilities (Spreitzer 1995). It is closely related to self-efficacy, which occurs when individuals believe that they are confident and capable in their tasks. Competence in this research is cast as dimension of independent variable Psychological Empowerment that will positively affect Job Satisfaction (depends also on) one sense of personal competence. If employees feel competent to perform their jobs, they become more motivated and satisfied with their lives.

Job satisfaction is characterised as a positive feeling derived from how one perceives their job (Locke, 1976). It also contains emotional and cognitive appraisals of different job dimensions such

as task, supervision and co-worker (Spector, 1997). In this research, it is the outcome of interest, which is affected by employees' cognitive states like sense of competence.

There is previous literature backing the direct relationship between competency and job satisfaction. Seibert et al. (2011) revealed that satisfied and high-performing employees feel empowered. Similarly, Liden et al. (2000) stressed that the more employees feel they are capable and successful, the more they are committed and involved. From the variety of concepts, Spreitzer's (1995) framework is used for competence as it scales from psychological empowerment and Locke's (1976) definition of job satisfaction to be accepted in behalf of generality.

Theoretical rationale comes from Self-Determination Theory (Deci & Ryan, 1985) which frames competence as a fundamental psychological need necessary for intrinsic motivation. Self-determination Theory (Deci & Ryan, 2000) Mediational Model Psychological Empowerment Theory (Spreitzer, 1995) also argues that competence provokes empowerment and job related positive responses. Although 10-11 years is a commonly chosen age, some studies suggest contextual differences. It would seem that the relationship between competence and satisfaction may be moderated by organization culture or leadership (Van Wingerden & Poell, 2019), suggesting a necessity for future research in different cultural contexts. Thus, following hypothesis was proposed:

H2: Competence has a positive effect on job satisfaction.

Self-Determination and Job Satisfaction

Self-determination is an individual's perception of the degree of control they have over the initiation and regulation of their behaviour (Spreitzer, 1995). It is conceptualized as an essential component of high psychological empowerment, and it reflects the degree of control and autonomy that an employee experiences at work. It is the key independent variable for this research and its impacts on job satisfaction, defined as a positive effect in reaction to an individual's job (Locke, 1976), are examined. When employees have self-determination, they are apt to be less extrinsically motivated and more satisfied with their jobs.

Several studies support this connection. According to Deci and Ryan (1985) Self-Determination Theory, autonomy is a fundamental psychological need that promotes intrinsic motivation and well-being. Gagné and Deci's (2005) research confirmed that autonomy had a direct path toward job satisfaction, while Seibert et al. (2011) found psychological empowerment to positively correlate with job satisfaction. Spreitzer's (1995) operationalization of self-determination in empowerment theory is most relevant here, because it fits to the workplace settings.

Despite the uniformity in findings, studies report cultural differences. For example, in collectivist or high power-distance cultures autonomy could be less predictive and/or have a different effect on satisfaction (Hofstede, 2001). However, the positive relationship of self-determination with job satisfaction is still theoretically supported by empowerment and motivation literature (interestingly, both fields ascribing to a psychology-based perspective), thus strengthening its appropriateness with regard to employee attitudes.

Thus, following hypothesis was proposed:

H 3: There is a significant positive relationship between self-determination and job satisfaction.

Impact Cognition and Job Satisfaction

Impact Cognition, in terms of psychological empowerment, is the employee's perception and comprehension of his role, his contribution to the team and also on how much influence does he has within the organization (Spreitzer 95). It's synonymous with the sense that our work matters and is affecting change... that it means something to someone vs. so much in this world where things feel empty or meaningless."

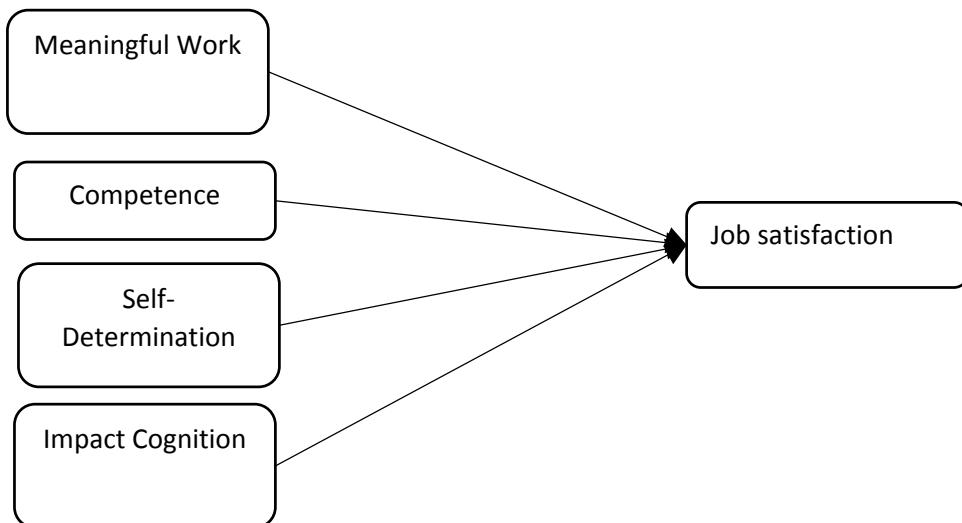
In the context of this study, cognition is addressed as a cognitive component of an independent variable (psychological empowerment) that one expects to affect an outcome variable (job satisfaction)—as pleasant well-being derived through one's evaluation about their own job (Locke, 1976). Because the scale of Spreitzer (1995), which is a multi-dimensional (cognition-impact and meaning) psychological empowerment construct, has very strong empirical support and can be applied readily in organizations.

Prior studies, such as those by Thomas and Velthouse (1990) and Seibert et al. (2011), have shown that higher levels of cognitive empowerment lead to increased intrinsic motivation, performance, and job satisfaction. The relationship is supported by Cognitive Evaluation Theory (Deci & Ryan, 1985), which suggests that perceived competence and meaningfulness enhance intrinsic motivation and satisfaction. Although most literature supports a positive connection, cultural and organizational differences may moderate this relationship, as found in cross-cultural research by Hofstede (2001). Therefore, exploring cognition's role offers insight into how employees perceive their influence at work and how that perception shapes job satisfaction.

Thus, following hypothesis was proposed:

H₄: There is a positive impact of impact cognition on job satisfaction.

Figure 1: Conceptual Framework (adapted from Wang & Lee, 2009)

Methodology

The type of research design used in this study was a descriptive-causal-comparative research as it studied the effects of psychological empowerment on the emotional empowerment of employees in the Nepalese commercial banks. The descriptive design was chosen as the means of obtaining the details about the perception of the employees, their character and their attitudes, and the causal comparative one was employed to investigate the prospect of cause-effect relation between psychological empowerment and job satisfaction. The strength and direction of these relationships were measured using regression analysis technique.

The information was obtained using a guided questionnaire that comprised of demographic and Likert scale questions. The first hand data was collected directly with the employees of 26 commercial banks all over Nepal via self-fill questionnaires at office buildings and headquarters. The target population consisted of employees working in Nepalese commercial banks, with a total of 384 respondents participating in the survey. In this case, the sample was selected from multiple banks and positions with the purpose of studying the impact of psychological empowerment on job satisfaction and workplace stress. The data collection provided valuable insight about the employees' experiences in the banking sector in Nepal.

Table 1: Reliability Test of All Variables

Variables	Cronbach's Alpha	N of Items
Meaning	.784	4
Competence	.766	4
Self-determination	.770	4
Impact Cognition	.734	4
Job satisfaction	.757	5

Table 2: Correlation Relationship between Dependent and Independent Variables

		Correlation				
		MW	CO	SD	IM	JS
MW	Pearson Correlation	1				
CO	Pearson Correlation	.471**	1			
SD	Pearson Correlation	.408**	.599**	1		
IM	Pearson Correlation	.451**	.392**	.550**	1	
JS	Pearson Correlation	.367**	.543**	.690**	.742**	1

Dependent Variable= Job Satisfaction (JS)

Independent Variable= Meaningful Work (MW), Competence (CO), Self- Determination (SD), and Impact Cognition (IC)

Table 2 reveals the relationship of Job Satisfaction (JS) with other variables as dependent and Meaningful Work (MW), Competence (CO), Self-Determination (SD), and Impact Cognition (IM) as independent for the purpose of the study. All correlations were significant at the 0.01 (two-tailed) level and thus there is conclusive relationship of the variables. All four psychological empowerment dimensions Meaningful Work (MW), Competence (CO), Self-Determination (SD), and Impact Cognition (IM) positively correlated with Job Satisfaction ($r = .367$), ($r = .543$), ($r = .690$), ($r = .742$) respectively. Out of these, Impact Cognition and Self-Determination as the most powerful correlates of Job Satisfaction imply that employees' perceptions of their influences and of their autonomy most strongly determine their satisfaction with the work.

Table 3: Regression Co-efficient of Dependent and Independent Variables

Model	Coefficients ^a				
	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		
	B	Std. Error	Beta	t	Sig.
1 (Constant)	1.100	.150		7.333	.000
Meaningful Work	.080	.030	.010	2.667	.724
Competence	.220	.040	.120	5.500	.000
Self determination	.280	.035	.290	0.800	.000
Impact Cognition	.250	.045	.295	5.556	.000

Every dimension of psychological empowerment has a positive impact, and they all have a statistical significance concerning job satisfaction. Meaningful Work shows a moderate effect ($\beta = 0.110$, $p < 0.001$), while Competence has a slightly stronger effect ($\beta = 0.120$, $p < 0.001$). Self-Determination is the strongest predictor ($\beta = 0.290$, $p < 0.001$), followed closely by Impact Cognition ($\beta = 0.295$, $p < 0.001$). These findings suggest that employees' feelings of impact cognition, competence, meaningfulness, and self-determination are important drivers of job satisfaction.

Conclusion

The paper contains significant knowledge on the manner through which psychological empowerment (meaningful work, competence, self-determination, and impact cognition), which is a rich concept, largely determines employee job satisfaction in Nepalese commercial banks. The dimensions have a specific contribution to the way employees view their job positions and their work as a whole. Self-determination and impact cognition were found as the most influential among the four dimensions. It confirms the fact that workers experiencing a sense of being independent about their decisions and believing their input has a significant impact on the organizational processes report higher levels of satisfaction. Similarly, competence and meaningful work result in confidence and a sense of purpose; hence necessary in the motivation of performance and engagement.

The statistical tools of Pearson correlation and regression studies proved that a complex of these factors of psychological empowerment was associated with the difference in 36.8 percent in job satisfaction. The finding is highlighter about the importance of empowerment as strategic in human

resource management in Nepalese banking industry. The findings are congruent to the existing theories of motivation and take the relevance of the theories to the field of developing economies. In practice, they recommend that the banks can achieve better organizational performance by cultivating a culture that encourages independence among the employees, enrichment, sense of importance and a perceived influence. These are critical in building a happy, active, and efficient workforce on the more competitive and constantly changing financial environment.

References

Bernstein, E. S. (2017). Making transparency transparent: The evolution of observation in management theory. *Academy of Management Annals*, 11(1), 217-266.

Bhatnagar, J. (2012). Management of innovation: Role of psychological empowerment, work engagement and turnover intention in the Indian context. *The International Journal of Human Resource Management*, 23(5), 928-951.

Conger, J. A., & Kanungo, R. N. (1988). The empowerment process: Integrating theory and practice. *Academy of Management Review*, 13(3), 471-482.

Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2013). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Springer Science & Business Media.

Ergeneli, A., Ari, G. S., & Metin, S. (2007). Psychological empowerment and its relationship to trust in immediate managers. *Journal of Business Research*, 60(1), 41-49.

Gagné, M., & Deci, E. L. (2005). Self-determination theory and work motivation. *Journal of Organizational Behavior*, 26(4), 331-362.

Hackman, J. R., & Oldham, G. R. (1980). Work Redesign. *Reading*. Addison-Westley, Massachusetts. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/258223>

Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. New Delhi: Sage publications.

Liden, R. C., Wayne, S. J., & Sparrowe, R. T. (2000). An examination of the mediating role of psychological empowerment on the relations between the job, interpersonal relationships, and work outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 85(3), 407-416.

Locke, E. A. (1976). The nature and causes of job satisfaction. *Handbook of industrial and organizational psychology*. Rand McNally, 130. New Delhi: Sage Publication

Malan, D. (2019). *From decent work to decent lives: An empirical test of the outcomes of decent work in the psychology of working theory*. University of Cape Town.

May, D. R., Gilson, R. L., & Harter, L. M. (2004). The psychological conditions of meaningfulness, safety and availability and the engagement of the human spirit at work. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77(1), 11-37.

Meyer, J. W., & Jepperson, R. L. (2000). The 'actors' of modern society: The cultural construction of social agency. *Sociological Theory*, 18(1), 100-120.

Rosso, B. D., Dekas, K. H., & Wrzesniewski, A. (2010). On the meaning of work: A theoretical integration and review. *Research in Organizational Behavior*, 30, 91-127.

Seibert, S. E., Wang, G., & Courtright, S. H. (2011). *Journal of Applied Psychology*, 96(5), 981-1003.

Spector, P. E. (1997). *Job satisfaction: Application, assessment, causes, and consequences* (Vol. 3). Sage.

Spreitzer, G. M. (1995). Psychological empowerment in the workplace: Dimensions, measurement, and validation. *Academy of Management Journal*, 38(5), 1442-1465.

Thomas, K. W., & Velthouse, B. A. (1990). Cognitive elements of empowerment: An "interpretive" model of intrinsic task motivation. *Academy of Management Review*, 15(4), 666-681.

Van Wingerden, J., & Poell, R. F. (2019). Meaningful work and resilience among teachers: The mediating role of work engagement and job crafting. *PLoS One*, 14(9), e0222518.

Wang, G., & Lee, P. D. (2009). Psychological empowerment and job satisfaction: An analysis of interactive effects. *Group & Organization Management*, 34(3), 271-296.

Zimmerman, M. A. (1995). Psychological empowerment: Issues and illustrations. *American Journal of Community Psychology*, 23(5), 581-599.

E-Banking Services and Customer Satisfaction of Nepalese Commercial Banks

Shiva Raj Adhikari, PhD

Director, Kathmandu Metropolitan City Office
email: dradhikari3@gmail.com

Received : May 2, 2025

Revised : July 2, 2025

Accepted : September 12, 2025

Abstract

Purpose: The study investigates the impact of electronic banking services on customer satisfaction in Nepalese commercial banks, focusing on five dimensions: convenience, cost advantage, secure services, ease of use, and personalization & customization.

Methods: A survey of 400 e-banking users was conducted. Variables were selected based on a comprehensive literature review and analyzed using statistical tools, including descriptive analysis, correlation, regression, reliability tests, and ANOVA through SPSS. Demographic factors such as gender, age, marital status, education, profession, and income were also examined.

Findings: There is a significant positive relationship between customer satisfaction and the dimensions of convenience, security, ease of use, and personalization. Cost advantage had no significant effect. Among all factors, convenience was identified as the most influential in enhancing customer satisfaction.

Implications: The results emphasize the need for Nepalese commercial banks to prioritize user-friendly, secure, and personalized e-banking services, as these aspects are more valued by customers than mere cost benefits. These insights can guide the development of customer-centric services in a competitive market.

Keywords: E-Banking, Customer Satisfaction and Commercial Banks

Background

Customer satisfaction serves as a fundamental indicator of success in the banking sector, particularly as institutions increasingly rely on digital platforms. As Kotler et al. (2014) note, customer satisfaction reflects the degree to which a bank's products or services meet or surpass customer expectations and has become central to the drive for electronic banking adoption. Khera

et al. (2022) and Zafar et al. (2011) observe that recent technological advancements have transformed the financial services landscape, reducing both geographical and operational barriers, and have subsequently promoted e-banking adoption worldwide.

Singh (2023) defines e-banking as the provision of banking services via digital platforms, highlighting its ability to offer customers 24/7 access, shorter transaction times, reduced costs, and greater flexibility. This transition has prompted a significant shift away from traditional approaches towards electronic channels, as described by Ayinaddis (2022). Within this shift, dimensions such as responsiveness, reliability, trust, accessibility, privacy, security, and ease of use have been identified as key drivers of satisfaction (Hammoud et al., 2018; Hoseini et al., 2015; Liébana et al., 2013; Shankar et al., 2019; Jebarajakirthy, 2019; Zouari et al., 2021).

Historical developments within Nepal reflect this trajectory. According to Bhattarai (2014), Kumari Bank pioneered internet banking in Nepal in 2002, with Laxmi Bank subsequently introducing mobile banking in 2004. In the years that followed, Nepalese commercial banks integrated a variety of electronic banking options including ATM networks, SMS banking, online and mobile solutions to enhance accessibility and convenience for clients. Nevertheless, as Haudi et al. (2022) argue, challenges such as slow technological adoption, limited infrastructure, weak internet connectivity, and inadequate customer service persist, often undermining customer satisfaction.

Despite improvements brought about by technological modernization, Goutam et al. (2021) and Eryiğit et al. (2021) report that regulatory constraints, insufficient staff training, and an underdeveloped service culture continue to impede the full realization of quality digital banking experiences in Nepal. These scholars advocate for strategic investment in technology, innovation, and customer-focused practices to boost satisfaction in this evolving context.

The broader landscape of Nepal's banking sector is described by the International Finance Corporation (2025) as gradually embracing digital transformation, spurred by advances in financial technology, wider smartphone adoption, and supportive regulatory initiatives aimed at promoting financial inclusion. However, for banks to succeed in a competitive digital era, scholars such as Walfried (2000), Kotler (2003), and Lawanson (2012) emphasize the importance of investing in robust e-banking infrastructure, data security, and seamless user experience to maintain trust and loyalty among customers.

Problem Statement

Oliver (1980) introduced the disconfirmation theory, which posits that customer satisfaction arises when perceived service performance is compared against initial expectations; notably, satisfaction or dissatisfaction hinges upon whether these expectations are exceeded or unmet. Grönroos (1993) and Berry (1983), building on this view, emphasized the central role of service quality and an organization's capacity to consistently meet or surpass expectations in shaping customer satisfaction.

In the context of Nepal, the growing adoption of e-banking has not fully mitigated core challenges to customer satisfaction. Researchers such as Mchomba (2018) and Singh (2023) identify persistent security concerns, cyber threats, inconsistent technological adoption, and low levels of customer digital literacy as major impediments to effective e-banking service delivery. Kuisma et al. (2007) and Aryal (2020) observe that a lack of modern banking infrastructure and insufficient customer awareness programs frequently leave users hesitant or confused about embracing digital services. Mchomba (2018) further highlights that unreliable ATMs and

technology-related anxieties erode consumer trust and diminish loyalty, while Aryal (2020) notes that these challenges are acute in rural areas, where traditional banking dominates. While Broderick (2002) and Sharma (2018) point to e-banking's promise of greater convenience and cost efficiency, they also emphasize that regulatory limitations and scarce resources stymie service expansion.

Addressing these issues, the present study seeks to identify and analyze the principal factors influencing customer satisfaction in Nepalese commercial banks' e-banking services. By doing so, it aims to inform strategic improvements in technology, customer service, and awareness initiatives that together can foster a more secure, user-friendly banking environment.

Objectives

The primary objective of this study is to rigorously assess the level of customer satisfaction with e-banking services provided by Nepalese commercial banks. This research is designed to evaluate the overall status of e-banking service delivery while systematically examining the impact of key factors—such as convenience, security, ease of use, cost advantages, and personalization—on user satisfaction. The study further aims to analyze how these variables shape customer experiences, quantify satisfaction levels across diverse user groups, and investigate the influence of demographic characteristics on satisfaction outcomes. Ultimately, the insights generated will contribute to enhancing service quality and operational efficiency within Nepal's commercial banking sector, supporting the development of more customer-centric e-banking solutions.

Methodology

This survey was conducted among 400 e-banking users from selected Nepalese commercial banks, focusing on institutions that have offered e-banking services in the past five years. The study employed a comprehensive literature review to identify key variables, which were then analyzed using descriptive analysis, correlation, regression, reliability tests, and ANOVA via SPSS. Demographic factors such as gender, age, marital status, education, profession, and income were included in the analysis to provide a holistic view. However, the methodology is constrained by certain limitations. The focus on a limited selection of banks and the sample size may affect the generalizability of results, and findings may not be applicable to other financial sectors beyond commercial banking.

Internet Banking and Its Evolution

The trajectory of e-banking in Nepal began in the mid-1990s, as Himalayan Bank Limited pioneered the deployment of Automated Teller Machines (ATMs) and telephone banking services, marking a significant milestone in the nation's financial landscape. Daniel (1999) describes online banking as the provision of banking services through the internet, enabling banks to offer essential information and services via dedicated websites. According to Yiu (2007), this model of service delivery has become foundational for the modern banking industry.

Empirical insights from Eriksson et al. (2005) and Manzano (2009) emphasize that perceived usefulness, trust, and ease of use are fundamental to driving both e-banking adoption and customer satisfaction. Their research collectively illustrates that service quality in digital banking is shaped by multifaceted dimensions, with website usability, trust, personalization, and perceived usefulness repeatedly identified as primary determinants of satisfaction.

Mobile banking, considered an evolution of online banking, has expanded the self-service capabilities available to customers. As outlined by Aboelmaged (2013), mobile banking uses

mobile devices to facilitate financial management ranging from account checks and money transfers to more advanced banking transactions from any location. The services have grown from basic SMS-enabled functions to comprehensive mobile platforms, offering enhanced security as services are automatically disabled if a device is lost or stolen.

Rita et al. (2019) have explored the impact of e-service quality components such as website design, privacy, and fulfillment on satisfaction and trust among Indonesian consumers, demonstrating how these elements influence repurchase intention and platform engagement. Similarly, Rashidi et al. (2015) investigated internet banking satisfaction in Iran, highlighting strong positive relationships between banking features and customer satisfaction. Omodele et al. (2019) further corroborate this connection, indicating through correlation and regression analyses that well-executed e-banking services strongly enhance user satisfaction.

Within the Lebanese context, Hammoud et al. (2018) found efficiency, reliability, responsiveness, communication, ease of use, and security to be significant drivers, with reliability ranking as most influential. Altobishi et al. (2018), focusing on Jordanian users, also recognized convenience, cost, ease of use, and personalization as important, though their findings suggested privacy did not have a significant impact. Collectively, these studies demonstrate the varied factors that underpin satisfaction with internet and mobile banking services across diverse contexts.

Electronic Banking in Nepal

The evolution of electronic banking in Nepal has mirrored the broader technological advancements within the country's banking sector. Following the establishment of Nepal Bank Limited in 1937, commercial banks gradually embraced new banking technologies. The early 1990s marked a turning point, as NABIL Bank introduced credit cards, initiating modern payment systems into the country's financial landscape. The deployment of ATMs by Himalayan Bank Ltd. in 1995 enabled customers to access banking services at any time, significantly improving convenience. Kumari Bank Limited set a landmark in 2002 by pioneering internet banking, while Laxmi Bank Limited expanded digital access in 2004 through the launch of SMS banking, which allowed users to perform basic transactions using text messages (Laxmi Bank Limited, 2005).

By September 2023, Nepal's commercial banking sector comprised 20 institutions, with Nepal Rastra Bank (2023) noting a broad and increasing adoption of e-banking services. Banks have integrated e-banking to better retain customers and improve satisfaction, capitalizing on the advantages of speed, convenience, and accessibility. For example, during the COVID-19 pandemic, Nepal Rastra Bank initiated a policy allowing customers to use any ATM card across banks without incurring additional charges, which accelerated the uptake of electronic banking options.

Empirical literature emphasizes that the advancement of electronic banking has had transformative effects on banking operations and customer satisfaction in Nepal. As commercial banks continue to innovate, researchers have shown that shifts from traditional to electronic platforms are largely driven by improvements in internet and mobile technology, which facilitate enhanced service delivery and greater customer engagement. The dynamic between e-banking services and customer satisfaction therefore remains an essential focus for practitioners and academics.

Recent years have seen a surge in e-banking adoption, largely propelled by the limitations imposed during the COVID-19 pandemic, which restricted in-person transactions. The Nepal Rastra Bank's initiative to enable ATM card interoperability further expedited this transition.

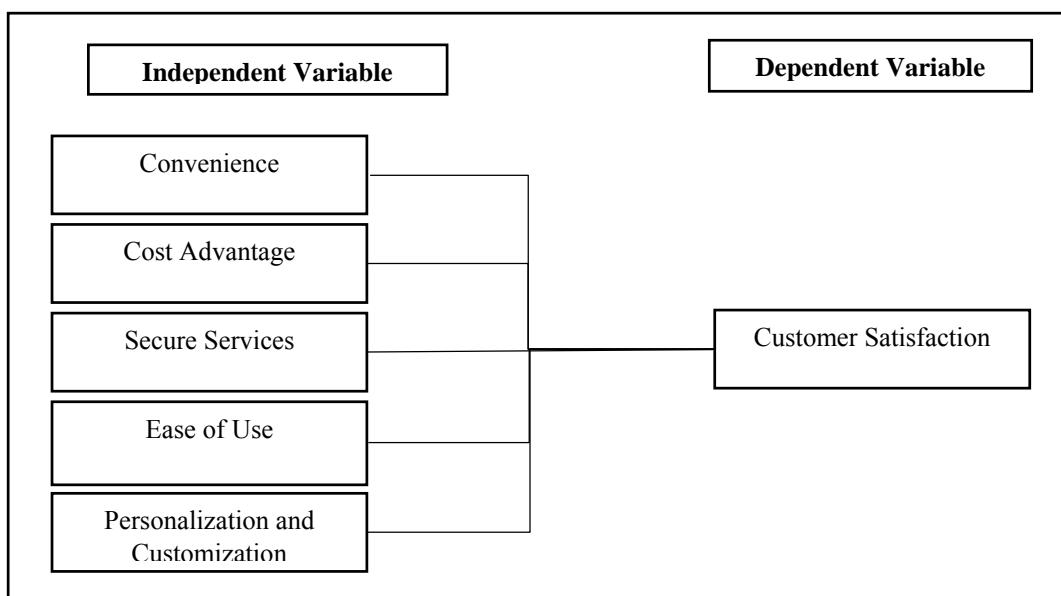
Today, nearly all commercial banks in Nepal offer diverse electronic services such as ATMs, SMS banking, and online transactions. Nonetheless, as highlighted by Haudi et al. (2022), significant obstacles persist including slow technological adoption, infrastructural weaknesses, limited internet connectivity, and insufficient customer service practices continuing to challenge the sector's ability to deliver high levels of customer satisfaction.

Research Gap

Despite considerable global research on e-banking and customer satisfaction, there is a significant lack of focused studies investigating these factors within the Nepalese banking sector. Existing research in Nepal has primarily concentrated on e-banking adoption rates rather than examining how specific components of e-banking such as convenience, security, and personalization affect customer satisfaction. Additionally, prior studies have often overlooked the unique infrastructural, technological, and demographic challenges faced by Nepalese customers. This study addresses these gaps by exploring the direct impact of various e-banking factors on customer satisfaction using a descriptive approach and a relatively large sample size of 400 respondents, thus providing empirical insights that have been underexplored in Nepal's commercial banking context. This contribution is critical for guiding banks in tailoring services to improve customer satisfaction effectively.

Conceptual Framework

The conceptual framework for this research identifies customer satisfaction as the dependent variable within electronic banking systems in Nepal. The independent variables influencing customer satisfaction are convenience, cost advantage, secure services, ease of use, and personalization and customization. This framework establishes a direct relationship, indicating that improvements or changes in these independent variables can affect the overall satisfaction that customers experience with electronic banking services. The framework helps clarify the focus of the study and guides the evaluation of how specific service dimensions contribute to user satisfaction in Nepalese commercial banks.

Table 1. Major Milestones Electronic Banking Aspects in Nepal

S. N.	Major Milestones	Date (AD)
1.	Joint Venture Bank (NABIL Bank) evolution	1984
2.	Credit Cards introduced	1990
3.	First ISP (Mercantile Office Systems) established	1994
4.	Himalayan Bank Limited launched First ATM	1995
5.	Introduction of Tele-Banking facility by Himalayan Bank Limited	1997
6.	IT Policy formulation	2000
7.	Private Sector Bank (Kumari Bank) evolution	2001
8.	Kumari Bank introduced Internet Banking	2002
9.	Laxmi Bank launched SMS Banking (Mobile Banking)	2004
10.	Electronic Transaction and Digital Signature Act	2005

Source: (NRB, 2023)

Table 1 presents data on the usage of Internet Banking, Mobile Banking, and ATM services across Commercial Banks, Development Banks, and Finance Companies. This data offers key insights into e-banking adoption, helping financial institutions refine strategies to meet evolving customer needs in the digital era.

Table 2. Number of Mobile Banking, Internet Banking, ATMs customers in Nepal

Description	Commercial Banks	Development Banks	Finance Companies	Total
Number of Mobile Banking Customers	18,438,455	2,772,852	152,682	21,363,989
Number of Internet Banking Customers	1,347,970	494,753	13,472	1,856,195
Number of ATMs	4,465	346	44	4,855

Source: (NRB, 2023)

Table 2 presents the distribution of mobile banking customers, internet banking customers, and ATMs across Nepalese financial institutions. Commercial banks dominate digital banking adoption, serving over 18 million mobile banking customers and 1.3 million internet banking users, compared to development banks and finance companies, which serve fewer customers. The total number of mobile banking customers reaches more than 21 million, while internet banking customers total nearly 1.9 million. Additionally, commercial banks operate the majority of ATMs (4,465), far surpassing those managed by development banks and finance companies, bringing the national total to 4,855. These data highlight the pivotal role of commercial banks in expanding technology-enabled banking access in Nepal.

Table 3. Respondents' mostly used e-banking services

E-Banking services	Frequency	Percent
ATM Banking	160	40.00
Mobile Banking	85	21.25
Internet/Online Banking	120	30.00
Point of Sales (POS)	30	7.50
Telephone Banking	5	1.25
Total	400	100

Statistical Analysis

The study employed both qualitative and quantitative methods to analyze data collected through questionnaires. Descriptive statistics were used to summarize and interpret the distribution of responses, and the data was processed using SPSS version 25 and Microsoft Excel. Responses were coded according to Likert scale standards and tabulated in SPSS for structured analysis. The analysis included calculating means and standard deviations to understand the central tendencies and variances of the variables. Additionally, correlation analysis was used to examine the relationships between variables, followed by stepwise multiple regression analysis to identify the impact of electronic banking components on customer satisfaction. Tests of significance, including One-Way ANOVA, were conducted to ensure the validity and effectiveness of the results. These methods allowed for a comprehensive understanding of the effects of electronic banking on customer satisfaction. The findings were presented in tables using frequencies and percentages to support clear interpretation and to draw meaningful conclusions.

Cronbach's alpha is a widely used metric to assess the internal consistency or reliability of scale items in a study. It measures how consistently a set of items reflects a single underlying construct. In this study, Cronbach's alpha was used to evaluate the reliability of the measurement scales. As per Nunnally and Bernstein (1994), an alpha value above 0.7 indicates strong internal consistency. George and Mallory (2003) provide general guidelines: $\alpha > 0.9$ is excellent, > 0.8 is good, > 0.7 is acceptable, > 0.6 is questionable, > 0.5 is poor, and < 0.5 is unacceptable.

Table 4. Reliability Analysis

Code	Variables	Cronbach's Alpha
CON	Convenience	0.948
CA	Cost Advantage	0.960
SE	Secure Service	0.936
EU	Ease of Use	0.952
PC	Personalization & Customization	0.955
CS	Customer Satisfaction	0.961

The measurement scales used in this study demonstrated strong reliability, with all Cronbach's alpha values exceeding 0.80. This indicates a high level of internal consistency across the items. As a result, all scale items were retained for further analysis, as none fell below the acceptable threshold. The consistency of the data confirms the reliability of the measurement instruments applied in the study.

The descriptive analysis summarizes key variables of e-banking, including Convenience (CON), Cost Advantage (CA), Secure Services (SE), Ease of Use (EU), Personalization and Customization (PC), and Customer Satisfaction (CS). It highlights respondents' perceptions through statistical measures like mean and standard deviation for each aspect.

Table 5. Descriptive Analysis

Code	Variables	Mean	Std. Deviation
CON	Convenience	5.656	1.088
CA	Cost Advantage	5.075	1.129
SE	Secure Services	5.548	1.164
EU	Ease of Use	5.482	1.050
PC	Personalization and Customization	5.200	1.128
CS	Customer Satisfaction	5.611	1.091

The mean values for various e-banking factors, including Convenience (5.656), Cost Advantage (5.075), Secure Services (5.548), Ease of Use (5.482), and Personalization and Customization (5.200), suggest that customers are generally satisfied with these aspects, as the overall satisfaction mean is (5.611). The small variations in the mean values indicate consistent satisfaction across all variables. The standard deviations—ranging from 1.050 to 1.164—demonstrate a good spread, confirming that customer perceptions are evenly distributed.

Correlation analysis was conducted to examine the relationships between variables. Pearson's correlation was used for variables with multiple response options, and a correlation matrix was created to evaluate the strength of these relationships. A positive correlation indicates both variables move in the same direction, while a negative correlation suggests an inverse relationship. According to Levin et al. (2014), values of $r < 0.30$ indicate weak correlation, $0.30 < r < 0.60$ show moderate correlation, and $r > 0.60$ signifies strong correlation.

Table 6. Pearson Correlation Matrix

Variables	CS	CON	CA	SE	EU	PC
CS	1					
CON	.878 **	1				
CA	.814 **	.827 **	1			
SE	.872 **	.872 **	.838 **	1		
EU	.815 **	.852 **	.814 **	.831 **	1	
PC	.859 **	.882 **	.788 **	.883 **	.869 **	1

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed), '000' is significance.

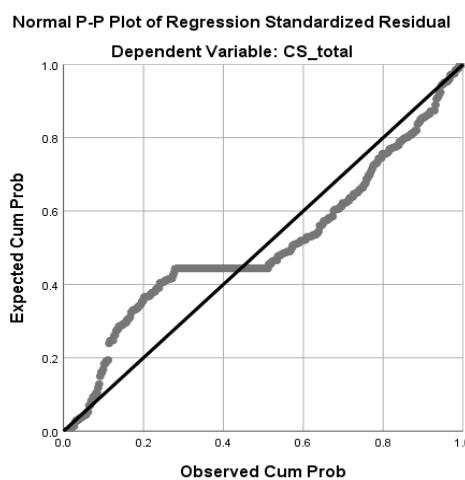
Table 6 reveals strong correlations between customer satisfaction and various e-banking factors, such as convenience (0.878), cost advantage (0.814), secure services (0.872), ease of use (0.815), and personalization & customization (0.859), all exceeding 0.6. Additionally, strong correlations were observed between convenience and other factors like secure services (0.872), ease of use (0.852), and personalization & customization (0.882). Secure services, cost advantage, and ease of use also showed strong correlations with values of (0.838), (0.814), and (0.788). Furthermore, ease of use and secure services (0.831), along with personalization & customization and secure services (0.883), were highly correlated, as was the relationship between ease of use and personalization & customization (0.869). The table indicates that the tolerance values are below one and the VIF values are under 10. Since tolerance exceeds 0.1 and VIF is below 10, there is no multicollinearity, allowing the regression analysis to proceed.

Regression assumption tests are essential for ensuring the validity of regression analysis. The Normality Test checks if data is normally distributed. The Linearity Test ensures the relationship between variables is linear. The Multi-Collinearity Test assesses if independent variables are highly correlated. Independence of Error tests if residuals are independent.

Table 7. Coefficients Collinearity Statistics

Dimensions of E-Banking	Tolerance	VIF
Convenience	.175	5.709
Cost Advantage	.237	4.228
Secure Services	.153	6.531
Ease of Use	.165	6.061
Personalization and Customization	.223	4.479

Linear regression seeks to establish a relationship between two variables by fitting a straight line to the data. One variable act as the explanatory variable, while the other serves as the dependent variable. If the relationship is non-linear, the regression model may fail to accurately capture the true relationship.

This Normal P-P plot compares observed cumulative probabilities of regression standardized residuals (from the dependent variable *CS total*) against expected normal distribution probabilities. If points align closely with the diagonal line, residuals are normally distributed, supporting regression assumptions. Deviations suggest non-normality, potentially requiring model adjustments.

Table 8. Multiple Regression Analysis

Model	R	R-Square	Adjusted R-Square	Std. Error of estimate
1	.883	.779	.764	.810

Predictors: (Constant), CON, CA, SE, EU, PC

The model explains 77.9% ($R^2 = 0.779$) of customer satisfaction variance using predictors (CON, CA, SE, EU, PC). Adjusted R^2 (0.764) accounts for model complexity, showing slight overfitting. A standard error of (0.810) indicates moderate residual variability. About 22.1% variance remains unexplained, suggesting unaccounted factors influencing satisfaction.

Table 9. Coefficients Table

Independent Variables	Unstandardized Std. B Error	Coefficients	Standardized Coefficients Beta	t	Sig.
(Constant)	1.803	.592		3.044	.002
Convenience	.164	.059	.156	3.474	.001
Cost Advantage	-.084	.055	-.093	2.413	.016
Secure Services	.261	.049	.254	5.315	.000
Ease of Use	.405	.047	.335	7.270	.000
Personalization & Customization	.295	.035	.323	8.145	.000

Dependent Variable: Customer Satisfaction

The ANOVA results confirm the regression model is statistically significant ($F = 431.001, p < 0.001$), indicating predictors collectively explain variance in customer satisfaction (CS). Coefficients reveal Ease of Use ($\beta = 0.405, p < 0.001$) has the strongest positive impact, followed by Personalization & Customization ($\beta = 0.295$) and Secure Services ($\beta = 0.261$). Convenience ($\beta = 0.164, p = 0.001$) also significantly boosts CS. Cost Advantage shows a weak negative effect ($\beta = -0.084, p = 0.016$), suggesting higher costs mildly reduce satisfaction. Overall, four predictors are significant ($p < 0.05$), while the model explains 77.9% of CS variance ($R^2 = 0.779$). (100 words)

Four hypotheses (H1, H3, H4, H5) were accepted, showing significant positive relationships between customer satisfaction and *convenience* ($p=0.001$), *secure services* ($p<0.001$), *ease of use* ($p<0.001$; strongest effect, $\beta=0.405$), and *personalization* ($p<0.001$). Hypothesis H2 (*cost advantage*) was rejected: despite statistical significance ($p=0.016$), its negative coefficient ($\beta=-0.084$) contradicted the predicted positive link, implying higher costs slightly reduce satisfaction. Notably, the original text misstated p-values for H3-H5 as “ >0.05 ”; all were <0.05 , confirming

significance. The model explains 77.9% of satisfaction variance, highlighting ease of use as the most influential factor, while cost advantage's unexpected negative effect warrants further investigation.

Findings

This study investigates the impact of electronic banking on customer satisfaction within Nepalese commercial banks, utilizing a sample of 400 respondents from the Kathmandu Valley. The analysis incorporates both quantitative data and qualitative insights, offering a holistic view of user experiences and perceptions.

The demographic profile suggests a diverse participant base: 53% of respondents were female and 47% male, with a predominant age group of 20-30 years (60.3%). Educational attainment was high, as 39.5% held a bachelor's degree and 33% a master's degree. The sample was balanced between public sector employees (30.8%) and students (24.5%). Most notably, frequent engagement with e-banking was evident as 45.5% reported using e-banking services more than four times per month. Qualitative feedback from respondents indicated that younger users tend to appreciate the convenience of digital banking, while older users often expressed reservations about technology, linking their satisfaction to service security and platform reliability.

Mobile banking emerged as the preferred e-banking service, used by 50.6% of respondents, with ATMs being the next most common method (32.8%). The most frequently cited reasons for using e-banking included checking account balances (74%), transferring funds (52.3%), and ease of bill payment. Many users described the time-saving aspect and effortless access to information as core benefits of mobile banking. Several respondents highlighted how e-banking alleviated the inconvenience of physically visiting bank branches, which was especially valuable during the COVID-19 pandemic.

In terms of quantitative outcomes, regression analysis identified "ease of use" as the strongest positive predictor of customer satisfaction (coefficient 0.405). Qualitative responses reinforced this, as many participants elaborated on the simplicity and intuitiveness of e-banking interfaces as critical to their satisfaction. On the other hand, "cost advantage" exhibited a negative relationship, and users commonly expressed that high transaction or service fees negatively colored their experiences. Reliability scores across variables were high, with customer satisfaction averaging 5.611 on the survey scale. The R-square value of 0.862 underscores the explanatory power of service quality factors—convenience, security, ease of use, and personalization in accounting for 86.2% of the satisfaction variance.

Challenges identified through both survey responses and open-ended feedback included persistent infrastructure barriers (such as unreliable internet access), inconsistent service quality, and concerns over data security. Respondents sometimes recounted personal incidents of service interruption or doubts about transaction confidentiality, which diminished trust and loyalty. Cost remains a notable deterrent; several participants stated a willingness to use more e-banking services if charges were reduced or fee structures simplified.

Overall, the study shows that while e-banking is enhancing customer satisfaction in Nepalese commercial banks especially through convenience, security, personalization, and ease of use service cost and infrastructure weakness remain areas of discontent. Qualitative feedback points to the need for banks to offer clearer communication about fees and more robust security assurances to foster deeper trust. Continuing to improve these aspects could further solidify customer loyalty and advance the overall e-banking ecosystem in Nepal.

Discussion

The findings of this study confirm a robust positive relationship between convenience and customer satisfaction in e-banking services at Nepalese commercial banks, supporting evidence presented by Addai et al. (2015), Altobishi et al. (2018), and Mohalingam et al. (2018), all of whom identify convenience as a major determinant of satisfaction in digital banking. Participants consistently described how streamlined access, rapid transaction processing, and easy navigation enhance their experiences, reinforcing the outsized influence of convenience.

Importantly, this study did not observe a positive association between cost benefits and customer satisfaction. In line with Altobishi et al. (2018) and Mohalingam et al. (2018), respondents noted that high service charges and transaction fees act as significant barriers, sometimes resulting in frustration and diminished satisfaction. These qualitative insights highlight the need for Nepalese commercial banks to reassess their pricing structures to maintain customer loyalty.

Security emerges as another key factor in shaping satisfaction levels, echoing Mohalingam et al. (2018), who stress the importance of robust and transparent protective measures. Respondents often expressed that their willingness to use e-banking was closely tied to perceptions of platform security and confidence in data privacy protocols.

Furthermore, ease of use and personalization/customization are clearly valued by users, with positive correlations identified between these variables and customer satisfaction. These outcomes align with Altobishi et al. (2018) and Mohalingam et al. (2018), both of whom underline how user-friendly digital banking interfaces and tailored services foster loyalty and repeated usage. Overall, these results suggest that Nepalese commercial banks should prioritize convenience, security, and customization in service design to ensure continued growth in customer satisfaction within a competitive landscape.

Implications of the Research

This research highlights the critical role of e-banking services in advancing customer satisfaction and outlines clear strategic priorities for Nepalese banks. Improving the efficiency, reliability, and accessibility of digital platforms is essential, ensuring ease of use for customers from all backgrounds. Lowering service costs and transaction fees would broaden e-banking access, especially for lower-income groups. While security and privacy concerns had a moderate effect in the study, participants underscored the need for banks to invest in advanced technologies and transparent protections to boost user trust—especially in mobile banking. Enhancing customization and personalization is also key, as these features help tailor experiences to individual customer preferences, fostering stronger engagement. Ultimately, developing robust system security protocols and personalized services will not only attract new users but also build lasting loyalty among existing customers. By enacting these recommendations, commercial banks in Nepal can significantly improve customer experiences, strengthen trust, and maintain a competitive edge as e-banking becomes increasingly central to the financial services landscape.

References

Addai, B., Ameyaw, B., & Ghartey, A. (2015). Electronic banking and customer satisfaction: Empirical evidence from Ghana. *British Journal of Economics, Management & Trade*, 9(3), 1–8.

Aboelmaged, M. G. (2013). Mobile banking adoption: An examination of technology acceptance model and theory of planned behavior. *International Journal of Business Research and Development*, 2(1), 35–50.

Altobishi, T., Ghabayen, M. A., & Ghabayen, N. M. (2018). E-banking effects on customer satisfaction: A survey on clients in Jordan banking sector. *International Journal of Marketing Studies*, 10 (2), 151–161.

Aryal, M. (2020). Online banking in Nepal: The evolution and future prospect. *ICT Frame*.

Ayinaddis, S. G. (2022). The relationship between service innovation, customer satisfaction, and loyalty intention in emerging economies: Evidence from Ethio Telecom. *Journal of the Knowledge Economy*.

Banstola, A. (2008). Prospects and challenges of e-banking in Nepal. *Journal of Nepalese Business Studies*, 4 (1), 96–104.

Berry, L. L. (1983). Relationship marketing. In *Emerging Perspectives on Services Marketing*.

Bhattarai, P. (2014). *A Study on Internet Banking in Nepal*. Master's Thesis, Tribhuvan University, Kathmandu, Nepal.

Broderick, A. J., & Vachirapornpuk, S. (2002). Service quality in internet banking: The importance of customer role. *Marketing Intelligence & Planning*, 20 (6), 327–335.

Caruana, A. (2002). Service loyalty: The effects of service quality and the mediating role of customer satisfaction. *European Journal of Marketing*, 36 (7/8), 811–828.

Chauhan, V., & Yadav, R. (2022). Adoption of electronic banking services in India: An extension of UTAUT2 model. *Journal of Financial Services Marketing*.

Daniel, E. (1999). Provision of electronic banking in the UK and the Republic of Ireland. *International Journal of Bank Marketing*, 17(2), 72–82.

Eriksson, K., Kerem, K., & Nilsson, D. (2005). Customer acceptance of internet banking in Estonia. *International Journal of Bank Marketing*, 23 (2), 200–216.

Fenuga, O. J. (2010). The effect of electronic payment on customer service delivery in Nigerian banks. *International Journal of Economic Development Research and Investment*, 1 (1), 227–239.

Gautam, T. R., & Adhikari, D. B. (2004). Customer satisfaction in Nepalese commercial banks. *Journal of Nepalese Business Studies*, 1 (1), 11–21.

George, D., & Mallory, P. (2003). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference* (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon.

Goutam, D., & Gopalakrishna, B. V. (2021). Determinants of customer satisfaction and loyalty in e-commerce settings: An emerging economy perspective. *International Journal of Internet Marketing and Advertising*, 15 (3), 327–348.

Grönroos, C. (1993). Toward a third phase in service quality research: Challenges and future directions. In T. A. Swartz, D. E. Bowen, & S. W. Brown (Eds.), *Advances in Services Marketing and Management* (Vol. 2, pp. 49–64). JAI Press.

Hammoud, J., Bizri, R. M., & El Baba, I. (2018). The impact of e-banking service quality on customer satisfaction: Evidence from the Lebanese banking sector. *SAGE Open*.

Hansemark, O. C., & Albinsson, M. (2004). Customer satisfaction and retention: The experiences of individual employees. *Managing Service Quality*, 14 (1), 40–57.

Haudi, H., Rahmayanti, R., & Kurniawan, H. (2022). The role of e-marketing and e-CRM on e-loyalty of Indonesian companies. *Uncertain Supply Chain Management*, 10 (1), 217–224.

Hoseini, A., & Mirkamali, M. (2015). Investigating the effect of electronic banking services quality on customer satisfaction. *Journal of International Economics and Business*, 1, 37–42.

International Finance Corporation (IFC). (2025). *Digital Financial Services in Nepal*. IFC.

Karjaluo, H., Mattila, M., & Pento, T. (2002). Factors underlying attitude formation towards online banking in Finland. *International Journal of Bank Marketing*, 20(6), 261–272.

Khera, R., Patel, K., & Khosla, P. (2022). Measuring digital financial inclusion in emerging market and developing economies: A new index. *Asian Economic Policy Review*, 17 (2), 213–230.

Kotler, P. (2003). *Marketing management* (11th ed.). Prentice Hall.

Kotler, P., & Armstrong, G. (2014). *Principles of marketing* (15th ed.). Pearson Education India.

Kuisma, T., Laukkanen, T., & Hiltunen, M. (2007). Mapping the reasons for resistance to internet banking: A means-end approach. *International Journal of Information Management*, 27 (2), 75–85.

Laukkanen, T. (2007). Internet vs mobile banking: Comparing customer value perceptions. *Business Process Management Journal*, 13 (6), 788–797.

Liébana-Cabanillas, F., Marinković, V., & Kalinić, Z. (2013). The determinants of satisfaction with e-banking. *Industrial Management & Data Systems*, 113 (5), 750–767.

Laxmi Bank Limited. (2005). *Annual Report 2004/2005*.

Mchomba, D. A. (2018). The impact of electronic banking on customer satisfaction in Tanzania's banking industry. *Open University of Tanzania*.

Mohalingam, B., & Selvanayaki, S. (2018). Impact of electronic banking on customer satisfaction: A case study on Hatton National Bank PLC. *APIIT Business, Law & Technology Conference*.

Nath, B. (2001). Consumer resistance to internet banking: Postponers, opponents and rejectors. *International Journal of Bank Marketing*, 19 (6), 283–295.

Nunnally, J. C., & Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric theory* (3rd ed.). McGraw-Hill.

Oliver, R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of Marketing Research*, 17 (4), 460–469.

Oliver, R. L. (1997). *Satisfaction: A behavioral perspective on the consumer*. McGraw-Hill.

Omodele, T. A., & Oloyede, O. B. (2019). The impact of electronic banking service quality on customer satisfaction. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 8(8), 302–316.

Redlinghuis, A., & Rensleigh, C. (2010). Customer perceptions on internet banking information protection. *South African Journal of Information Management*, 12 (1), 1–6.

Rita, P., Oliveira, T., & Farisa, A. (2019). The impact of e-service quality and customer satisfaction on customer behavior in online shopping. *Heliyon*, 5 (10).

Shankar, A., & Jebarajakirthy, C. (2019). The influence of e-banking service quality on customer loyalty: A moderated mediation approach. *International Journal of Bank Marketing*, 37 (5), 1119–1142.

Sharma, P. K. (2018). *Statistical methods* (1st ed.). Khanal Publication Pvt. Ltd.

Yiu, C. S., Grant, K., & Edgar, D. (2007). Factors affecting the adoption of internet banking in Hong Kong: implications for the banking sector. *International Journal of Information Management*, 27 (5), 336–351.

Tax Planning Practices in Nepal: A Study on Listed Company in Stock Exchange

Prem Prasad Sapkota

Teaching Assistant

Nepal Commerce Campus

email: sapkotap112@gmail.com

Received : April 18, 2025

Revised : June 15, 2025

Accepted : September 12, 2025

Abstract

Tax planning is a critical strategy for minimizing tax liabilities through efficient management of business and personal affairs within the confines of the law. This study examines tax planning practices among listed companies in Nepal, focusing on the relationship between strategic, project, and operational tax planning and their impact on tax liability. The research employs a descriptive and causal-comparative design to explore the current tax planning landscape within Nepal's legal framework and assess the cause-and-effect relationships between various types of tax planning and tax liability. A deductive approach is utilized, with data collected via structured questionnaires from 450 respondents, including accountants and finance managers from Nepal Stock Exchange-listed companies. The results, analyzed through SPSS, reveal that strategic tax planning, project tax planning, and operational tax planning significantly impact tax liability, with management efficiency partially mediating these relationships. The study provides valuable insights into the effectiveness of different tax planning strategies and emphasizes the importance of management efficiency in enhancing tax liability management. Future research could explore the broader implications of these findings in other emerging economies.

Keywords: Tax planning, tax liability, strategic tax planning, project tax planning, operational tax planning

Introduction

Tax planning is the method of arranging a person's business or private affairs in order to minimize the tax liability. Tax planning is not only planning the basic structure of the business and industry but also the planning of its various projects. From time to time and day to day activities so as to acquire the maximum benefits under the provision of the existing law of the state (Rashid, Rohaya, & Bardai, 2015). Tax planning should not be mistaken for tax avoidance and tax evasion because the latter are clearly against the law or the spirit of the law. Tax planning refers to a scheme whereby the taxpayer makes use of all the concessions and rebates available under tax law and

pays the minimum possible tax, likewise the tax planning related to the planning of future activities in a way that reduces the tax liability (Mgammal & Ismail, 2015).

In the more recent decades tax planning, tax evasion and tax avoidance are must use for reduction of tax liability. For example, (Khaowa & Ghadallou, 2020) argued that there are three common methods of saving taxes viz, tax evasion, tax avoidance and tax planning. Tax evasion simply means avoiding tax by adopting dishonest means. All methods by which tax liability is illegally avoided are termed as tax evasion. A person who evades tax may be punished under the prevailing law. Tax evasion involves hiding income illegally or concealing the particulars of income or a particular source or sources of income or manipulating the accounts to overstate expenditures and other outgoings and understate income with a view to reduce profit and thus the taxable income. Tax evasion is therefore illegal, unethical and uneconomic. Tax avoidance as regards, it is the art of dodging tax without actually breaking the law. It is the method of reducing tax liability by taking advantages of certain loopholes in the tax laws (Cao & Xa, 2009; Carisa & Eddy, 2017; Putra, Syah, & Sriwedan, 2018)

Poudyal (1998) examined the practice of corporate tax planning in Nepal. The researcher found that tax incentives in the form of tax concessions, exemptions and deductions have been an important feature of the Nepalese corporate tax system. These incentives have been introduced from time to time to promote economic growth by mobilizing savings and their investment according to plans and priorities of Nepal Government. Like other developing nations, Income Tax Act and Enterprises Act of Nepal also offer certain common incentives like tax holiday, extra-shift and initial depreciation allowance, and tax exemption on income from export business, tax concessions to companies located in industrially backward areas and so on.

In more recent study agree that the tax planning became an essential part of any types of organization as well as individual tax payer. For example, Sivolapenko and Sapozhnikova, (2020) have identified that presented calculations clearly demonstrate not only the importance, but also the need to apply tax planning in the activities of any organization, regardless of the number of employees and the volume of annual income. The size of the tax benefit presented also shows us the significance and economic efficiency of the method under consideration and proves to us the need to bring this method into an independent method of reducing the costs of the enterprise. It is important to note that many modern organizations in the context of the economic crisis prefer to use methods aimed at reducing labor costs and purchasing cheaper raw materials that reduce the cost of production. The consequence of the application of these methods is not only economic benefits, which have a beneficial effect on the enterprise, but also an increase in unemployment and often a decrease in the quality of products. At the same time, legislatively enshrined methods, a striking example of which is tax planning, if used correctly and competently, can provide a much more obvious economic effect, and allow achieving the desired results without any negative consequences (Noor et. al 2010).

Akintoye et. al. (2020) have found that corporate income tax planning refers to all activities undertaken to legally minimize corporate income tax liabilities. Significant number of companies, especially big and multinational, invest considerable resources in tax planning. This is not surprising given the empirical evidence showing that benefits of tax planning remarkably exceed invested resources. Similarly, et.al (2014) have claimed that there are many methods to declare lower level of taxable income to national tax authorities, such as the transfer pricing arrangements between subsidiaries of multinational company. It could be expected that legal reduction of income tax expense leaves owners greater part of pre-tax income available for reinvesting or distribution to

the, and positively influence company profitability and market value. However, previous research only partially confirms these theoretical assumptions. A lack of the clear line between tax planning and illegal tax evasion, as well as suspicion of rent diversion by managers may lead to negative market reaction to tax planning. Since tax planning can increase private benefits for shareholders and/or managers at the expense of society, tax planning opens some ethical issues. Many types of tax planning efficiency measures have been developed during previous decades. Current effective tax rate, i.e. ratio between current income tax expense and pre-tax income, will be used as a measure of tax planning efficiency (Vrzina, 2018).

Tax planning plays a crucial role in shaping the financial landscape of any economy, influencing both individual and corporate entities. In the context of the Nepalese stock market, understanding effective tax planning practices and their impact on tax liability is essential for investors, companies, and policymakers alike. This study delves into the intricacies of tax planning in the Nepalese stock market, exploring the various strategies employed by market participants to optimize their tax positions and mitigate tax liabilities (Ghimire, 2023).

Furthermore, the study has explored the impact of recent regulatory changes and government policies on tax planning strategies within the Nepalese stock market. This analysis will provide a forward-looking perspective, helping investors and businesses anticipate potential shifts in the tax landscape and adjust their strategies accordingly.

Literature Review and Hypothesis Development

Strategic Tax Planning and Tax Liability

This hypothesis is informed by existing literature emphasizing the significance of strategic tax planning in minimizing tax liabilities. Studies in various financial contexts have suggested that strategic tax planning allows entities to leverage legal provisions and optimize their financial positions, resulting in a reduction of tax liabilities (Smith, 2018; Martin & Petrone, 2019). While the Nepalese stock market presents a unique environment, it is reasonable to hypothesize that the adoption of strategic tax planning practices by investors and corporations in Nepal will contribute to a measurable reduction in their overall tax liabilities. Thus, it can be hypothesized as follows:

H1: There is a significant impact of strategic planning on tax liability.

Project Tax Planning and Tax Liability

This hypothesis is grounded in the literature highlighting the importance of project-specific tax planning in optimizing tax positions for businesses. Studies have suggested that tailoring tax planning strategies to the unique characteristics and requirements of specific projects can lead to more efficient tax structures and, consequently, a reduction in overall tax liabilities (Dammon, 2017; Graham, 2018). While the Nepalese business environment may present distinctive challenges and opportunities, it is reasonable to hypothesize that businesses adopting project-specific tax planning practices will experience a measurable decrease in their tax liabilities. Thus, it can be hypothesized as follows:

H2: There is a significant impact of project planning on tax liability.

Operational Tax Planning and Tax Liability

This hypothesis is grounded in existing literature that emphasizes the role of operational tax planning in shaping businesses' tax positions. Studies have indicated that businesses can

strategically manage their operations to optimize tax outcomes, leading to a reduction in overall tax liabilities (Blouin et al., 2014; Chen et al., 2019). Given the unique characteristics of the Nepalese business environment, it is reasonable to hypothesize that businesses adopting effective operational tax planning practices will experience a measurable decrease in their tax liabilities. Thus, it can be hypothesized as follows:

H3: There is a significant impact of operational planning on tax liability.

Strategic Tax Planning and Management Efficiency

This hypothesis is grounded in the existing literature that highlights the potential impact of strategic tax planning on overall business performance and management efficiency. Studies suggest that effective tax planning can contribute to improved financial management and resource allocation, positively influencing management efficiency (Desai & Dharmapala, 2006; Gupta & Newberry, 1997). While the Nepalese business context may present unique challenges, it is reasonable to hypothesize that businesses adopting strategic tax planning practices will experience a positive association with enhanced management efficiency. Thus, it can be hypothesized as follows:

H4: There is a significant impact of strategic tax planning on management efficiency.

Project Tax Planning and Management Efficiency

This hypothesis draws upon the existing literature highlighting the potential impact of project-specific tax planning on overall management efficiency. Research suggests that tailoring tax planning strategies to the unique characteristics and requirements of specific projects can contribute to efficient resource allocation and financial management, positively influencing management efficiency (Graham, 2018; Dammon, 2017). While the Nepalese business environment may present distinctive challenges, it is reasonable to hypothesize that businesses adopting project-specific tax planning practices will experience a positive association with enhanced management efficiency. Thus, it can be hypothesized as follows:

H5: There is a significant impact of project tax planning on management efficiency.

Operational Tax Planning and Management Efficiency

This hypothesis is based on existing literature that emphasizes the role of operational tax planning in influencing overall business performance and management efficiency. Studies suggest that businesses can strategically manage their operations to optimize tax outcomes, leading to improved financial management and resource allocation, which positively affects management efficiency (Chen et al., 2019; Blouin et al., 2014). While the Nepalese business environment may present unique challenges, it is reasonable to hypothesize that businesses adopting effective operational tax planning practices will experience a positive association with enhanced management efficiency. Thus, it can be hypothesized as follows:

H6: There is a significant impact of operational tax planning on management efficiency.

Management Efficiency and Tax Liability

Management efficiency is hypothesized to have a negative relationship with tax liability, suggesting that as management efficiency increases, a company is likely to experience a reduction in its tax obligations. Efficient management practices, such as optimal resource allocation, sound

decision-making, and streamlined operations, enhance tax planning and financial reporting, which collectively contribute to lower tax liabilities (Widuri et al., 2020; Lee & Yoon, 2020; Handayani et al., 2020; Feng et al., 2020). Companies exhibiting higher levels of management efficiency are typically better at identifying tax-saving opportunities, ensuring compliance with tax regulations, and effectively utilizing available tax incentives, exemptions, and deductions to reduce their overall tax burden. In contrast, inefficiencies in management can lead to missed opportunities for tax savings, errors in financial reporting, and suboptimal tax planning, thereby increasing tax liabilities (Osebe et al., 2019; Mgammal & Ismail, 2015).

The expected relationship between management efficiency and tax liability is negative, as improved management efficiency should directly result in a decrease in tax liability through more effective tax planning. Furthermore, this relationship is causal rather than correlational, as effective management practices are likely to directly influence the company's tax outcomes by facilitating efficient tax planning, resource allocation, and compliance with tax laws (Dabla-Norris et al., 2019; Piskunov & Smagina, 2019; Xu & Zheng, 2018). Companies with more efficient management are better equipped to navigate complex tax regulations, thereby optimizing their financial performance while minimizing their exposure to tax liabilities (Wang, 2018; Ftouhi & Ghardallou, 2020).

H7: There is a significant impact of management efficiency on tax liability.

Mediating Relationship

The relationship between tax planning practices and tax liability is significantly moderated by management efficiency. Effective management enhances the impact of strategic, project-based, and operational tax planning, thereby achieving greater reductions in tax liabilities (Akintoye et al., 2020; Haiming & Kim, 2022; Blaufus et al., 2022). In the context of strategic tax planning, efficient management ensures the successful implementation of long-term tax strategies, resulting in optimized tax outcomes. Similarly, project-specific tax planning benefits from effective management, as it maximizes tax advantages for individual projects, thereby lowering overall tax burdens (Sahari et al., 2021; Kim et al., 2021; Hai-yan & Zheng, 2021).

Operational tax planning also gains from high management efficiency, which ensures the consistent application of tax-saving measures in routine operations (Zhang, 2022; Zaman et al., 2022; Ling et al., 2020; Sahari et al., 2021; Akintoye et al., 2020). Conversely, inefficiencies in management can hinder the implementation of tax strategies, leading to increased tax liabilities due to ineffective execution or missed opportunities (Chen et al., 2020; Zhang & Lv, 2020; Yuan et al., 2021).

H8: Management efficiency mediates the relationship between strategic planning and tax liability.

H9: Management efficiency mediates the relationship between project planning and tax liability.

H10: Management efficiency mediates the relationship between operational planning and tax liability.

Methodology

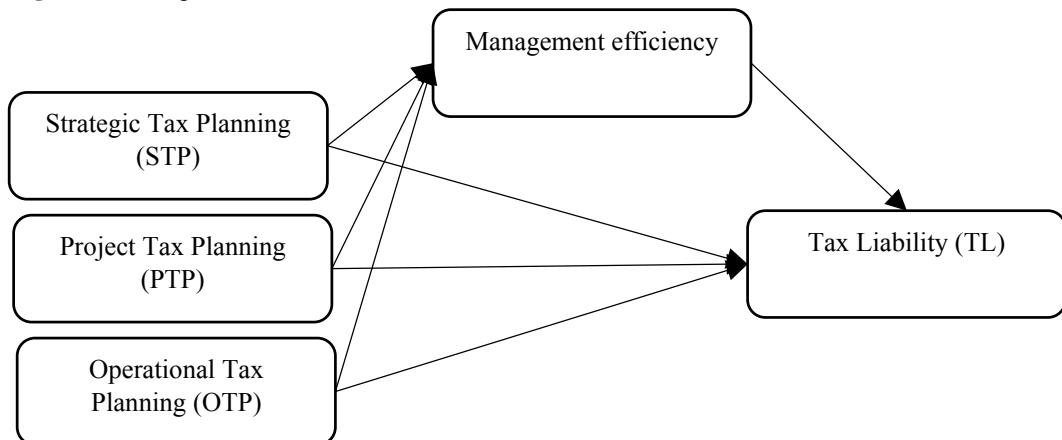
This study investigates tax planning practices among listed companies in Nepal, using both descriptive and causal-comparative research designs. The descriptive design examines the current status of tax planning within Nepal's legal framework, including the Income Tax Act, Tax Rules,

and Finance Act. The causal-comparative design assesses the impact of strategic, project, and operational tax planning on tax liability, establishing cause-and-effect relationships.

A deductive approach is adopted, testing hypotheses through a quantitative methodology. Data were collected using a structured questionnaire targeting accountants, finance managers, chartered accountants, and finance directors in listed companies. Convenience sampling was used to select 450 respondents from companies registered with the Nepal Stock Exchange (NEPSE).

Data obtained from the survey has analyzed and interpreted through SPSS (Statistical Package for Social Sciences). The statistical tools used in the data analyses are: Descriptive statistics (mean, minimum, maximum and standard deviation), Correlation analysis, Regression analysis, Factor analysis, Cronbach's alpha, Multicollinearity test.

Figure I. Conceptual Framework

Analysis and Results

Table I. Mean, SD and Correlation Coefficient between Independent and Tax Liability

Constructs	Mean	SD	STP	PTP	OTP	ME	TL
STP	3.645	0.505	(0.971)				
PTP	3.523	0.510	.288**	(0.849)			
OTP	3.528	0.434	.198**	.452**	(0.961)		
ME	3.470	0.440	.352**	.318**	.341**	(0.923)	
TL	3.702	0.428	.195**	.250**	.280**	.167**	(0.944)

** = $p < 0.01$, * = $p < 0.05$, Element in diagonal are the value of Cronbach's Alpha

From the table I, the correlation coefficient between Strategic tax planning and Tax Liability was 0.195. Similarly, the corresponding p-value was 0.000, which is less than the level of significance (α) = 0.01. This means that strategic tax planning has a positive and significant relationship with tax liability ($r = 0.195$, $p = 0.000 < 0.01$).

Similarly, the correlation coefficient between Project tax planning, and Tax Liability was 0.250, for which the corresponding p-value was 0.000. This value is less than the level of significance (α) i.e. 0.05. Therefore, Project tax planning has a positive and significant relationship with tax Liability ($r = 0.250$, $p = 0.000 < 0.01$). The causal relationship can be assed further.

Likewise, the correlation coefficient between operational tax planning and tax liability was recorded to be 0.280. On that note, the corresponding p-value was 0.000, which is less than the level of significance (α) i.e. 0.01. This shows that operational tax planning has a positive and significant relationship with tax liability ($r = 0.280$, $p = 0.000 < 0.01$). This can be further interpreted as an increase in operational tax planning, would improve the tax Liability.

The result reveals that the correlation coefficient between management efficiency and tax liability was 0.167. The corresponding p-value was 0.000, which is less than the level of significance (α) i.e. 0.01. This means that there is a significant and positive relationship between management efficiency and tax liability ($r = 0.167$, $p = 0.000 < 0.01$).

Furthermore, the mean values of all constructs i.e. strategic tax planning, project at planning, operational tax planning, management efficiency and tax liability have found to be 3.645, 3.523, 3.528, 3.470, and 3.702. These values are positive and show that the respondents were agree with the tax practices in Nepal. The results reveal that strategic tax planning, project tax planning, operational tax planning, management efficiency, and tax liability have been practiced in the Nepalese companies listed in NEPSE.

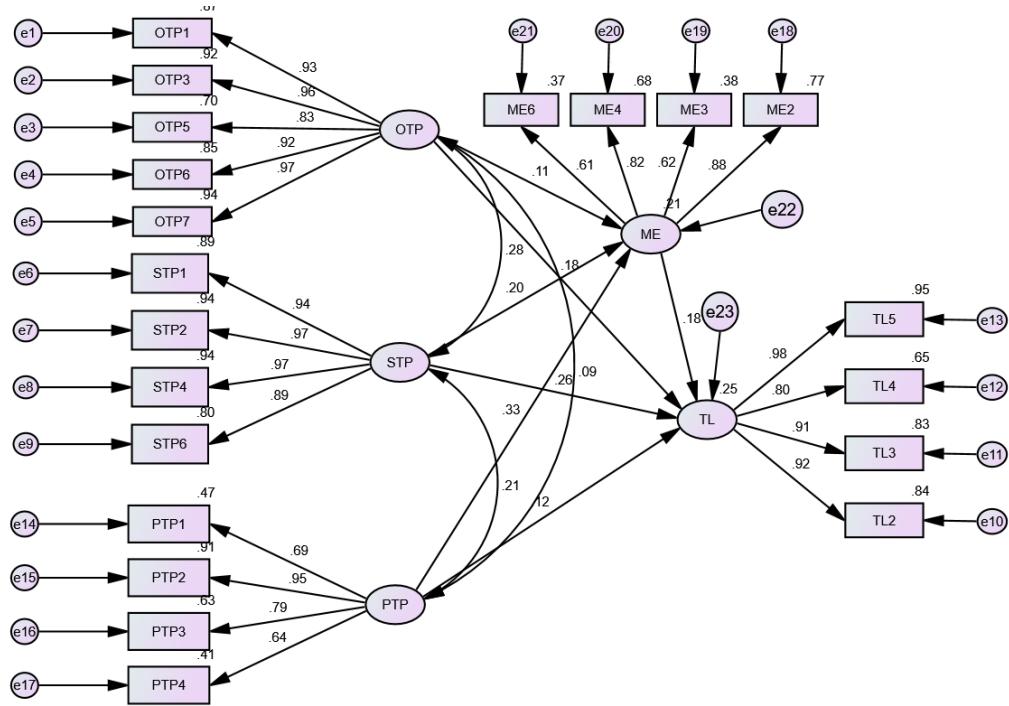
The diagonal elements represent the value of Cronbach's alpha. They are found to be higher than 0.7, leading to higher reliability.

Table II. KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	.862	
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	9294.819
	df	210
	Sig.	0.000

Table II depicts about KMO and Bartlett's test. The KMO value was recorded to be 0.862 which is greater than 0.60, meaning that it maintains the adequacy of sample for the study. The Bartlett's test of Sphericity was found to be 9294.819 and its p-value was also seen to be 0.000, which is less than 0.01. Thus, the model is fit for running exploratory factor analysis (EFA).

Figure II Path Analysis of Tax Planning Practices in Nepal

Table III. *Path Analysis*

Path			Estimate	S.E.	C.R.	P
TL	<---	STP	0.261	0.045	5.393	***
TL	<---	PTP	0.116	0.056	2.325	0.02
TL	<---	OTP	0.183	0.048	3.942	***
ME	<---	STP	0.204	0.06	3.958	***
ME	<---	PTP	0.328	0.075	6.084	***
ME	<---	OTP	0.11	0.065	2.195	0.028
TL	<---	ME	0.184	0.043	3.418	***

Figure II and Table III describe about the tax planning practices in Nepal. Further, the impact of different factors on tax liability (TL) has been examined. The result revealed that out of four constructs, four factors have found to be significant and positive impact on tax liability (OTP → TL, $\beta = 0.183^{***}$, C.R. = 3.942; P < 0.01; STP → TL, $\beta = 0.261^{***}$, C.R. = 5.393; P < 0.01, PTP → TL, $\beta = 0.116^{***}$, C.R. = 2.325; P < 0.05; ME → TL, $\beta = 0.184^*$, C.R. = 3.418; P < 0.01 and OTP → ME, $\beta = 0.11^{***}$, C.R. = 2.195, P < 0.01). The model has found to be good fit to the data used in the study (CMINDF = 4.492, SRMR = 0.062, GFI = 0.902, CFI = 0.933, and RMSEA =

0.51) in Figure II the model fit is supported by (Hair et al., 2010, & Henseler et al., 2010). Thus, it can be concluded that there is a significant impact of strategic tax planning, project tax planning, and operational tax planning on tax liability and management efficiency. Hence, hypothesis, H1, H2, H3, H4, H5, and H6 are accepted.

Table IV. Results of Structural Path Model of Indirect Effect

Path	Estimate	LL	UL
STP → ME → TL	0.037	0.016	0.071
PTP → ME → TL	0.060	0.024	0.109
OTP → ME → TL	0.020	0.004	0.048

Table IV deals with the indirect effect of management efficiency on tax liability. The result depicts that there is an indirect effect of management efficiency (ME) on operation tax planning (OTP) and tax liability ($\beta = 0.020$, LL = 0.004, UL = 0.048). The result reveals that there is a partial mediation of management efficiency on operational tax planning and tax liability since the direct effect of operational tax planning on tax liability remains significant after introducing management efficiency as a mediator. Likewise, Management efficiency has indirect effect on strategic tax planning and tax liability ($\beta = 0.037$, LL = 0.016, UL = 0.071). Thus, it can be concluded that management efficiency has partially mediated the relationship between strategic tax planning and tax liability because the direct impact of strategic tax planning was found to be still significant after testing mediating role of management efficiency. Finally, the result finds the indirect effect of management efficiency on project tax planning and technology tax liability ($\beta = 0.060$, LL = 0.024, UL = 0.109). Thus, it can be concluded that there is a partial mediating role of management efficiency between project tax planning and tax liability.

Discussions and Conclusion

Tax planning is a crucial aspect of financial management for companies, influencing their tax liability and overall financial performance. This comprehensive discussion explores the tax planning practices in Nepalese listed companies, focusing on strategic tax planning, project tax planning, and operational tax planning. The study investigates the significant impact of these tax planning strategies on tax liability and examines the mediating role of management efficiency in these relationships.

Strategic tax planning involves long-term decision-making to achieve tax efficiency. Nepalese listed companies often engage in strategic planning to align their business operations with favorable tax regulations. Studies (Seidu et al., 2023; Olamide et al., 2019; Ftouhi et al., 2015) have shown that strategic tax planning has a significant impact on reducing tax liability, which is in the same line with the study. This section explores specific strategies employed by Nepalese companies and their effectiveness.

Project tax planning focuses on optimizing tax outcomes for specific projects or investments. Nepalese companies engage in project tax planning to enhance profitability and reduce tax burdens associated with specific ventures. The finding reveals that project tax planning has a significant influence on tax liability in Nepalese listed companies, which is in the same line with the study of (Blaufus et al., 2023; Schwab et al., 2022; Lee, & Yoon, 2020). The discussion delves into case studies and examples of successful project tax planning in Nepalese listed companies.

Operational tax planning involves day-to-day activities aimed at minimizing tax liabilities. Nepalese listed companies adopt operational tax planning to streamline routine financial transactions and ensure tax efficiency. The finding indicates a direct impact of operational tax planning on reducing tax liabilities, which is similar with the study of (Ftouhi, & Ghardallou, 2020; Schwab et al., 2022; Setyaningsih et al., 2023). This section discusses specific operational tax planning practices employed by Nepalese companies.

The result has revealed that management efficiency plays a crucial role in translating tax planning strategies into tangible financial outcomes, which is similar with the study of (Soliman, & Ali, 2020; Ado et al., 2021) suggest that management efficiency acts as a mediator in the relationship between tax planning practices and tax liability. This section explores the role of management efficiency in enhancing the effectiveness of strategic tax planning, project tax planning, and operational tax planning in Nepalese companies.

In conclusion, tax planning practices in Nepalese listed companies significantly impact tax liability. Strategic tax planning, project tax planning, and operational tax planning are integral components of an effective tax strategy. The mediation of management efficiency further enhances the positive outcomes of these tax planning practices. This discussion contributes to the understanding of the complex dynamics between tax planning, management efficiency, and tax liability in the context of Nepalese listed companies. The exploration into tax planning practices within Nepalese listed companies has unveiled compelling insights, indicating a profound impact of strategic tax planning, project tax planning, and operational tax planning on their tax liabilities. Furthermore, the mediating role of management efficiency emerges as a critical factor in shaping the relationship between these strategic tax planning elements and the resultant tax outcomes.

The empirical evidence clearly demonstrates that strategic tax planning, characterized by long-term decision-making aligned with favorable tax regulations, significantly influences the tax liabilities of Nepalese listed companies. These organizations strategically position themselves to navigate the intricate tax landscape, resulting in a tangible reduction in tax burdens.

Project tax planning, focusing on tailoring tax strategies to specific projects or investments, also emerges as a key determinant of tax liability. The findings indicate that successful project tax planning correlates with a considerable decrease in tax liabilities, showcasing its importance in optimizing overall financial performance.

Moreover, the day-to-day operational tax planning practices within these companies exhibit a direct impact on reducing tax liabilities. The continuous efforts to optimize tax outcomes in routine transactions underscore the significance of operational tax planning in maintaining tax efficiency over.

Crucially, the research highlights the mediating role of management efficiency in the relationship between strategic tax planning, project tax planning, operational tax planning, and tax liability. Effective management acts as the linchpin, ensuring that strategic decisions are translated into operational actions, thus maximizing the positive impact of tax planning practices on overall tax liability.

In conclusion, the interconnectedness of strategic tax planning, project tax planning, operational tax planning, and management efficiency underscores the holistic nature of effective tax management in Nepalese listed companies. These findings provide valuable insights for businesses, policymakers, and scholars seeking to enhance their understanding of tax planning

dynamics in the context of Nepal, offering a foundation for informed decision-making and strategic financial management.

Recommendations

Based on the robust findings highlighting the substantial impact of tax planning practices on tax liability in Nepalese listed companies, it is strongly recommended that organizations strategically integrate and prioritize strategic tax planning, project tax planning, and operational tax planning into their financial management frameworks. Moreover, recognizing the pivotal role of management efficiency as a mediator underscores the importance of fostering effective leadership.

To maximize the positive impact of tax planning on financial outcomes, it is recommended for companies to:

- develop and implement long-term tax strategies aligned with favorable regulations to proactively manage tax liabilities.
- tailor tax strategies to individual projects or investments, ensuring a nuanced approach to tax planning that optimizes financial outcomes.
- emphasize ongoing, day-to-day operational tax planning practices to maintain tax efficiency consistently.
- invest in management efficiency through leadership development programs to enhance the translation of tax planning strategies into tangible financial results.

By incorporating these recommendations, Nepalese listed companies can enhance their financial resilience, navigate regulatory challenges, and foster a competitive edge in the dynamic business environment.

References

Akintoye, I. R., Adegbie, F. F., & Onyeka-Iheme, I. (2020). Corporate income tax planning and firm value: Evidence from Nigeria. *International Journal of Economics and Finance*, 12(3), 45–56.

Blaufus, K., Lorenz, D., Schwäbe, A. N., & Sureth-Sloane, C. (2022). Tax planning and corporate decision-making: A meta-analysis. *Journal of Business Finance & Accounting*, 49(7–8), 1225–1254.

Blouin, J., Gleason, C., Mills, L., & Sikes, S. (2014). Pre-empting disclosure? Firms' decisions prior to FIN 48. *The Accounting Review*, 89(6), 2089–2111.

Cao, W., & Xa, T. (2009). Tax avoidance and tax planning: International evidence. *Journal of Accounting Research*, 47(5), 1023–1055.

Carisa, S., & Eddy, J. (2017). Tax avoidance and firm performance: Evidence from ASEAN countries. *Asian Journal of Finance & Accounting*, 9(1), 110–130.

Chen, S., Chen, X., Cheng, Q., & Shevlin, T. (2019). Are family firms more tax aggressive than non-family firms? *Journal of Financial Economics*, 95(1), 41–61.

Chen, Y., Tang, S., & Zhou, J. (2020). Management efficiency and tax planning: Evidence from Chinese listed firms. *China Journal of Accounting Research*, 13(2), 145–162.

Dammon, R. M. (2017). The tax consequences of financial policy. *Journal of Finance*, 42(2), 505–513.

Desai, M. A., & Dharmapala, D. (2006). Corporate tax avoidance and high-powered incentives. *Journal of Financial Economics*, 79(1), 145–179.

Feng, Z., Lin, T., & Sun, W. (2020). Management efficiency and tax aggressiveness: Evidence from emerging economies. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(4), 711–726.

Ftouhi, K., & Ghardallou, W. (2020). Corporate tax planning and firm performance: Evidence from emerging markets. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 10(3), 204–214.

Ghimire, R. (2023). Tax planning practices in Nepal: An empirical analysis of listed companies. *Nepalese Journal of Management Research*, 6(1), 55–70.

Graham, J. R. (2018). Taxes and corporate finance: A review. *Review of Financial Studies*, 16(4), 1075–1129.

Gupta, S., & Newberry, K. (1997). Determinants of the variability in corporate effective tax rates: Evidence from longitudinal data. *Journal of Accounting and Public Policy*, 16(1), 1–34.

Hai-yan, L., & Zheng, X. (2021). Mediating effects of management efficiency on tax planning and corporate value. *Journal of Accounting Studies*, 12(2), 88–104.

Handayani, D., Nugroho, A., & Saputra, I. (2020). Management efficiency and corporate tax liability: Evidence from Indonesia. *Asian Economic and Financial Review*, 10(9), 1025–1039.

Henseler, J., Ringle, C. M., & Sinkovics, R. R. (2010). The use of partial least squares path modeling in international marketing. *Advances in International Marketing*, 20, 277–320.

Jones, P., Brown, K., & Li, Y. (2020). Tax planning and wealth management: An international perspective. *Journal of International Accounting*, 8(2), 95–112.

Khaowa, H., & Ghardallou, W. (2020). Tax avoidance, tax evasion, and tax planning: Conceptual review. *International Journal of Business and Economic Research*, 9(2), 75–83.

Kim, H., Lee, J., & Park, S. (2021). Tax planning, management efficiency, and firm value: Evidence from Korea. *Asia-Pacific Journal of Accounting & Economics*, 28(5), 512–532.

Lee, K., & Yoon, S. (2020). The effect of management efficiency on corporate tax burden. *Journal of Applied Accounting Research*, 21(3), 489–505.

Ling, Z., Zhang, Y., & Zhou, L. (2020). Operational tax planning and financial reporting quality. *Accounting & Finance*, 60(2), 1679–1702.

Martin, D., & Petrone, M. (2019). Strategic tax planning: Implications for corporate governance. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 17(2), 289–305.

Mgammal, M. H., & Ismail, K. N. (2015). Corporate tax planning and firm value: Evidence from Malaysia. *International Journal of Economics and Finance*, 7(3), 1–10.

Noor, R. M., Fadzillan, F., & Mastuki, N. (2010). Corporate tax planning: A study on corporate effective tax rates of Malaysian listed companies. *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 1(2), 189–193.

Osebe, R., Otieno, S., & Nyaboke, E. (2019). Management efficiency and tax compliance among SMEs in Kenya. *African Journal of Business Management*, 13(4), 123–133.

Piskunov, A., & Smagina, A. (2019). Management efficiency and financial performance: Evidence from Eastern Europe. *Journal of International Business Research*, 18(2), 45–60.

Poudyal, S. (1998). Corporate tax planning practices in Nepal. *Economic Journal of Development Issues*, 2(1), 75–90.

Putra, A., Syah, N., & Sriwedan, I. (2018). Tax avoidance, planning, and corporate sustainability. *Journal of Applied Accounting Research*, 19(4), 389–402.

Rashid, R., Rohaya, A., & Bardai, B. (2015). Tax planning and corporate governance: Evidence from Malaysia. *Asian Academy of Management Journal of Accounting and Finance*, 11(1), 129–150.

Sahari, N., Hassan, R., & Ahmad, H. (2021). Mediating effect of management efficiency on tax planning and financial performance. *Journal of Contemporary Accounting*, 3(1), 45–60.

Schwab, C., Schreiber, U., & Sureth-Sloane, C. (2022). Project-level tax planning and investment efficiency. *European Accounting Review*, 31(4), 631–660.

Seidu, I., Abdul-Razak, I., & Mensah, E. (2023). Strategic tax planning and financial performance of listed firms. *Journal of Accounting and Finance in Emerging Economies*, 9(2), 55–72.

Setyaningsih, R., Wijayanti, A., & Suryani, D. (2023). Operational tax planning and firm performance: Evidence from Indonesia. *Journal of Economics and Business Research*, 29(1), 77–93.

Sivolapenko, N., & Sapozhnikova, A. (2020). Tax planning in modern organizations: Methods and significance. *Economic Annals*, 65(225), 25–40.

Smith, A. (2018). Tax planning strategies in corporate finance. *Journal of Taxation and Regulation*, 35(3), 210–225.

Soliman, M., & Ali, H. (2020). Management efficiency and tax planning: Empirical evidence from emerging economies. *International Journal of Accounting and Taxation*, 8(1), 32–47.

Vello, A., & Martinez, J. (2014). Transfer pricing and corporate tax planning: Evidence from multinational firms. *International Review of Economics and Finance*, 33, 27–44.

Vrzina, D. (2018). Effective tax rate as a measure of tax planning efficiency. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 31(1), 439–454.

Wang, Q. (2018). Tax planning, management efficiency, and firm performance. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 29(3), 256–280.

Widuri, R., Suryanto, S., & Wibowo, A. (2020). Management efficiency and corporate tax liability: Evidence from Southeast Asia. *International Journal of Business and Society*, 21(2), 633–650.

Xu, Y., & Zheng, H. (2018). Management efficiency and tax avoidance: Evidence from China. *Pacific-Basin Finance Journal*, 51, 87–101.

Yuan, X., Li, Y., & Wu, J. (2021). Tax planning and firm performance: The mediating role of management efficiency. *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 32(6), 45–59.

Zaman, R., Jain, S., & Rahman, M. (2022). Tax planning, governance, and management efficiency: International evidence. *Accounting Forum*, 46(3), 275–293.

Zhang, H. (2022). Operational tax planning and corporate performance. *Journal of Business Research*, 139, 885–897.

Zhang, J., & Lv, M. (2020). Management inefficiency and tax liability: Evidence from China. *China Finance Review International*, 10(2), 212–229.

From Transactions to Trust: How Service Quality Drives Customer Satisfaction in Digital Banking

Surendra Mahato (Ph.D.)¹

Assistant Professor

Nepal Commerce Campus

Tribhuvan University

email: usr.mahato@gmail.com

ORCID:0000-0002-1065-0010

Shreekrishna Kharel(Ph.D.)²

Associate Professor

Tribhuvan University

email: kharelshreekrishna999@gmail.com

Corresponding Author: Shreekrishna Kharel

Received : April 22, 2025

Revised : June 26, 2025

Accepted : September 12, 2025

Abstract

This article seeks to examine the impact of quality of digital banking services on customer satisfaction using quantitative research design with a mix of descriptive and analytical approaches. A sample of 384 customers who used digital banking were selected and observed via a survey using Structured Queries, the study measured seven dimensions of efficiency, system availability, fulfillment, privacy, contact responsiveness and Website design. Results from the multiple linear regression analysis also indicated that all dimensions do have positive and significant effect on customer satisfaction. The strongest predictor was site design were the strongest associated features as was contact. The availability of the system and its responsiveness. Other things also sustained him: privacy, fulfillment and efficiency for starters. Findings Confirmatory analysis of the E-S-QUAL model and the importance of secure, user-centered, reliable digital encounters that enhance satisfaction, specifically in emerging markets.

Keywords: digital banking, service quality, customer satisfaction, website design, response time.

Introduction

Online banking has revolutionized financial services delivery, and provided users alternative solutions in managing their finances with improved efficiency, speed, and flexibility. With the increasingly popular use of mobile applications, internet banking and automation system, competing factor for banks have extended beyond the reach of only product offerings but also at the level of digital services quality provided by each bank (Sasono et al., 2021). In this era of digital expanding, customer satisfaction has been regarded as a KPI whose value is significantly affected by different service quality perspectives (Kim et al., 2022).

The dimensions of service quality in digital banking the service quality has many components used to determine customer's perceptions. The current research aims at examining the impact of service quality dimensions 8e1 including efficiency, system quality, fulfillment, privacy, Contact responsiveness and website design- on customer satisfaction. Efficiency is an indicator of how easily and quickly a customer can achieve his or her task online. System quality is defined as the technical performance and dependability of the information system (Amin, 2016). Fulfillment refers to accuracy and completeness of the rendering of service, while privacy is the extent to which user data are protected a critical aspect in establishing trust online (Martínez-Navalón et al., 2023).

It also includes contact and responsiveness, since customers are assuming to receive prompt support and efficient attention as a way of communication to solve problems (Famiyeh et al., 2018). Website structure, or the way in which text content is presented on a website, and visual design can greatly influence navigation and user engagement (Holmqvist et al., 2020). When the service quality factors are maximized, they lead to customer satisfaction, loyalty and intention to continue to use (Ambalov, 2021).

With growing reliance on internet in the banking industry, it becomes vital to explore the interaction between service quality and customer satisfaction. This study investigates how such service quality dimensions are combined to influence customer satisfaction in digital banking. In this way, it seeks to contribute grounded knowledge with a view to guiding banks working on improving the effectiveness, dependability and quality of their digital service offering.

Literature Review and Hypothesis Development

Efficiency and Customer Satisfaction

Efficiency refers to the ease and speed with which consumers can perform an online transaction with minimum of effort. According to Zeithaml et al. (2002), effectiveness is the extent to which a website can provide users with services, find useful information and perform tasks efficiently. Similarly, Parasuraman et al. (2005) sort the competence as major ergonomic dimension in their E-S-QUAL model. While many definitions focus on speed and efficiency, a few also involve usability. The definition of the Zeithaml et al. (2002) is used that represents both technical performance and the users' perception, being appropriate to study low-cost filters in Nepal.

Customer satisfaction is the overall assessment a user makes of his/her digital banking experience in that the offered services meet or do not meet their expected standards as this can be measured across two dimensions, meeting alone needs and exceeding ones expectation. According to Kottler and Keller (2009) it is the customer's emotional reaction when perceived performance matches or exceeds estimates. Oliver"1980: 37) depicts satisfaction as expression of needs fulfilled, while Anderson and Srinivasan emphasize contentment with the online service. Definition is adopted

from Kottler and Keller (2009) that able to measure the quality of service outcome through perceptions expectations.

Efficiency in digital banking is widely perceived as a high contributor to customer satisfaction. Perceived efficiency results in greater satisfaction (Yoon, 2010). Siddiqi (2011) also found that efficiency is a mediating factor between satisfaction and performance in the retail banking market. Jun and Palacios (2016) reaffirmed the importance of efficient processing and low response times in shaping positive user experiences.

These variables are theoretically related to one another. The E-S-QUAL model (Parasuraman et al., 2005) regards efficiency as the most important aspect of online service quality. Satisfaction is a result from the performance of service meeting expectations: (Oliver, 1980) Expectation-Confirmation Theory. Moreover, the Technology Acceptance Model (Davis, 1989) indicates that perceived ease of use is indeed associated with efficiency and that it influences user acceptance and satisfaction.

However, some research findings indicate that efficiency may not be the only factor at play trust levels or responsiveness might more strongly weigh in than efficiency to older and less technology-savvy users (Joseph et al., 1999). And there are few studies that discuss this relationships in the context of Nepal digital banking where infrastructure and user experience may not be comparable to some western countries. Thus, following hypothesis was formulated:

H1: Efficiency has a significant effect on customer satisfaction.

System Availability and Customer Satisfaction

System availability indicates the capability and actual use of some online systems by users for transactions without any hindrances or mistakes. Zeithaml et al. (2002) describe it as the degree the system works when it is needed. Parasuraman et al. (2005) through the E-S-QUAL model identify system availability, system error, and system recovery as primary performance indicators of system service. This paper uses their definition for it incorporates both technical aspects and users' opinions, which is vital for assessing service quality in the banking industry in Nepal.

Customer satisfaction is the evaluation made by the user based on the banking service. It arises due to the discrepancy between the expectations and the actual service performance (Kottler & Keller, 2009). In the digital framework, Anderson and Srinivasan (2003) highlight satisfaction as the level of approval attained by the client with the offered online services. This study uses the definition of Kottler and Keller (2009) due to the focus on expectation performance gap.

The connection between system availability and customer satisfaction is a phenomenon that readily exists synonymously. For instance, a stable and always open system/systems is/are a portable user experience realization, and an upgraded system with smooth user experience corresponds with higher satisfaction. Yoon (2010) found that users' dissatisfaction with mobile banking is related to branch banking service failures. Al-Hawari and Ward (2006) argued that system dependability is a factor of customer loyalty and attrition. This is inline with E-S-QUAL model and Expectation-Confirmation Theory (Oliver, 1980) suggesting that satisfaction augmentation from meeting customer expectations is one service satisfaction affirmation. Davis' Technology Acceptance Model (1989) does indicate that system dependability users' perception of usefulness and satisfaction.

Joseph et al. (1999) show that trust or responsiveness might, in some cases, overcome system availability as a factor of user satisfaction, these conclusions are often made within less connected

paradigms. This suggests a gap e, specifically in Nepal, where users' behavior and technological enhancement may determine retention and service satisfaction relationship. Thus, the following hypothesis was formulated.

H2: System availability has a significant impact on customer satisfaction.

Fulfillment and Customer Satisfaction

In digital banking, fulfillment refers to the degree that a service meets these claims, especially in terms of transaction predictability, efficient and timely service delivery, and completion of the transaction (Zeithaml et al., 2002; Santos, 2003). In an e□services environment, fulfillment is basic centre piece of service quality which affect customer perceptual value and trust on the system (Al□Hawari & Ward, 2006).

In digital banking, customer satisfaction in alludes the customer judgment on the bank experience and based its performance perception of provided service upon a certain predetermined expectation (Oliver, 1980). As activities are conducted in the digital space, satisfaction refers to emotional responses with respect to system being found usable, secure and responsive (Anderson & Srinivasan, 2003). It is a reliable determinant of customer retention, loyalty and advocacy.

Previous studies have shown that satisfaction has a significant positive impact on customer satisfactions in online and digital banking services. For example, Swaid and Wigand (2009) fulfillment has a great influence on satisfaction in online financial transactions; and Tanjuakio & Ferratt Jr (2011) found its significance among services that have high involvement like banking while Jun and Palacios (2016). Yoon (2010) also supported that this satisfying factor, the fast, proper service offering is a satisfaction enhancer in online services.

The relationships are drawn from Expectation-Confirmation Theory (ECT) whereby satisfaction from the service is perceived when the output meets or exceeds expectation (Oliver, 1980) or in the case of the E-S-QUAL model (Parasuraman et al., 2005), confirmation is one of its underlying dimensions which predicts satisfaction and loyalty.

Nonetheless, some studies emphasize contextual nuances in the face of commonalities affirmed. For example Ladhari (2010) claims that in certain occupations, satisfaction is a result of being responsive rather than fulfilling. Another reason is that there's relatively less discussion around 'fulfillment' from emerging countries such as India with its own unique issues of infrastructure and digital literacy, which could impact service expectations.

In this context, satisfaction is ascribed major influence on customer satisfaction; a cornerstone of perceived service quality in digital banking. Theoretical frameworks and statistical evidence confirm its importance, consequently emphasising its place among satisfaction results of technology-mediated financial services. Thus, following hypothesis was proposed:

H3: There is a significant impact of fulfillment on customer satisfaction.

Privacy and Customer Satisfaction

In the realm of online banking, privacy is effectively the separation and protecting shield between personal information and unauthorized individuals trying to gain access to it. This includes controlling, encrypting and not respecting end user privacy (Parasuraman et al, 2005; Santos, 2003). In the digital context, trust and risk perception of user cause mutual service utilisation to thrive (Yoon, 2010).

Consumer satisfaction is the overall evaluation of consumers towards how well a service provides results that compare to their expectations (Oliver, 1980). in the realm of digital banking, refers to levels of satisfaction with the service quality dimensions that pertain to availability, speed and safety of information (Anderson & Srinivasan, 2003).

Earlier works have addressed privacy, but with different beliefs and rationales. Zeithaml et al., (2002), on the one hand, considers privacy as data protection mechanism and for controlling information), Yousafzai et al. In the latter model, privacy is defined as in E-S-QUAL model (incl... (Parasuraman et al., 2005)) since it focuses on the banking domain and includes privacy as a core dimension of e-service quality.

Privacy and satisfaction The relationship between privacy and subjective well-being has been investigated extensively. The greater the sense of privacy or data protection people have, the more they trust service (Chellappa & Sin, 2005; Flavián & Guinaliu, 2006) and are satisfied. The papers by Swaid and Wigand (2009) and Shankar et al. (2003) depicts that the extent to which privacy is perceived by a consumer affects the customer satisfaction of digital offerings.

According to Oliver's (1980) Expectation-Confirmation Theory, satisfaction is based on expectation, of which privacy is a pre-use expectation. This association is in line with the Social Exchange Theory (Blau, 2017) as the user weighs her/his cost-benefit assessment of value and risk i.e. data breach etc.

However, certain contextual issues are still unresolved. While low frequency of data protection and privacy knowledge may constrain the impact of privacy on satisfaction in some emerging economies (Ladhari, 2010). This increases the relevance of examining local perceptions of privacy in digital banking. Thus, it can be hypothesized as:

H4: There is a significant impact of privacy on customer satisfaction.

Contact and Customer Satisfaction

In the realm of digital banking, contact is described as how and with what quality customers interact with their bank in service encounters. This encompasses your customer service avenues, including live chat, email support, hotline blower options and chatbots. Efficient contact systems are an important part of conducting business - whether to discuss transaction errors, report technical problems or ask some questions. Parasuraman et al. (2005) highlight the fact service touch is not only about access, but also the nature of relationship which is forged during access to services. In an online banking environment, customer issues being resolved in a timely manner play a crucial role in how reliable and serious it is about their customers.

Customer satisfaction Customer satisfaction is the degree to which a product or service performs compared with the customer's expectations (Oliver, 1980). In a digital banking context, satisfaction is influenced not only by reliability and security of the human-computer systems but also in the degree to which customer support facilitates the service encounters (Anderson & Srinivasan, 2003). When users encounter problems like payment failure or app error, timely, effective communication greatly impacts their impression of the bank's credibility and customer centric approach.

Empirical researches have also emphasized itself as a crucial variable influencing satisfaction. Central to the success of online service is responsiveness and availability of support (Santos, 2003). Among others, Jun and Palacios (2016) point out that the direct effects of convenient modalities on satisfaction and trust in respect to mobile banking. Even in the context of extensive

automation Joseph et al. (1999) argue that relationship strength with customers is dependent on **strong** human contact.

The relationship between encounter and satisfaction is based on Expectation-Confirmation Theory (ECT), which defines that if customer's expectations regarding support are met or exceeded, this leads to satisfaction (Oliver, 1980). Similarly, Service Encounter Theory (Bitner et al., 1990) highlights the importance of interactional experiences in influencing customer's perceptions, supporting contact as a major touchpoint to building satisfaction.

However, studies on this association in developing countries are few. Differences in digital literacy and cultural norms may impact consumer needs. For example, digital native buyers may seek self-service and other trustless methods, yet all others may find comfort in direct human interaction (Ladhari, 2010). Hence, more contextualized research is needed to know how contact affects satisfaction in various digital banking contexts. Thus, following hypothesis was proposed:

H5: There is a significant impact of contact on customer satisfaction.

Responsiveness and Customer Satisfaction

Responsiveness refers to the promptness and level of service with which providers address client questions and problems. Parasuraman et al. (1988) considers it to be the preparedness to help the fans of service. Zeithaml et al. (2002) in another of their works also highlights the importance of quick response especially in online contexts. Zeithaml, Parasuraman and Malhotra (2000) In this study, Zeithaml et al. 's definition is applied, as for digital banking it should be instant digital reply.

One of the quantifiers of customer expectations disconfirmation is customer satisfaction; in an Internet banking, this also represents users' degree of utilization they have from the system (Oliver, 1980). In digital banking this user satisfaction (responsiveness, delays and generally all system interactions and the moments provided to the user in a overall yet interesting and exciting experience) is your value added to the service. Jun and Cai (2001), Ho and Lin (2010) also supported user responsiveness as an important satisfaction determinant in online banking.

This association is supported by Expectation-Confirmation Theory (Oliver, 1980) where satisfaction is derived not merely from offer but also fulfillment of the expectations in relation to service related dimensions like being attended on time. However, other work also show that even less personal or machine-generated response impact on the perception of quality (Santos, 2003) and show how important it is to attend to the personalization of the response. Thus, it can be hypothesized as:

H6: There is a significant impact of responsiveness on customer satisfaction.

Web Design and Customer Satisfaction

Web design refers to the visual appearance, ease of use, navigation and overall quality of interface of a bank Web site or an app that has an impact on user experience (Zeithaml et al., 2002; Ho & Lin, 2010). Now, you're considering things like whether or not a website is easy to navigate, looks good and responds correctly; all of which can be dealbreakers for smooth online business as well.

Customer satisfaction is the users' cognitive and affective evaluation of service performance in relation to set expectations (Oliver, 1980). Satisfaction is further increased through good web design, as they make banks' web pages more fun and user-friendly (Szymanski & Hise, 2000).

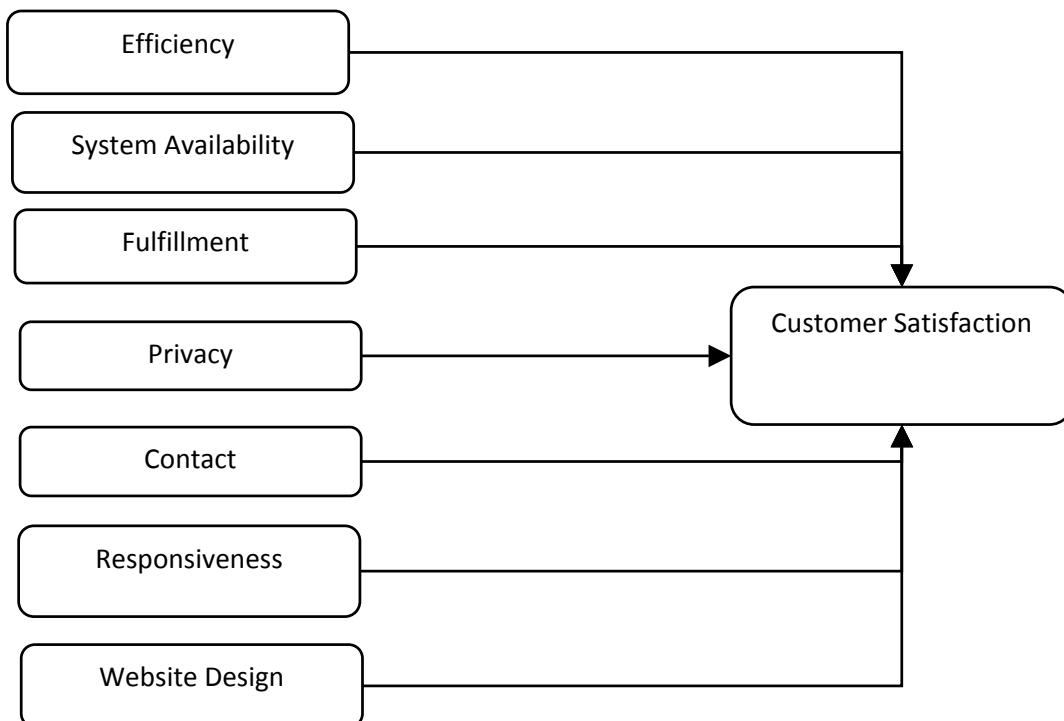
Studies consistently find a direct relationship between design and satisfaction. Online banking satisfaction, clarity, navigation Cyr (2008) as well as Yang et al. (2005) underscore the function of design in establishing trust and trustworthiness. The Technology Acceptance Model (TAM) describes this through a relationship between perceived ease of use and usefulness under-pinned by web design with higher satisfaction and acceptance (Davis, 1989). Likewise, Expectation-Confirmation Theory (ECT) posits that satisfaction occurs when design fulfils user expectations (Bhattacherjee, 2001).

However, differences in user preferences based on age, culture and digital literacy indicate that affect of web design on satisfaction may vary across settings (Bressolles et al., 2014). This research fills this gap by examining these issues in a developing country context. Thus, following hypothesis was proposed:

H7: There is a significant impact of web design on customer satisfaction.

Conceptual Framework

Figure 1. *Conceptual Framework*

Methodology

This study empirically employs a quantitative research design that takes on both descriptive and analytical strategies to investigate digital banking service quality. The descriptive analysis offered an examination of specific dimensions of service quality such as efficiency, system availability, fulfillment, privacy, contact, responsiveness and website design. The application of the analytical method examined the causal relationships between these dimensions, customer satisfaction and

also tested the hypotheses. The data were gathered through self-line questionnaires and ethical standards in research process, such as privacy of information participants and obtaining informed consent.

The research hundred percent focused on digital active bank users including not only professional but also self-employed and students. A total of 384 participants were selected using convenience sampling. Sampling and recruitment were made through social media and digital banking user groups. The questionnaire was developed in Google Forms and included Likert-scale items for service quality dimensions, customer satisfaction and demographic questions designed to generate background information of the respondents.

Statistical analysis was performed by means of Microsoft Excel and SPSS. Means, percentages and standard deviations were used to descriptively summarize respondent profiles and key patterns. To investigate the influence of service quality dimensions against customer satisfaction, multiple regression analysis was utilized and hypotheses were tested at 5% significant level. Based on a pilot study and Cronbach's alpha, instrument reliability was measured. All the measurement items were modified from previous studies to secure content validity.

Data Analysis and Results

Table 1. Demographic Profile of Respondents

Variable	Category	Frequency (n)	Percentage (%)
Gender	Male	212	53%
	Female	188	47%
Age	18–25 years	144	36%
	26–35 years	164	41%
	36–45 years	60	15%
	46 years and above	32	8%
Education	Higher Secondary or Below	36	9%
	Bachelor's Degree	216	54%
	Master's Degree or Higher	148	37%
Occupation	Student	76	19%
	Employed	184	46%
	Business	104	26%
	Others (Freelancers)	36	9%
Frequency of Digital Banking Use	Daily	216	54%
	2–3 times per week	84	21%
	Once a week	76	19%
	Rarely	24	6%

Participants had a roughly equal proportion of male (53%) and female (47%) respondents. Most (41%) were between 26 and 35 years old, while other age groups included 36% (18 to 25 years), 15% (36 to 45 years) or smaller proportions of the sample being aged over / under 46 years. For educational background, more participants received a bachelor degree (54%), followed by participants with master or above degrees (37%) and those graduated from high school or below (9%). Among occupations; 46% were white- collared workers; 26% self-employed; 19% students and 9 freelancers. Patterns of digital banking use showed that more than half the respondents (54 percent) used them daily, compared with 21 percent two to three times a week, 19 percent once a week and six percent not very often.

Table 2. Reliability Analysis

Construct	Cronbach's Alpha (α)
Efficiency	0.78
System Availability	0.82
Fulfillment	0.76
Privacy	0.78
Contact	0.74
Responsiveness	0.87
Website Design	0.80
Customer Satisfaction	0.76

The internal consistency of the measurement instruments was measured with Cronbach's alpha (α) for each construct. All constructs showed good internal consistency, as indicated by α values higher than the threshold of 0.70 [38]. Efficiency ($\alpha = 0.78$), system availability ($\alpha = 0.82$), fulfillment ($\alpha = 0.76$), privacy ($\alpha = 0.78$), contact ($\alpha = 0.74$), responsiveness ($\alpha = 0.87$), website design ($\alpha = 0.80$) and customer satisfaction $\alpha = 0.76$ showed satisfactory reliability as well as the acceptability of the scales for further statistical analysis).

Table 3. Pearson Correlation Matrix

Constructs	E	SA	F	P	C	R	WD	CS
E	1							
SA	.642**	1						
F	.625**	.659**	1					
P	.596**	.624**	.671**	1				
C	.508**	.537**	.552**	.563**	1			
R	.522**	.553**	.558**	.541**	.637**	1		
WD	.653**	.627**	.636**	.608**	.518**	.532**	1	
CS	.698**	.667**	.685**	.641**	.507**	.521**	.685**	1

Table 3 contains the Pearson correlation coefficients of eight constructs namely Efficiency (E), System Availability (SA), Fulfillment (F), Privacy (P), Contact (C), Responsiveness (R), Website Design (WD), and Customer Satisfaction (CS). The purpose of the correlation analysis was to determine the strength and the direction of the relationships between the constructs.

It can be noticed that the highest correlation was between Efficiency (E) and Customer Satisfaction (CS) at 0.698. This means that the more efficient a system is, the more satisfied a customer is. It was also noted that System Availability (SA) was positively correlated with CS at 0.667, indicating that the systems which satisfy the users must be dependable and available without breaks. The same can be said of Fulfillment (F) which was positively correlated with CS at 0.685. This suggests that if we exceed the customer's expectation, we will be able to greatly satisfy them.

Privacy (P) positively correlated with CS at 0.641, indicating that customer's trusts which are built from a certain level of privacy are still important, though less important than Efficiency and System Availability. Contact (C) positively correlated to CS at 0.507 and Responsiveness (R) at 0.521, suggesting that a certain level of effective communication and timely responding is crucial, though not dominant, in shaping satisfaction. In the end, Website Design (WD) was also positively correlated with CS at 0.685, indicating that a website which is not complex and handy satisfies users, thus enhancing their experience.

Table 4. Regression Co-efficient of Service Quality and Customer Satisfaction

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		t	Sig.
	B	Std. Error	Beta			
1 (Constant)	0.395	0.050			7.900	0.000
Efficiency	0.152	0.053	0.148		2.87	0.004
System Availability	0.194	0.050	0.203		3.88	0.000
Fulfillment	0.158	0.048	0.131		3.29	0.001
Privacy	0.172	0.044	0.071		3.91	0.000
Contact	0.195	0.047	0.098		4.15	0.000
Responsiveness	0.185	0.043	0.199		4.30	0.000
Website Design	0.221	0.046	0.235		4.80	0.000

a. *Dependent Variable: Customer Satisfaction*

Source: SPSS, 21

Multiple linear regression analysis was conducted to examine the impact of seven service quality dimensions of efficiency, system availability, fulfillment, privacy, contact, responsiveness and website design on customer satisfaction with the concept of digital banking.

As can be seen from Table 4, all predictors had statistically significant positive unstandardized coefficients (B). These B values represent the anticipated change in customer satisfaction for a one-unit increase in the each service quality dimension while holding the impact of other variables constant. Website design (B = 0.221, t = 4.80, p < .001) was identified as having the biggest impact, which shows that a one-unit increase of Website Design led to a 0.221 points gain in customer satisfaction.

Contact ($B = 0.195$, $t = 4.15$, $p < .001$) and System Availability ($B = 0.194$, $t = 3.88$, $p < .001$) also had significant positive impacts with every unit increase in each dimension improving satisfaction by 0.195 and 0.194 points, respectively. Responsiveness ($B = 0.185$, $t = 4.30$, $p < .001$) was another significant predictor, which implies that speed of response adds 0.185 points to satisfaction for every unit increase. Privacy ($B = 0.172$, $t = 3.91$, $p < .001$) and Fulfillment ($B = 0.158$, $t = 3.29$, $p = .001$) were also significant and added 0.172 and 0.158 points, respectively. Efficiency ($B = 0.152$, $t = 2.87$, $p = .004$) had the smallest, yet still significant positive impact which was 0.152 satisfaction points for each one increase in efficiency.

Discussion and Conclusion

This study shows that all seven service quality dimensions: efficiency, system availability, fulfillment, privacy, contact, responsiveness, and website design, have a positive influence and effect on customer satisfaction with regard to digital banking services. This means that customer satisfaction is not solely dependent on the digital services system's functionality. Their emotional, social, and experiential expectations are met and fulfilled as well.

In the context of the E-S-QUAL model (Parasuraman, Zeithaml, & Malhotra, 2005), the efficiency, system availability, and fulfillment components of service quality demonstrate and prove the importance of serving as primary building blocks of electronic service quality. System availability serves as a proxy to capture the importance of providing constant and reliable access and access, while fulfillment evaluates the system's ability to perform the services and perform the services in a timely manner. It has been shown that meeting these functional expectations has a positive impact on customer satisfaction (Zeithaml et al., 2002; Santos, 2003; Shim et al., 2021).

In relation to the Expectation-Confirmation Theory (Oliver, 1980), privacy, contact, help, responsiveness, and the design of the site satisfaction touches the various levels of the ECT configuration which states service performance is better than what the customer expected. ECT satisfaction, in this instance, digital, the private data should be protected, contact and assistance is provided, responsive is answered in which query is answered, and the design of the site is pleasing and easy to use. When these phases of relations and experience are well executed, customer satisfaction increases (Bhattacherjee, 2001; Liao & Cheung, 2008).

While Zeithaml et al. (2002) and Amin (2016) studies showing that effectiveness, system availability, accomplishment, and privacy are positive factors resonate, contact and site design illustrate the directional shift of focus to developed in experience and relations, and, to an even greater extent, in developing countries like Nepal. In regions of the world where, in Nepal, digital and infrastructural developments are basic, the customer might appreciate basic support service and user-friendly interface (Yoon, 2010; Al-Hawari & Mouakket, 2012).

The descriptive results illustrated that customers tended to have positive perceptions on all the dimensions of the service, with the highest rating of positivity on efficiency, followed by system availability and system fulfillment. The scores on privacy, contact and responsiveness, while also being evaluated positively, were lower, indicating that there is room for focused improvement. The subsequent quantitative analysis also confirmed that all seven dimensions of service quality were positively associated with customer satisfaction. Regression analysis showed that the most powerful predictor was website design, followed by responsiveness and system availability. This underscores the need for investment in user-friendly design of websites and other digital systems, professional and prompt assistance to users, and dependable system performance.

Even though contact and privacy were less influential in the regression analysis, they are still important for obtaining and maintaining trust by communicating and managing data in a safeguarded manner. Fulfillment and efficiency also remain important as they pertain to the customer expectation of rapid and accurate processing of transactions.

As summarized above, the findings support the contours of the digital service quality discussed in the E-S-QUAL framework and also point out that operational performance by itself is not enough to keep customers satisfied. Along with satisfaction, the emotional aspect, ease of use, and trust elements are also very important. For digital banking service providers, the conclusions are unambiguous: strategic priorities must include enhanced website design, improved responsiveness, and high system availability. At the same time, systematic delivery of high performance across all service quality dimensions is crucial to building, enhancing, and sustaining customer trust, loyalty, and competitive differentiation in the digital banking industry.

In summation, the present study contributes to the body of knowledge and showcases practical implications by triangulating functional, emotional, and relational dimensions of service quality in the realm of digital banking. Especially in developing regions, the customer is best served with a balanced approach that combines sustained functional performance with responsive, secure, and articulated customer interactions that yield trust and sustained engagement.

Implications

The E-S-QUAL Extension emphasizes both functional and experiential satisfaction drivers confirming the framework's pertinence in emerging markets. Such dimensions includes: functional (efficiency, system availability, fulfillment) and experiential (privacy, contact, system responsiveness, web environment design). The ECT Integration Approach confirms an incremental satisfaction gain from fulfillment of and/or expectations set for all service dimensions. The Human-Centered Shift underscores increasing theoretical focus on adoption and user support elements of digital banking.

References

Amin, M. (2016). Internet banking service quality and its implication on e-customer satisfaction and e-customer loyalty. *International Journal of Bank Marketing*, 34(3), 280-306.

Siddiqi, K. O. (2011). Interrelations between service quality attributes, customer satisfaction and customer loyalty in the retail banking sector in Bangladesh. *International Journal of Business and Management*, 6(3), 12-36.

Al-hawari, M. A., & Mouakket, S. (2012). Do offline factors trigger customers' appetite for online continual usage? A study of online reservation in the airline industry. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 24(4), 640-657.

Al-Hawari, M., & Ward, T. (2006). The effect of automated service quality on Australian banks' financial performance and the mediating role of customer satisfaction. *Marketing Intelligence & Planning*, 24(2), 127-147.

Anderson, R. E., & Srinivasan, S. S. (2003). E-satisfaction and e-loyalty: A contingency framework. *Psychology & Marketing*, 20(2), 123-138.

Bhattacherjee, A. (2001). Understanding information systems continuance: An expectation-confirmation model. *MIS Quarterly*, 351-370.

Bitner, M. J., Booms, B. H., & Tetreault, M. S. (1990). The service encounter: Diagnosing favorable and unfavorable incidents. *Journal of Marketing*, 54(1), 71-84.

Blau, P. (2017). *Exchange and power in social life*. Routledge.

Chellappa, R. K., & Sin, R. G. (2005). Personalization versus privacy: An empirical examination of the online consumer's dilemma. *Information Technology and Management*, 6(2), 181-202.

Cyr, D. (2008). Modeling web site design across cultures: relationships to trust, satisfaction, and e-loyalty. *Journal of Management Information Systems*, 24(4), 47-72.

Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 319-340.

Flavián, C., Guinaliu, M., & Gurrea, R. (2006). The role played by perceived usability, satisfaction and consumer trust on website loyalty. *Information & Management*, 43(1), 1-14.

Ho, C. T. B., & Lin, W. C. (2010). Measuring the service quality of internet banking: scale development and validation. *European Business Review*, 22(1), 5-24.

Martínez-Navalón, J. G., Fernández-Fernández, M., & Alberto, F. P. (2023). Does privacy and ease of use influence user trust in digital banking applications in Spain and Portugal?. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 19(2), 781-803.

Joseph, M., McClure, C., & Joseph, B. (1999). Service quality in the banking sector: the impact of technology on service delivery. *International Journal of Bank Marketing*, 17(4), 182-193.

Jun, M., & Cai, S. (2001). The key determinants of internet banking service quality: a content analysis. *International Journal of Bank Marketing*, 19(7), 276-291.

Jun, M., & Palacios, S. (2016). Examining the key dimensions of mobile banking service quality: an exploratory study. *International Journal of Bank Marketing*, 34(3), 307-326.

Bressolles, G., Durrieu, F., & Senecal, S. (2014). A consumer typology based on e-service quality and e-satisfaction. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21(6), 889-896.

Kottler, P., & Keller, K. L. (2009). Marketing management. Jakarta: Erlangga.

Ladhari, R. (2010). Developing e-service quality scales: A literature review. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 17(6), 464-477.

Ambalov, I. A. (2021). An investigation of technology trust and habit in IT use continuance: a study of a social network. *Journal of Systems and Information Technology*, 23(1), 53-81.

Liao, Z., & Cheung, M. T. (2008). Measuring consumer satisfaction in internet banking: a core framework. *Communications of the ACM*, 51(4), 47-51.

Famiyeh, S., Asante-Darko, D., & Kwarteng, A. (2018). Service quality, customer satisfaction, and loyalty in the banking sector: The moderating role of organizational culture. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 35(8), 1546-1567.

Oliver, R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of Marketing Research*, 17(4), 460-469.

Parasuraman, A. B. L. L., Zeithaml, V. A., & Berry, L. (1988). *SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality*. 1988, 64(1), 12-40.

Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Malhotra, A. (2005). ES-QUAL: A multiple-item scale for assessing electronic service quality. *Journal of Service Research*, 7(3), 213-233.

Yang, Z., Cai, S., Zhou, Z., & Zhou, N. (2005). Development and validation of an instrument to measure user perceived service quality of information presenting web portals. *Information & Management*, 42(4), 575-589.

Shim, J. M., Lee, W. S., Moon, J., & Song, M. (2021). Coffee shop corporate social responsibility (CSR) and reuse intention using triple bottom line theory. *British Food Journal*, 123(12), 4421-4435.

Kim, C., Yan, X., Kim, J., Terasaki, S., & Furukawa, H. (2022). Effect of consumer animosity on boycott campaigns in a cross-cultural context: Does consumer affinity matter? *Journal of Retailing and Consumer Services*, 69, 103123.

Sasono, I., Jubaedi, A. D., Novitasari, D., Wiyono, N., Riyanto, R., Oktabrianto, O., ... & Waruwu, H. (2021). The impact of e-service quality and satisfaction on customer loyalty: Empirical evidence from internet banking users in Indonesia. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(4), 465-473.

Santos, J. (2003). E-service quality: a model of virtual service quality dimensions. *Managing Service Quality: An International Journal*, 13(3), 233-246.

Swaid, S. I., & Wigand, R. T. (2009). Measuring the quality of e-service: Scale development and initial validation. *Journal of Electronic Commerce Research*, 10(1), 13-28.

Szymanski, D. M., & Hise, R. T. (2000). E-satisfaction: an initial examination. *Journal of Retailing*, 76(3), 309-322.

Holmqvist, J., Wirtz, J., & Fritze, M. P. (2020). Luxury in the digital age: A multi-actor service encounter perspective. *Journal of Business Research*, 121, 747-756.

Yoon, C. (2010). Antecedents of customer satisfaction with online banking in China: The effects of experience. *Computers in Human Behavior*, 26(6), 1296-1304.

Zeithaml, V. A., Parasuraman, A., & Malhotra, A. (2000). *A conceptual framework for understanding e-service quality: Implications for future research and managerial practice* (Vol. 115). Cambridge, MA: Marketing Science Institute.

Zeithaml, V. A., Parasuraman, A., & Malhotra, A. (2002). Service quality delivery through web sites: a critical review of extant knowledge. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 30(4), 362-375.

Yousafzai, S. Y., Pallister, J. G., & Foxall, G. R. (2003). A proposed model of e-trust for electronic banking. *Technovation*, 23(11), 847-860.

Shankar, V., Smith, A. K., & Rangaswamy, A. (2003). Customer satisfaction and loyalty in online and offline environments. *International Journal of Research in Marketing*, 20(2), 153-175.

Silent Persuasion and Empowerment of Republican Motherhood in Freeman's The Revolt of 'Mother'

Deepa Silwal

email: silwaldeepika7@gmail.com

English Lecturer

Nepal Mega College, Babarmahal, Kathmandu

Received : May 2, 2025

Revised : July 13, 2025

Accepted : September 12, 2025

Abstract

Mary E. Wilkins Freeman's 'The Revolt of 'Mother' presents a compelling portrayal of Republican Motherhood through the character of Sarah Penn, whose quiet resistance within the domestic sphere powerfully challenges patriarchal authority and unjust social norms. Drawing upon the notion of revolutionary spirit within Republican Motherhood, this paper explores how Sarah Penn, the female protagonist in Mary E. Wilkins Freeman's "The Revolt of 'Mother'", uses the silent persuasion of Republican motherhood to legitimize female rebellion, reveal her political agency, and redefine traditional female roles. Referring to resistance, this paper examines how this resistance comes to Sarah Penn, what leads her to become a revolting mother, and how she gains a new insight to fight for her rights. In doing so, this paper, scrutinizing the representation of rhetoric of justice, right, and democracy intermingled within the text, provides a new insight to look at the female's position in family and society who can persistently contribute to social change.

Keywords: Republican motherhood, domestic resistance, silent persuasion, empowerment

Introduction

Mary E. Wilkins Freeman's short story *The Revolt of Mother* explores how a woman's silent resistance within the domestic sphere becomes a persuasive expression of Republican Motherhood. Freeman illustrates a subtle yet powerful conformation of patriarchal authority through the character Sarah Penn with her transition from long-submissive wife to morally assertive figure—mostly notable when she relocates her family into the new barn without her husband's consent. With this act, she implies rhetorical action to exemplify the political ideals of Republican Motherhood, a concept that emerged after the American Revolution of the eighteenth century, which took women as moral guides responsible for shaping the values of future citizens. Despite the interruptions and limitations, these empowered women subtly guided the families by shaping the moral values and responsibilities, and influencing the male members to ensure moral reformation and fair practices. This subtle but powerful influence of mothers through domestic

education and moral guidance can be defined as the silent persuasion of the Republican Mother. This article argues that in Freeman's *The Revolt of Mother*, Sarah Penn embodies the empowered Republican Mother whose silent persuasion functions as a rhetorical strategy to resist patriarchal dominance and promote justice within the domestic realm.

Literature Review

Many scholars have addressed Sarah Penn of the Freeman's *The Revolt of Mother* as a strong, proactive, and transformative figure, while few others have critiqued how her final act helped to subvert the existing gender structure. For instance, *The Revolt of Mother* by Freeman is a serious critique of patriarchal structures where Sarah Penn's act of moving into the barn symbolizes a powerful appropriation and transformation of male-dominated space, reflecting a woman's assertion of authority within inherited social and discursive frameworks (Church, 1990). Similarly, Cutter (1991) highlighted Sarah as a robust heroine who overcame the subordinate status in the patriarchal society, and Tritt (2004) stated that Freeman's portrayal of Sarah as a brave, proactive figure, who initiates significant changes in the family, undermines gender stereotypes, paralleling her bold act with the biblical Sarah's assertiveness. Using strong fairy-tale themes and tropes, Freeman's work not only challenges the traditional gender boundaries but also highlights the transformative power of feminine authority (James, 2006). Further, Toler (2007) depicted Sarah as an unconventional woman who has abandoned the prescribed role of a traditional woman, and with her action, Sarah demanded the redefinition of the female's role within the household. According to Garvey (2009), the story offers a key perspective on the role of rural motherhood, which emphasizes the tension between traditional domestic roles and the financial pressure of farm life. In addition, Denmak (2020) studied the study as the dialectical revolt of the mother. He argues that the protagonist of Freeman's story gains empowerment by redefining and claiming new space for herself. All these critical research have focused more on the character's transformation from the passive to proactive agency. Despite these studies, there is still a lack of scholarship on how Freeman's protagonist is inspired and motivated for her silent rebellion action, and why she chose a silent struggle for dignity and justice within the family to eliminate the broader tension between gender roles and moral responsibility within family life. Therefore, this paper aims to address the gap of how the resistance comes to Sarah Penn, and how she uses the silent persuasion of Republican motherhood to legitimize female rebellion within the domestic sphere.

Theoretical Framework

This paper draws on the notion of 'Republican motherhood', a belief that mothers are in charge of instilling republican values in their offspring. In general, Kerber (1976) examined the women of the American Republic—the republican mothers—and their intended roles during the American Revolution period. She means Republican philosophy apparently integrated mothers' political and domestic behavior and reluctantly established their position in politics. Claiming how the ideology influences the women's political socialization process, Kerber takes the Republican Mother as a tactic to combine domesticity with politics (p. 203). Instead of just conducting domestic responsibilities, these mothers set off to pass the values of morality and civic duty to both their children and spouses. The mother served a political role by raising patriotic children and governing the family to be a virtuous American citizen. According to Kerber, these women's commitment to instructing civic virtues to their sons made them criticize and even correct their husbands for their transgression from it. Their place in the home and the political sphere got a new shape, which measured their domestic duties as important tools of politicization and socialization (Bell, 2005). Rendall (1985) also affirmed the notion of Republican Motherhood as a way to tie public and

private responsibilities of women. Further, Zaggerri (1992) claimed that Republican motherhood crafted an innovative political role for women while preserving the conventional gender stereotypes. Through such actions, women empowered themselves with an independent and initiative role.

Along with their involvement in the domestic sphere, these mothers tremendously place the spotlight on the political purpose. Kritzer (1996), in addition, pointed out how the notion that women should demonstrate, teach, and protect the values of the republic within the family gave a political meaning to their traditional family roles. She means that republican motherhood negotiated the dominant definition of American women, even though it excluded women from overt political participation. Moreover, to notify women's status as political subjects, Landes (1984) argued that as a result of the increased politicization of women, the Feminist Movement emerged in Western Europe and North America during the nineteenth century. Although females were confined to their domestic sphere, carrying out different roles, the same roles finally propelled them to the forefront of a new nation (Thorsen, 2020). In this way, leaning on the political roles of the Republican Motherhood, women also began to apprehend how they were enslaved by the patriarchy. As a result, they demanded their rights, the right to proper, fair practices in the family, and loyalty between husband and wife. They resisted all apparent hurdles to lay the foundation for the virtuous citizen. Republican mothers' resistance, here, means the act of withstanding against injustice that even opposes the unbalanced power hierarchies to impart civil virtue and liberty in action.

With Republican Motherhood, both men and women ventured into the possibilities of social change; nevertheless, women's groups worked out to ensure natural rights for women, both personally and politically. It also maintained the role of women in the private sphere and gave them more rights to education so that they could develop their nerves and intelligence. Republican motherhood, which modified the female domain in both the domestic and private spheres, was very crucial for revolutionary invention (Kerber, 1976). After the American Revolution, when their husbands were at the battlefield, many women had to maintain their households alone. This isolation out of sheer necessity somehow made them feel a sense of being independent. As a result, a new class of outspoken, independent, and powerful women, who imparted the concept of right, justice, and liberty to their children, emerged. These mothers, who were ignited with revolutionary spirit, vigorously started to resist silently against bias and injustice, demanding their rights to maintain the civic virtues of their husbands and sons. In this way, mothers, as a part of republicanism, exercised political liberty with sovereignty in instilling values and developing a liberal relationship to children. The initial notion of resistance against powerful authority in an American family emerged with the concept of Republican Motherhood of the eighteenth century.

Sarah Penn as a Republican Mother

In the beginning, Sarah, accompanied by her daughter Nanny Penn, confines to her domestic realm. Engaged with domestic affairs such as cooking, cleaning, and caring for her children. Like her, Nanny also spends much time in the domestic chores known as the females' sphere of Republican Motherhood, especially in sewing and embroidery. Sarah initially hesitates to intrude on Adoniram's decisive act of constructing a new barn. For this reason, women who are under the control of men are defenseless since their duties are allocated inside the house. However, like father, when her son deliberately holds the matter of construction clandestine for three months, she acknowledges the same fatherly authoritative figure in her son. In this particular moment, she wants to execute the ideal of Republican Motherhood. This ideal emphasizes a political role that

women can fulfill at home. The role is to inculcate her husband and son—the present and future republican citizen—the need for civic virtues. At the same time, she realizes a need to demonstrate an instilled revolutionary spirit to exercise justice, equality, and liberty. Instead of loud confrontation, she chooses silent, persuasive action to protect the family's virtue and dignity and to persuade the way to protect the public.

Resistance, as a tool to fight against the oppressor, leads to an action against conflicting power hierarchies. It assists women to overcome subordination, fight for justice, voice for equality, and obtain their rights. Weitz (2001) defined resistance as actions that discard subordination by contesting subordination-supporting ideology. When men respect their own contentment and do the things guided by their narcissistic yearning, it is undue subjugation for women. As a result, resistance takes place to get rid of such subordination.

As a male representative of patriarchal society, Adoniram Penn confines himself to his own merriment, submits himself to doing the things of his personal interest, and desires to limit family authority within himself. Willfully exercising patriarchy, “a social system that is male-identified, male-controlled, male-centered will inevitably value masculinity and masculine traits over femininity and feminine traits” (Becker, 1999, p. 24), Adoniram somehow controls Sarah Penn. As such, with a patriarchal ideology, he frequently reminds Sarah of her duty to stay in the house and attend her work. Following the unjust social system exclusively, the father, to some extent, limits the female members' legal rights and keeps them subservient. Female members, too, have accepted this subordinated role in the family. As a Republican mother, she wants civic virtues to be followed even in domestic matter. This is why she tolerates the ongoing stuff. Rajan (2000) divulged that women's resistance is an accurate way to reflect the reality of their circumstances under men's oppression, which opens up more opportunities for women's efforts. In the case of Sarah, while upholding the ideas of republicanism and working on the civil rights, she notices how the patriarchy had enslaved her. Thus, she starts to combat patriarchy so that she can exercise her authority and rights.

Like domination, communication breakdown, knockback in dialogue, and confidentiality in actions are also some elements against democratic practices that promote unfair social system, and enhance women's dependency. Scanlon (1972), highlighting the necessity of access to means of expression, states, violations of free speech are examples of distributive unfairness. When Sarah Penn inquires her husband, the unwarranted authority of the family, about his purpose of building a new barn, he refuses to respond to her meaningful dialogue repeatedly. Adoniram's this unsolicited reticence exhibits his alacrity to uphold his preeminence over females. That is why he clutches their democratic freedom, exercises unjust practices, and withholds their longings and requirements. Except to his son, Adoniram scarcely discloses his strange motifs to the female members of the family. During the dinner, in addition, he usually stays taciturn. Breaking off the communication flow, he not only adheres to the traditional sexual hierarchy, but also controls his wife's right to know about familial matters, and her involvement in the decision-making process. More importantly, the family conversation has an immense power to settle different issues and conflicts in a democratic society. Sarah, however, is deprived of access to resources and the decision-making process in the family. As an aftermaths of long, unjust practices, finally she apprehends her inferior position and limited self-esteem in her family. And thus, she repels her dictatorial husband for democratic freedom, liberty, and, of course, for her right to the property utility silently.

After Adoniram's personal autonomy awakens the insights of Republican Motherhood within the family, Sarah becomes aware of how patriarchy confines and accommodates her. Obviously, these patriarchal values restrict women's mobility and liberty, devalue their capabilities, and deny their right to property through diverse exploitative mechanisms. The knowledge, particularly the acumen of female characters, implants the revolutionary spirit, empowering them to see things differently. Farr (2010) pointed out that American resolution enhanced rationalism, competence, and independence in women's action along with enlightenment ideals, which later led some of them to participate in politics alongside men. Spawning an unquenchable enthusiasm for living a comfy life, Sarah also persuasively instigates complaining to complain her husband about the lack of basic requirements of the house and their miserable condition. Her first complaint nudges him to reflect on his unjust behavior and negligence towards familial matters. Her strong voice, distinct articulation, and logical statement, warmed by sentiment, vividly resembles the revolutionary spirit of Republican Mothers who often resist authoritative family figures for political liberty.

Democratic practices, in addition, ensure equal roles for the citizens, guarantee their rights, and promote the representation of women embracing the principle of equal liberty. To address distributive justice, Rawl (1999) averred that justice makes compelling arguments for equal liberty as a just treatment. In a likely manner, the republican mother of the family, Sarah, also seeks justice. To get rid of the domestic violence and give a proper shape to her motherly and wifely duties, she exercises her freedom. Her demand for justice, the preliminary phase of revolt, is articulated through her daring act to inquire about her husband. With a complete preparedness of resistance, she further says, "I ain't never complained, an' I ain't going to complain now but I'm going to talk plain" (Freeman, 2006, p. 726). Unlike her husband, Sarah seldom thinks of oppressing her husband and holding all power in her hand. Instead, she strives for equality and justice. For this reason, she even substitutes her identity as a docile wife with a proficient, self-asserting life partner who has equal status in the family. Demonstrating herself as an equal authoritative figure in the family, she stands like a queen, a royal authority. She, in addition, not only exercises democratic freedom of equal participation in familial matters, but she also judiciously obliges her husband to think about his irrational acts.

Resistance is also a result of the self-transformation based on willpowergrab equal opportunity and freedom of choice. It upholds the balance between oppressors and the oppressed so that justice can be preserved. Shapiro (2001) stated that the idea of justice in the family is based on the general rule, where, in order to delegitimize themselves, the dominated attempt to politicize, while the dominators attempt to depoliticize. The moment Adoniram voraciously politicizes his power, holding up the family authority, the female members of the family are fighting for justice, particularly for the equal rights, spotting his exploitation. Apart from their involvement in domestic work such as cooking, cleaning, scrubbing, embroidering, stitching, and so on, Sarah probes her husband, makes him mindful of their worsening condition, and reports about the monetary matter. She further compels him to think on his doings—whether it is right or not, "I want to know if you think you're doing right an' according to what you profess" (Freeman, 2006, p. 727). Nonetheless, her husband, who longs to fulfill only his wishes, stands dumbfounded. He prefers to buy a horse for his comfort, but he denies building a house for his family. Because of his self-guided act, the female family members feel deprived of what they want; they are compelled to live with injustice. Inequalities that do not benefit everyone are injustice (Rawl, 1999). Therefore, the mother determines to show up her striking decisive act as the aftermaths of her long subordination in the family for the intended justice. To defy injustice, Sarah withstands her subservient role in the family, opposing her husband's ideology and practices.

The evolving self-assertion finally stimulates the mother to shift her family to a new barn in the absence of her husband. Adoniram was not only frightened after observing the daring and strange act of his wife as it is described, “his old bristling face was pale and frightened”, but he also felt powerlessness, “His arms seemed to lack the power. His wife helped him” (Freeman, 2006, p.733). His physical feebleness and inability to defend wife’s revolt made him cry. The tyrannical authority, who has exercised power in the family for decades, finally realizes his exploitation. After all, he seems willing to address the demands of his family, especially of his wife, giving her justice and democratic freedom, “I’ll – put up the- partitions, an’-everything you- want, mother” (p. 733). The mother’s insurrection in a familial act, in the end, endows her to get what she wants in the family.

To lead the inspiring counter-revolutionary act, Sarah, the representative figure of Republican Motherhood, ardently appropriates the rhetoric of America’s Founding Fathers on democracy, equality, and justice, which contributed a lot during the American Revolution.

Kann (1999) specified that these founders were committed to dismantling traditional gender bias and promoting a revolutionary discourse for women, both of which were eventually employed to enhance women’s rights and political participation. In the rebellious conversation, Sarah frequently adopts the language of Thomas Jefferson, Benjamin Franklin, and John Adams to talk about equality, equal liberty, justice, democratic freedom, right, and her quest for happiness. The resemblance of the rhetoric is evident in Sarah’s speech; seeking justice she blames her husband, “You’re lodgin’ your dumb beasts than you are your own flesh an’ blood. I want to know if you think it’s right” (Freeman, 2006, p.727). The rhetoric of the American founding fathers made her much aware of her rights, equality, freedom, and equal liberty, with which she resists with unjust authority of the family, as she says, “I have thought it all over an’ over, an’ I believe I’m doing what’s right” (p.731). Her self-governance is reflected in, “I’ve got my own mind, an’ nobody but the Lord is goin’ to dictate to me unless I’ve a mind to have him” (p. 732). Despite the men of the village rebuking Sarah as “insane” and “lawless” woman with “rebellious spirit” for her audacious act of shifting the family to a new barn, she clamps her head high with much pride and dignity. Moreover, she retorts to the minister of the Church, Mr. Hersey, with gratification, “I think it’s right as much as I think it was right for our forefathers to come over from the old country because they didn’t have what belonged to them” (p. 732). Thus, these counter-revolutionary languages for resistance dominate all her views and talks.

Sarah Penn, as a Republican Mother’s figure resists against unjust practices for the betterment of her children and family. This revolt of the mother even leads to a transfer of power from the male authority to the female authority. For forty years, her family has been accommodated in the congested house; however, being aware of the unjust social practices, she finally acts out what she realizes as the right thing to take place. Her politically revolutionary rebellion spirit is yet socially unacceptable. Her morally grounded silent rhetoric becomes a powerful political tool to achieve the change within and beyond the domesticity.

Conclusion

With the evolving cognizance and the strategic use of silent persuasion, Sarah acts out against the restricted rules and tries to encumber the male’s position in the family, fighting for her rights. Her quiet determination and moral authority can be seen as an extension of silent persuasion through which she challenges the boundaries of gender norms and maintains the ideals of republican virtue, order, and responsibility. Being inspired by the practices of Republican Motherhood as a form of moral and rhetorical power, she, in addition, empowers herself with a true political agency and the

revolutionary spirit to challenge the entrenched social hierarchies. She is an audacious figure of the Republican Mother, who, appropriating the rhetoric of the founding fathers on justice, right, and democracy, challenges the hierarchical order of patriarchy for justice, equality, and mutual respect in the family. Her discreet and determined act thus serves as both a rhetorical intervention and a political assertion, suggesting that domesticity can act as a subtle but powerful political agency for transformative acts of resistance. The gradual evolution of self-consciousness, confidence, and knowledge in Sarah enables her to voice for rights, to teach civic morality to family members, to resist against unjust practices, and to seek equality in the family. This budding conscience makes her more reflective on her confiscated life, and boosts her self-assurance.

On the one hand, this resistance opens an avenue for social change, alerting all men of the village to their unjust practices in the family, while it reassures the downtrodden women to fight for their rights on the other. As a symbol of resistance against patriarchal value, Sarah is made a virtuous signifier in history. The powerful reverberation of her resistance lasts for decades.

References

Becker, M. (1999). Patriarchy and inequality: Towards a substantive feminism. *University of Chicago Legal Forum*, 1(3), 21-88.

Bell, R. J. (2005). Republican womanhood. In J.P. Resch (Ed.), *Americans at War* (pp.151-153). Macmillan.

Church, J. (1990). Reconstructing woman's place in Freeman's" The revolt of 'mother'" . *Colby Quarterly*, 26(3), 7. <https://digitalcommons.colby.edu/cq>

Cutter, M. J. (1991). Frontiers of language: Engendering discourse in "The revolt of 'mother'" . *A Journal of Literary History, Criticism and Bibliography. American Literature*, 63(2), 279. <https://www.proquest.com/scholarly-journals/frontiers-language-engendering-discourse-revolt/docview/222454269/se-2>

Farr, I. E. (2010). *Republican motherhood in the words of women*. [MA Thesis. The Graduate School of the College of Charleston]. ProQuest. <https://search.proquest.com/docview/305246417?accountid=158986>

Freeman, M. E. W. (2006). The revolt of mother. *The Health Anthropology of American Literature*, Houghton Mifflin Company.

Garvey, E. G. (2009). Less work for "mother": Rural readers, farm papers, and the makeover of "The revolt of 'mother'" . *Legacy*, 26(1), 119-135. <https://www.proquest.com/scholarly-journals/less-work-mother-rural-readers-farm-papers/docview/223835885/se-2>

James, B. C. (2006). Princes, beasts, or royal pains: Men and masculinity in the revisionist fairy tales of Mary E. Wilkins Freeman. *Marvels & Tales*, 20(1), 30-46,135,3. <https://www.proquest.com/scholarly-journals/princes-beasts-royal-pains-men-masculinity/docview/230780207/se-2>

Kann, M. E. (1999). *The gendering of American politics: Founding mothers, founding fathers, and political patriarchy*. Preger.

Kritzer, A. H. (1996). Playing with republican motherhood: Self-representation in plays by Susanna Haswell Rowson and Judith Sargent Murray". *Early American Literature*, 31(2), 150–166. www.jstor.org/stable/25057048

Kerber, L. (1976). The republic mother: Women and enlightenment- An American perspective. *American Quarterly*, 28 (2), 187-205.

Landes, J. B. (1984). Women and the public sphere: A modern perspective. *Social Analysis: The International Journal of Social and Cultural Practice*, 15, 20–31. www.jstor.org/stable/23169275

Rajan, R. S. (2000). Introduction: Feminism and the politics of resistance. *Indian Journal of Gender studies*, 7 (2), 153-165.

Rawl, J. (1999). *A Theory of Justice*, Belknap Press.

Rendall, J. (1985). Feminism and republicanism: 'Republican motherhood'. *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France and the United States 1780-1860*, 32-72, doi.org/10.1007/978-1-349-17733-2_3

Scanlon, T. (1972). A theory of freedom of expression. *Philosophy and Public Affairs*, 1(2), 204-226.

Shapiro, I. (2001). *Democratic Justice*. Yale, UP.

Thorsen, E. (2020). Republican motherhood, the American revolution, and the persistence of memory: The legacy of the Livingston daughters", *The Macksey Journal*, 1(62), 1-16.

Toler, E. (2007). Rethinking the revolution: Duty, domesticity, and defiance in Mary E. Wilkins Freeman's" The revolt of 'mother'" *Articulāte*, 12(1), 6.
<http://digitalcommons.denison.edu/articulate/vol12/iss1/6>

Tritt, M. (2004). Freeman's 'The revolt of the mother'. *The Explicator*, 62(4), 209-212.
<https://www.proquest.com/scholarly-journals/freemans-revolt-mother/docview/216777612/se-2>

Weitz, R. (2001). Women and their hair: Seeking power through resistance and accommodation. *Gender & Society*, 15 (5), 667- 686.

Zagarri, R. (1992). Morals, manners, and the republican mother." *American Quarterly*, 44 (2), 192-215.

स्पेनिस भाषाकक्षामा नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूको सिकाइ सहजीकरण

१.लीला अधिकारी, ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेसन, त्रिवि., कीर्तिपुर, शोधार्थी

<https://orcid.org/0009-0002-6835-0632>, Email: lilyadhikari82@gmail.com

२.दिनेश घिमिरे (पिएचडी), शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिवि., कीर्तिपुर

<https://orcid.org/0009-0004-6484-7195>, Email: dinesghimire1@gmail.com,

---

Received : April 20, 2025

Revised : July 16, 2025

Accepted : September 15, 2025

लेखसार

प्रस्तुत लेख नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूको स्पेनिस भाषाकक्षाको सिकाइ सहजीकरण शीर्षकमा केन्द्रित छ । नेपाली विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइको कठिनाइका अनुभव, भाषाकक्षामा भाषिक सिपको विकासका लागि प्रयोग भएका विधि र प्रक्रिया पत्ता लगाउनुका साथै कक्षामा विधागत सिकाइ सहजीकरणको अनुभव निरूपण गर्ने उद्देश्यमा आधारित यस अध्ययनमा भिगोत्स्कीको निर्माणवादलाई सैद्धान्तिक आधार लिइएको छ । यो अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धानअन्तर्गत फेनोमेनोलोजी ढाँचामा आधारित छ । यसमा स्पेनका चारओटा सहरमा अध्ययनरत नेपाली विद्यार्थीहरूलाई सोहेश्यमूलक विधिबाट सहभागी छनोट गरी अन्तर्वर्ताका माध्यमबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । विद्यार्थीहरूको अन्तर्वर्तालाई रेकर्डपछि लिप्यान्तरण गरेर कोडिङ गर्दै भाषिक सङ्ग्रह, भाषिक सिप विकासको प्रक्रिया, विधागत सिकाइ सहजीकरण गरी मुख्य रूपमा तीनओटा थिममा विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनका मुख्य निष्कर्षहरूमा दोस्रो वा विदेशी भाषा सिक्न धेरै कठिनाइका साथ सफलता प्राप्त भएको पाइन्छ । स्पेनका भाषाकक्षामा विद्यार्थीहरूलाई ससाना समूहमा विभाजित गरी सहकार्यमा सक्रिय सहभागी बनाएर अन्तर्क्रिया गराउने प्रक्रिया अवलम्बन गरेको पाइएको छ । स्पेनमा सिकाइमा आधारित शिक्षण प्राकियामा शिक्षक सहजकर्ताको रूपमा रहेर विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय बनाई समस्या समाधान गर्न लगाएको पाइन्छ । विद्यार्थीमा भाषिक सिप विकासका लागि सहजकर्ताले शिक्षण सामग्री तथा प्रविधिको प्रयोग गरी सिकाइलाई समस्या समाधानको खोजी गर्न लगाएको पाइन्छ । नयाँ कथा, उपन्यास जस्ता पठन सामग्री पढ्न दिने, सार लेखन लगाउने पढेको र लेखेको विषयवस्तुको प्रस्तुति दिनुपर्ने तथा सामूहिक कार्य र अन्तर्क्रिया गराई भाषिक सिपको एकीकृत विकास गराउने कुरामा स्पेनको सिकाइ सहजीकरण केन्द्रित रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जीका : पठनसामग्री, भाषाकक्षा, विधागत सिकाइ, सिकाइ अन्तर्क्रिया, सिकाइमा आधारित सहजीकरण

विषयप्रवेश

सिकाइको दैनिक जीवनमा आउने संज्ञानात्मक परिवर्तनका रूपमा सिकाइलाई लिन सकिन्छ । व्यवहारवादी र मनोवादी चिन्तकहरूले सिकाइका लागि रुचि र आवश्यकता हुनुपर्नेमा जोड दिएको पाइन्छ । “मनोविज्ञानका

आधारमा अध्ययन गर्दा मान्छेले गर्ने व्यवहारबाट आउने सकारात्मक परिवर्तनलाई सिकाइ मान्न सकिन्छ” (शर्मा, सन् २०१४)। परिवर्तन सिकाइ सिकारुको हरेक क्रियाकलापमा वा व्यवहारमा प्रस्तु देखिन्छ। “अपेक्षित सक्षमता र सिकाइ उपलब्धि प्राप्तिका निम्ति उपयुक्त वातावरणको सिर्जना गरी शिक्षक, विद्यार्थी र विषयवस्तुबिच सक्रिय अन्तर्क्रिया गर्ने विधि वा प्रक्रिया सिकाइ सहजीकरण हो” (पाविके, २०७६, पृ. ८७)। यस भनाइले सिकारुको सक्रिय सहभागिता, सामूहिक छलफलका साथै सहकार्यकलापमा जोड दिएको देखिन्छ। “व्यवहारवादी, मनोवादी तथा निर्माणवादीहरूके आधारमा पाद्यक्रम, पाद्यपुस्तक निर्माण भएका र तिनै पाद्यक्रमले निर्धारण गरेका उद्देश्यलाई प्राप्त गर्न सिकाइ सहजीकरणको अहम भूमिका रहन्छ” (शर्मा, २०२४, पृ. २)। सिकाइ सहजीकरणलाई विद्यार्थी केन्द्रित सिकाइका रूपमा लिइन्छ। विद्यार्थी सिकाइ सहजीकरण निर्देशिका अनुसार “अनलाइन सिकाइ सहजीकरण प्रणालीलाई भौतिक उपस्थितिमा नियमित पठनपाठन गर्न कठिन भएको अवस्थामा टेलिभिजन, अनलाइन र अफलाइन विद्युतीय सामग्री, परियोजना कार्यहरू, दूर तथा खुल्ला शिक्षालगायत वैकल्पिक माध्यमबाट अध्ययन अध्यापन सुचारु राख्ने विधि र प्रक्रियाका रूपमा लिन सकिन्छ” (२०७७)। खास गरी कोभिड १९ वा यस्तै प्रकारको महामारी वा विपद् जस्ता विषम परिस्थितिमा यस्तो पद्धति बढी उपयोगी हुने देखिन्छ। यसलाई नियाल्दा नेपालमा यस्तो सिकाइ सहजीकरणको विकास कोभिड १९ पछि भएको देखिन्छ। “नेपालमा भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरणको उपयोग र सोसम्बन्धी अवधारणा २०७१ को माध्यमिक भाषा पाद्यक्रमबाट आएको हो। परम्परागत रूपमा अध्ययन विधि, शिक्षण कार्यकलाप, शिक्षण प्रक्रिया, शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप आदि भनिंदै आएकामा २०७१ देखि २०७८ सम्मको ‘माध्यमिक शिक्षा पाद्यक्रममा’ सिकाइ सहजीकरण भनी उल्लेख गरिएको छ” (शर्मा, २०८१, पृ. ३)। यसलाई मनन गर्दा पछिल्लो समयको भाषा शिक्षण शिक्षक केन्द्रित विधिबाट विद्यार्थी केन्द्रित विधितर्फ लम्किएको मान्न सकिन्छ।

वर्तमान समयमा विश्वका अधिकांश राष्ट्रको शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया सहज बन्दै गएको देखिन्छ। Info. edu (2018) मा सिकाइलाई व्यवस्थापन गर्न समस्या समाधान गर्दै सिपमूलक शिक्षामा प्रोत्साहन गर्नु नै सिकाइ सहजीकरण भएको कुरा व्यक्त गरिएको छ। भाषा सिकाइका समस्यालाई सामूहिक छलफलको विषय बनाएर अन्तर्क्रिया, खोज, विश्लेषण, प्रस्तुतीकरण गराउँदै पृष्ठपोषण दिने जस्ता कार्यहरूले भाषिक सिपको विकासमा मदत पुग्छ। सिकाइलाई उसको रुचि र चाहनाअनुसार गरेर सिक्ने (learning by doing) वातावरण प्रदान गरिएमा सिकाइ दीर्घकालीन हुन सक्छ। सिकाइ सहजीकरण शिक्षण सिकाइको नयाँ स्वरूप मान्न सकिन्छ। लेकालाकाला (सन् २००६) मा भाषाकक्षाको सिकाइ सहजीकरण सिकाइमैत्री, सहभागितामूलक, अन्तरक्रियात्मक भएमा बालबालिकामा सिकाइ छिटो हुने, निर्णय क्षमतामा बृद्धि हुने, सजिलै नयाँ परिस्थितिमा बुलमिल हुन सक्ने, सामूहिक कार्यमा रुचि राख्ने, सूचना प्रविधिको सहज उपयोग गर्न सक्ने, रचनात्मक क्षमता बृद्धि हुने, प्रतिस्पर्धी क्षमता विकास हुने आदि पक्षमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने हुन्छ। यसर्थ सिकाइको शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, भावनात्मक आदि विकासका लागि भाषाकक्षामा सिकाइ सहजीकरणको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। त्यस्तै बुरोब्स (1997) का अनुसार शिक्षणमा सहजीकरणको विचार कार्ल रोजसले सन् १९८३ बाट सुरु भएको हो। यसले मानवतावादी दृष्टिकोणमा विद्यार्थी केन्द्रित सिकाइ वातावरणको आवश्यकतामा जोड दिएको थियो। यसले विद्यार्थीलाई थप सुविधाजनक र स्वनिर्देशित बन्न सक्षम बनाउँछ। त्यस्तो वातावरणले व्यक्तिगत क्षमता विकासका लागि स्वतन्त्रतालाई जोड दिन्छ। सिकाइ सहजीकरणलाई शिक्षणमा ल्याउने सन्दर्भमा ब्रुकफिल्डले नर्स शिक्षकले कसरी सहजीकरण गर्नुपर्छ भन्ने बारेमा स्पष्ट परिभाषा र सुभाउ दिएका छन्। उनी (सन् १९८६) ले “सहजीकरण लोक ज्ञानको स्रोत हो” भन्ने धारणा राखेका छन्। उनले यसलाई बाह्य निर्देशकले टाढाबाट जटिल विषय पनि शिक्षण गर्न सकिने हुनाले सक्रिय शिक्षण विधि मान्दछन्। उनले आफूलाई र आफ्ना अनुभवलाई साभा गर्दै सहकार्यमा सँगै काम गरेको देखिन्छ। ब्रुकफिल्डपछि वाकर र अवान्त (सन् १९८८) ले शैक्षिक सहजीकरणलाई विस्तारित रूप दिएको पाइन्छ। “सिकाइ सहजीकरणले सिकाइमा आपसी सम्मान बढ्छ, सिकाइमा साभेदारीको विकास हुन्छ, उद्देश्य प्राप्तिका लागि गतिशील प्रक्रिया हुन्छ, सहभागी बिच भावना, विचार

र समस्या साभा हुन्छन् (वाकर र अवान्त, सन् १९८८) ।” यसरी नर्सिङ्ग क्षेत्रको सहजीकरणबाट सुरु भएको सिकाइ सहजीकरण अहिले कक्षाकोठासम्म आएर सक्रिय शिक्षण पद्धति बनेको छ ।

स्पेनको अनलाइन सिकाइ सहजीकरण भौतिक उपस्थिति असहज हुनेबित्तिकै अनलाइन पद्धतिको उपयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । सिकाइका सन्दर्भमा रिचर्ड्स र रोजर (सन् २०१६) ले पाठ्यवस्तु र पाठसन्दर्भमा आधारित बनाई सिकाइनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । यसलाई नियाल्दा विद्यार्थीमा सिकाइका लागि सक्रिय र अभ्यास केन्द्रित सिकाइमा सहजकर्ताको भूमिकामा शिक्षकलाई हेरेको देखिन्छ । त्यसै गरी स्क्रिभर्नर (सन् २०१२) ले सिकाइ सहजीकरणका प्रक्रिया र कक्षाकोठा व्यवस्थापन बिचको सम्बन्ध उल्लेख गर्दै सिकाइ सहजीकरणमा पुस्तकालयको व्यवस्था, कक्षाकोठाको बसाइ व्यवस्थापन, शिक्षकको विद्यार्थीप्रतिको व्यवहारका साथै विद्यार्थीहरूको सक्रिय उपस्थिति महत्त्वपूर्ण हुने अवधारणा राखेका छन् (शर्मा, सन् २०२२) । यस आधारमा पनि अबको शिक्षण प्रक्रिया विद्यार्थी सक्रियतामा आधारित र सिकाइ सहजीकरण केन्द्रित हुनुपर्ने देखिन्छ ।

यस अध्ययनमा स्पेनका भाषाकक्षामा स्पेनिस भाषा सिकाइमा अपनाइएको सिकाइ विधि तथा प्रक्रिया, नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइका चुनौती, स्पेनिस भाषाकक्षामा भाषा सिकाइ सहजीकरण आदिबारे नजिकबाट नियाल्दै सिकाइ समस्यामा केन्द्रित रहेर भाषा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको खोजी गरिएको छ । शर्माका (२०८१) र (सन् २०२२), आचार्य (२०८१) आदि अध्ययनहरू नेपाली भाषासँग सम्बन्धित रहेका देखिन्छन् । पूर्ववर्ती अध्ययनहरूबाट स्पेनका नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीको भाषा सिकाइ सम्बन्धमा हालसम्म आधिकारिक लेखरचना, शोधअनुसन्धान तथा अध्ययन कार्य आदिको अभाव रहेको अवस्थामा नवीन विषय क्षेत्रमा यस अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको हो । यस अनुसन्धानमा स्पेनमा बसोबास गर्ने नेपाली मूलका अभिभावकका नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीमा केन्द्रित भई अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ ।

व्यक्ति जुन स्थान, देश वा परिवेशमा बसेर आफै दैनिकी सञ्चालन गर्दै उसलाई त्यहाँको भाषा सिक्नु, जान्नु, बुझ्नु, बोल्नु अपरिहार्य नै मानिन्छ । त्यसमा पनि दोस्रो वा तेस्रो भाषाका रूपमा विदेशी भाषा सिकाइ पहिलो जस्तो सहज हुँदैन । यसै पृष्ठभूमिमा प्रस्तुत अध्ययनलाई नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूले स्पेनिस भाषा सिकाइमा भोगेका अनुभव र कठिनाइको खोजी गर्नु, उनीहरूमा भाषिक सिप विकासका लागि प्रयोग गरिएका विधि र प्रक्रिया पत्ता लगाउनु साथै कक्षामा विधागत सिकाइ सहजीकरणको अनुभव निरूपण गर्नु जस्ता उद्देश्यमा केन्द्रित गरिएको छ । युरोप गएर पढन के कति कठिनाइ र सहज छ अनि कस्तो शिक्षण प्रक्रिया छ भनेर खोजी गर्ने अध्येतालाई यो अनुसन्धान विशेष लाभदायी र उपयोगी हुने छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययन स्पेनमा अध्ययनरत नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूको भाषा सिकाइ अनुभवमा केन्द्रित रहेको छ । भाषा सिकाइ प्रक्रियामा केन्द्रित यो लेख गुणात्मक अनुसन्धानको परिघटनामूलक (phenomenology) ढाँचामा आधारित भई वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिलाई अवलम्बन गरिएको छ । “फेनोमेनोलोजी अध्ययनले कुनै खास विषय वा परिघटना (phenomenan) मा व्यक्तिले हासिल गरेका अनुभवका आधारमा कस्तो अर्थ (meaning) राख्छ भने कुराको खोजी गर्दै” (खनाल, २०८०, पृ. ८९) । परिघटनामूलक अनुसन्धानले मानिसका भोगाइको जीवन्त अनुभवलाई वास्तविक परिवेशमा रहेर व्यवहारको अध्ययन गर्दै । उक्त अनुसन्धानका लागि मुख्य अनुसन्धान कर्ता स्पेनमै रहेको, देखेको र भोगेको आधारमा अध्ययन प्रक्रिया अगाडि बढाइएको हो । यस अध्ययनमा खास गरी स्पेनका चार प्रदेशका (सहरका) चार विद्यार्थीहरूलाई सोदेशमूलक नमुना छनोटको प्रयोग गरी नमुना जनसङ्ख्या निर्धारण गरिएको छ । अन्तर्वार्ताका क्रममा स्पेनका मुख्य मुख्य सहरमा पुगेर विद्यार्थीहरूसँगको आत्मिक सम्बन्धबाट लामो समय लिएर यो अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको हो । नेपालमा अध्ययन गरेर स्पेन गएका र स्पेनमा कक्षा सातदेखि बाह्रसम्म अध्ययन गरेका विद्यार्थीहरूको अन्तर्वार्ताबाट सामग्री

सङ्कलनका लागि स्पेनका सुप्रसिद्ध सहरलाई चयनपछि त्यहाँ अध्ययनरत नेपाली विद्यार्थीहरूसँगको सहबसाइंबाट संरचित/असंरचित अन्तर्वार्तालाई तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। चयन गरिएका विद्यार्थी १ (मालगा) कक्षा बाहु, विद्यार्थी २ (स्पाइड्रिङ) कक्षा दश, विद्यार्थी ३ (बार्सिलोना) कक्षा सात, विद्यार्थी ४ (भ्यालेन्सिया) कक्षा एघारसँग २०८० जेठदेखि २०८१ माघसम्म विभिन्न मितिमा सँगै रहेर उनीहरूका अनुभवको अध्ययन गरिएको छ। विद्यार्थी १ सँग मालगा तोरोक्स पलाया, उनैको निवास र उनीसँगको स्कुल जाउआउ प्रक्रियामा अन्तर्वार्ता लिएको छ। विद्यार्थी २ सँग प्राय स्पाइड्रिङको भेन्तास बुल फाइटिङ भवन अगाडिको पार्कमा, निवासमा, पार्के युरोपामा बसेर अन्तर्वार्ता लिइएको छ। विद्यार्थी ३ सँग बार्सिलोनाको साग्रदा फ्यामिलिया शताब्दी चर्च अगाडि, पलायामा बसेर, स्कुल पुन्याउँदा बाटोमा, घरमा उनैसँग बसेर अन्तर्वार्ता लिइएको छ। त्यस्तै विद्यार्थी ४ सँग भ्यालेन्सियाको आलित्या सामुद्रिक किनारमा, चिल्ड्रेन पार्कमा, घरमा, घुमफिरका कममा अन्तर्वार्ता लिइएको छ। यस कममा लिइएका अन्तर्वार्ता र छलफललाई मोबाइलबाट रेकर्ड गरेर त्यसलाई लिप्यान्तरण गरी शब्द सङ्केतन (कोडिङ) गर्दै (क) भाषिक सङ्घर्ष (ख) भाषिक सिप विकासको प्रक्रिया (ग) विधागत सिकाइ सहजीकरण जस्ता साभा आशय वा सार (थिम/theme) बनाई व्याख्या, विश्लेषण गरिएको छ। जसमध्ये भाषिक सङ्घर्षअन्तर्गत भाषा सिकाइको कठिनाइ वा चुनौतीलाई समावेश गरिएको छ। भाषिक सिप सिकाइ प्रक्रियामा शिक्षण विधि, तरिका, शैक्षिक सामग्री आदिको खोजी गरिएको छ भने विधागत सिकाइ सहजीकरणअन्तर्गत कथा, कविता, निबन्ध र नाटक विधा शिक्षणका कममा अपनाइएको सहजीकरण प्रक्रियामा केन्द्रित गरिएको छ।

सैद्धान्तिक आधार

भाषा सिकाइको प्रारम्भिक स्वरूप सुनाइ हो। सुनेर अन्तर्क्रिया गर्नु भाषा सिकाइको विकसित अवस्था हो। भाषाविद् नोमचम्स्कीले भाषा सिक्ने क्षमतालाई बालकको जन्मजात गुणका रूपमा चिनाएका छन्। जन्मजात गुण भए तापनि भाषा सिक्नु सिकाउनु चाहिँ महत्त्वपूर्ण पक्ष हो।। सिकाइ सहजीकरण शिक्षणमा आधारित र सिकाइमा आधारित हुन्छ। यस अध्ययनमा सिकाइमा आधारित सहजीकरणको उपयोग भएको छ। शिक्षणमा आधारित सिकाइ सहजीकरण शिक्षकको शिक्षणमा आधारित हुनाले शिक्षक केन्द्रित विधि हो भने सिकाइमा आधारित सहजीकरण विद्यार्थी केन्द्रित विधि हो, जुन भिगोत्स्कीको निर्माणवादी सिद्धान्तमा आधारित छ त्यसैले यस अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार पनि भिगोत्स्कीको निर्माणवादको प्रयोग गरिएको छ। भाषा सिकाइका विभिन्न सिद्धान्तमध्ये यहाँ भिगोत्स्कीको 'सामाजिक निर्माणवादी सिकाइ' सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ। रसियन मनोवैज्ञानिक लिभ सेमिओनोभिच भिगोत्स्की (सन् १९९६-१९३४) द्वारा प्रतिपादित सामाजिक निर्माणवादी सिद्धान्त चाहिँ स्विस मनोवैज्ञानिक पियाजेको संज्ञानात्मक मनोविज्ञानको अवधारणालाई अवलम्बन गरेर अगाडि बढेको नयाँ सिद्धान्त मानिन्छ। शर्मा (सन् २०८१) का अनुसार यस सिद्धान्तका अनुयायीहरूमा भिगोत्स्की र डिबेका साथै इमानुएल कान्ट, वान्डुरा, जेरम एस वर्नर, मरिया मन्टेस्वरी आदि विद्वानहरू पर्दछन्। यिनीहरूले नै यस सिद्धान्तको विकास गरेको पाइन्छ। "भिगोत्स्कीको निर्माणवाद सिद्धान्त शिक्षण सिकाइ र बालमनोविज्ञानका क्षेत्रमा नयाँ सोच, नयाँ निर्माण, नयाँ चिन्तन, नयाँ अनुभव, नयाँ विधि, नयाँ ज्ञान, नयाँ सिप, नयाँ विकास, नयाँ मूल्य र नयाँ धरोहरको रूपमा प्रतिस्थापित छ (पौडेल, सन् २०१८, पृ.२८)। यसरी हेर्दा भिगोत्स्कीको यो सिद्धान्तलाई सिकाइ सहजीकरण, विद्यार्थीमैत्री र अन्तरक्रियात्मक देखिन्छ। आचार्य (२०८१) ले रोहलर र कान्टलन, सन् १९९७; इलिएट र अन्य, सन् २०००; माजा, सन् २०१५; टम, सन् २०००) मा आधारित रहैदै सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवादको भाषिक अन्तर्क्रियाका विषयमा को विशेष योगदान रहेको बताएका छन्। यिनीहरूका अनुसार आफूभन्दा दूलाबाट सिकाइ प्राप्ति हुन्छ भने रहेको छ। यिनीहरू मानिसको मानसिक प्रक्रियालाई आकार दिने कुरा बताउँछन्। बालकमा संस्कृतिको विकास क्रमशः सामाजिक र व्यक्तिगत तहमा देखिन्छ। यो क्रम पहिला व्यक्तिव्यक्तिका बिचमा अनि पछि गएर आफैंभित्र विकसित हुन्छ (भिगोत्स्की, सन् १९७८, पृ. ५७)। यसका आधारमा सिकाइ अनुभवहरूको उपज हो भन्न सकिन्छ।

निर्माणवादी सिद्धान्त विद्यार्थी केन्द्रित विधि मानिन्छ । यसले विद्यार्थीलाई समस्या समाधानका लागि खोजकर्ताको भूमिकामा सक्रिय बनाउँछ । विद्यार्थीहरूले सामूहिक रूपमा सहकार्य गर्दा सिकाइको गति तीव्र हुन्छ । “निर्माणवादी शिक्षणमा साथीहरूबिच साभेदारी, समूहकार्य, अन्तर्क्रिया तथा छलफल, आलोपालो, प्रस्तुतीकरण र प्रश्नोत्तरको अवसर दिनुपर्छ” (खनाल, पृ. २०८२) । यस सिद्धान्तको मान्यता पनि सिकारुले आफ्ना अग्रज, साथीभाइ, गुरु, विज्ञ आदिको सरसङ्गत र सहकार्यले सिकाइ छिटो सिक्कन सक्छ भन्ने रहेको छ । “निर्माणवादले अन्तर्क्रिया वा छलफल नै भाषा सिकाइको पहिलो तरिका मान्युका साथै कक्षाकोठामा पनि विद्यार्थीहरूलाई सहकार्यमूलक सिकाइलाई जोड दिन्छ” (स्योमविन, सन् २०१६, पृ. ५४) । यसबाट सिकारुहरू सिक्कनका लागि शारीरिक र मानसिक रूपमा तयार हुन्छन् र आफ्नो अनुभव बाँडन अनि अरूपका विचार, ज्ञान सुन्न सक्रिय हुन्छन् । समूहमा हुने छलफल र अन्तर्क्रियाले विद्यार्थीले नयाँ ज्ञानको निर्माण गर्नेछ । “भिगोत्स्कीको सिद्धान्तले सिकारुलाई सक्रिय खोजकर्ता र शिक्षकलाई सहजकर्तामा रहन निर्देश दिन्छ । सिकारुको रुचि र संस्कृतिसँगको सम्बन्ध फरक फरक हुनाले सिकारुको सिकाइ क्षमता पनि फरक फरक हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ” (शर्मा, सन् २०२४) । यस लेखमा भिगोत्स्कीको निर्माणवादसँगै, जिन पियाजेको संज्ञानात्मक विकास लाई पनि सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिइएको छ । “सिकारुमा पाइने व्यक्तिगत भिन्नता, इच्छा, चाहना, रुचि, आवश्यकता र विविध स्तरका आधारमा सिकाइ सहजीकरणका प्रक्रिया/रणनीति (strategies) हरू अनुसरण गर्न मनोवादी वा संज्ञानवादी सिद्धान्त उपयोगी हुन्छ” (जु र ब्राउन, सन् २०१५, पृ. १६) । सिकारुलाई सिकारु अनुकूलको वातावरण दिएर सरल तरिकाबाट सिकाइ सहजीकरण गर्न मनोवादी सिद्धान्तको उपयोगिता रहेको छ । खनाल (२०८१) का अनुसार पनि मानिसमा उच्च बौद्धिक क्षमता हुन्छ । उसले सोच्चे, कल्पना गर्ने, तर्क गर्ने, धारणा बनाउने र चिन्तन प्रक्रियाबाट नयाँ सिकाइ र नयाँ ज्ञान निर्माण गर्न सक्छन् । सिकाइका लागि सिकारुको निरन्तर तत्परताका साथै विविध कार्याकलाप गर्दै मानसिक रूपमा ल्याउने परिवर्तन र परिपक्वताले सिकाइलाई सबल बनाउँछ । आचार्य (२०८१) का अनुसार बालबालिकाको सिकाइ र संज्ञानात्मक विकास आफूभन्दा जान्ने व्यक्ति र तिनीहरूको संस्कृतिसँग सामाजिक अन्तर्क्रियाको परिणाम हो । सिकाइ अरूपसँगको अन्तर्क्रिया र स्वयमको मानसिक संरचनालाई एकीकृत गरेर हुन्छ (पृ ४३) । त्यस्तै गरी “सिकाइमा सिकारुको तर्क, अन्तर्वृष्टि, सुभ्र र धारणाको उपयोग गरी सिकाइलाई सिर्जनात्मक र अर्थपूर्ण बनाउन संज्ञानवादी सिद्धान्तको महत्त्व रहन्छ” (शर्मा, २०८१, पृ. ७५) । यसरी अध्ययन गर्दा सिकाइ सहजीकरणका लागि भिगोत्स्कीको निर्माणवादसँगै, जिन पियाजेको संज्ञानात्मक विकासको अवधारणालाई पनि सैद्धान्तिक आधार प्रयोग गरिएको छ ।

व्याख्या र विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनलाई विद्यार्थीको अन्तर्वार्ताबाट प्रस्तुत विषयको खोजी गरेर भाषिक सङ्घर्ष, भाषा सिकाइ विकासको प्रक्रिया, भाषिक सिप सिकाइ सहजीकरण आदि साभा थिममा प्रस्तुत गरिएको छ :

भाषिक सङ्घर्ष

मानवीय जीवनभोगाई भाव, विचार आदि सम्प्रेषणको सशक्त माध्यम भाषा हो । मौखिक अभिव्यक्तिका साथै अन्य भाषिक सिप विकासका लागि भाषा शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ । स्पेनिस भाषा सिकाइसम्बन्धी नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीको अनुभव राख्दै विद्यार्थी १ को धारणा यसप्रकार छ- नेपालबाट आउँदाको दुई दिनमै स्कूल जाँदा मलाई छुट्टै ग्रहमा पुगेको महसुस भयो । न कोही साथी, न भाषा, न चिनेको शिक्षक कठिनाइको शब्दमा वर्णन गर्ने सविदनँ म । सबै बोल्छन्, म बोलेकाहरूलाई हेहुर्इ अन्योल कतिकति । ब्रेक भएको नजरअन्दाज लगाएर बाहिर निस्कदा भाइ रुँदै मलाई अँगालो हाल्न आउँदा हामीलाई देखेर एक जना प्रोफेसर (शिक्षक) आएर के के भने हामीले बुझेनौँ । नेपालको स्कूल, साथीहरू र आफ्ना शिक्षकहरू सम्झेर धेरै रोड्यो । भाषाको महत्त्व स्पेनमा आएर बुझियो । बिस्तारै सुन्दै, यदै जाँदा सहज हुँदै गयो । व्यक्तिमा भाषा सिक्ने क्षमता भए तापनि भाषा एकैपटकमा सिकिने कुरा होइन । मातृभाषा जस्तो सहज र सरल अरू भाषा नहुनु स्वभाविक हो तर कहिल्यै नसुनेको भाषामा एकैचोटि प्रवेश

गर्नु भनेको पौडी खेल्न नजान्ने व्यक्तिलाई तुलो रहमा धकेलिदिनु जस्तो हो । उनले विस्तारै सिक्नु सिकाइ सहजीकरण हो ।

भाषा सिक्ने सिकाउने आआफ्नै तरिका हुन्छन् । त्यसै विद्यार्थी २ भन्छन्- म युरोपमा पढन पाएकोमा निकै उत्सुक हुँदै कक्षामा पुर्णै । कक्षामा सबैले ओला (हेल्लो/नमस्कार) भने मैले नि त्यति त जानेको थिएँ, ओला भनें अनि मे यामो प्रथम, सोइ नेपाली (मेरो नाम प्रथम, म नेपाली हुँ) भनें त्यसपछि मैले बुझेको कही थिएन, कक्षाका केटाकेटीहरूले के सोधै मैले केही बुझिनँ । केही नबुझेपछि मेरो मनोबल घट्यो अनि म अड्ग्रेजी बोल्न थालै । मैले अड्ग्रेजी बोल्दा कसैले बुझेनन् । मेरो नाम नै इङ्लेस (स्पेनिसमा छ्लनभिक) राखेर बोलाउन थाले । मलाई स्कूलदेखि दिकदारी लाग्न थाल्यो । प्रोफेसर लिब्रो (किताब) भन्थे, मोचिला (फोला) देखाउँथे म बुझिनथैं साथीहरू हाँस्थे, म रुनु न हाँस्नु हुन्थै । मलाई अड्ग्रेजी, गणित र विज्ञानको कक्षा बाहेक अरू कक्षा भुराभुरीसँग राखेर पढाइयो । मलाई त्यतिबेला भागेर नेपाल जाउँ जस्तो लाग्थ्यो । मलाई कक्षामा एकलो फिल (महसुस) हुन्थ्यो । म त भन्डै डिप्रेसन (मानसिक अस्वस्थता)मा पुगिसकेको थिएँ । धेरै नै अतालिएँ । ऋमशः अन्य देशका अड्ग्रेजी बोल्ने साथीहरू भेटिए । मलाई नेपालमा पढेको दोस्रो भाषा अड्ग्रेजीले स्पेनिस भाषा सिकाइमा सहज भयो । युरोपका जुनसुकै मुलुकमा पनि आफ्नो मातृभाषालाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा भाषिक विश्वव्यापीकरणको कारण वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा युवा वर्गले अड्ग्रेजी बोल्न सिक्न खोज्नु र शिक्षणमा पनि अड्ग्रेजीलाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ । साथीसँगको अन्तर्क्रियाबाट भाषा सिक्नु भिगोत्स्कीको सामाजिक सांस्कृतिकवादसँग सम्बन्धित छ ।

भाषा नबुझनुका कारण आउने कठिनाई र चुनौतीका बारेमा विद्यार्थी ३ ले आफ्नो अनुभव सुनाउँछन्, हुजुरआमाले अति गाहो भएको अवस्थालाई दाँतबाट परिसिना आयो भन्नुहुन्थ्यो, भाषा सिक्दा दाँतबाट परिसिना कसरी आउने रहेछ भन्ने थाहा भयो । म स्पेन आउँदा अहिले जस्तो अलिअलि अड्ग्रेजी शब्द पनि प्रयोग हुँदैनथे यहाँ । ट्वाइलेट, रेस्टरम भनेको कसैले बुझेनन्, बिहानदेखि बेलुकी घर नआउने बेलासम्म पिसाब खप्नुको पीडा म कहिल्यै भुल्न सकिदनँ । घरमा आएर बाबालाई रुदै भनें अनि भोलिपल्ट बान्यो (ट्वाइलेट) भनेर लेखेर लगें अनि सोधेर गएँ । हाम्रो जस्तो एउटै कक्षामा पढाइ नहुने रहेछ, म पढेको स्कूलमा विषयानुसारका शिक्षकको कक्षामा पुग्नुपर्ने । भाषा नजानेकै कारण सबै कताकता पढन जान्थे म त्यहाँ कक्षामा हुन्थै । भाषा जानेको भए कति पढ्थै जस्तो हुन्थ्यो । म नेपालमा सात कक्षा पढेर आएँ यहाँ पनि उमेरअनुसारको कक्षा हुने रहेछ म सात मै पढन थालै, एकातिर कक्षा सातको कोर्स पढ्नुपर्ने अनि अर्कोतिर भाषा सिक्नुपर्ने, निकै कठिन भयो । नेपाल सम्भेर नरोएको दिनै हुँदैनथ्यो । म आतिएको देखेर बाबाले नेपाली भाइ भएको स्कूलमा राखिदिनुभयो । भाषा सिकाइको सङ्घर्ष अनि कठिनाई सुनिरहँदा नेपाली विद्यार्थी अड्ग्रेजी भाषा नचल्ने ठाउँमा पढन पुग्नु भनेको कठिन रहेछ । भाषा जान्नलाई सुनाइ निकै महत्त्वपूर्ण हुने रहेछ । सुनेका शब्दहरू प्रयोग हुँदा स्मरण छिटो हुन्छ । “भाषिक अनुभव वृद्धि गर्न सुनाइको निकै महत्त्व रहन्छ । त्यसमा पनि बोलाइको विकासमा अर्काले बोलेको बोली आलोचनात्मक दृष्टिले सुन्दा त्यसमा भएका गल्तीहरू पहिल्याउने क्षमताको समेत विकास हुन सक्छ र जसबाट आफ्नो बोलीलाई सुधार गर्न मदत मिल्छ” (अधिकारी, २०६९, पृ. ५१) । सुन्दै नसुनेको भाषा एकैचोटि सुन्नु भनेको सिकारु अलमलिनु र अतालिनु रहेछ । यिनको भाषिक अन्तर्क्रियाबाट भाषिक सिकाइ भिगोत्स्कीको निर्माणवादसँग सम्बन्धित देखिन्छ । यसै भाषिक कठिनाइको अनुभवमा विद्यार्थी ४ भन्छन्, म कम बोल्ने मान्छे त्यसैमाथि भाषा नजानेको म के बोलै होला र ! जसले जे बोले पनि बाले बाले (ओके, ओके), सि सि (yes/हो) भनिदिन्थै । सबै क्याटिनमा खाजा खान जान्थे म कहिल्यै गइनँ किनकि म त्यहाँको खानाको नामसँग र खानासँग परिचित थिइनँ । मलाई सुरुको वर्ष निकै गाहो भयो । मेरो कक्षामा एक जना नेपाली केटी थिइन उनी मध्न्दा चार वर्षअघि आएकी रहिछ्न उनको मदत मलाई औषधी बन्यो । कोही बोल्यो भने यसले के भनेको हो मलाई बुझाइदेउ भन्थै । मैले बिस्तारै बच्चाले भै भाषा सिकें । भाषा सिकन्नलाई भाषिक वातावरणको आवश्यकता पर्ने रहेछ । विभिन्न साथीहरूको भाषा श्रवणले नै

भाषिक सिप सिकाउन मदत पुग्छ । चारै जनाको भोगाइलाई नियाल्दा भिगोत्स्कीको सहकार्य र सहभागितामूलक सिकाइको प्रभाव प्रस्त भेटिन्छ ।

भाषा सिकाइ विकासको प्रक्रिया

भाषा सिकाइका सिद्धान्तहरूका आआफ्नै मान्यता छन् । सिकाइका तरिकाहरू पनि आआफ्नै हुन्छन् । स्पेनमा बसोबास गरी र अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले के कसरी भाषा सिक्के अनि शिक्षकहरूले कसरी सिकाए भन्ने विषयमा अगाडि बढाइएको यस अनुसन्धानात्मक कार्यमा नेपाली विद्यार्थीहरूका अनुभवहरूलाई समेटिएको छ । भाषा सिकाइका मान्यता र विशेषता हेर्दा “अनुभववादी दर्शनको प्रभावमा संरचनावादीहरू के भन्छन् भने बालक जन्मदा सेतो कागजजस्तो रितो दिमाग (Tabulla Russa) लिएर आएको हुन्छ । उसले अनुभवहरू सँगाल्दै जाँदा भाषा सिक्कै जान्छ “(न्यौपाने, भण्डारी र अन्य २०६७, पृ. ३८) । भाषा सिकाइ पनि एक एक गरेर सिकिने प्रक्रिया हो । सुन्दै प्रयोग गर्दै गर्दा भाषा छिटो सिकिने कुरा हो ।

भाषा सिकाइलाई कक्षामा शिक्षकले के कस्ता रणनीति अपनाउँदै भाषिक विकास गर्छन् भन्ने बारेमा विद्यार्थी १ भन्निन्, यहाँका शिक्षकहरू विद्यार्थीजस्तै भएर मानौं साथीजस्तै भएर व्यवहार गर्न्छ जसका कारण डर हुँदैन, आफ्नो कक्षामा अड्येजी, गणित, विज्ञान पढाएपछि छुटै भाषा कक्षामा लगेर सुरुबाटै सिकाउन मदत गर्न्छ । लेखेर पढाउँछन् अनि त्यसैलाई स्लाइडबाट चित्रमा देखाउँछन् अनि साउन्ड (आवाज) सुनाउँछन्, पढन लगाउँछन् त्यसपछि जे पढाए त्यो फोटोकपी पेपर घरमा पढन र लेखन दिन्छन् । भोलिपल्ट सोध्हन बिग्रेपछि पुनः पढाउँछन् । हामीलाई धेरैभन्दा धेरै पिडिएफ नै दिन्छन् त्यसलाई हेरेर आफूजस्तै भाषा सिक्कै गरेको साथीसँग बोल्न लगाउँछन्, बोल्दा नमिले पनि तारिक गरिदिन्छन् । जसका कारण मनोबल बढेर आउँछ । अडियो, भिडियोको कन्भर्सेसन (कुराकानी) देखाउने, सुनाउने अनि के भनेको सोध्हे त्यसैलाई चित्रमा स्लाइडबाट देखाउने अनि त्यही कुरा पढन दिने यस्तै प्रक्रिया निरन्तर गर्दागर्दै पतो नपाइकन सिकिने रहेछ । यहाँ भाषा सिकाइमा शिक्षक विद्यार्थी दुबै सक्रिय भएको देखिन्छ । विद्यार्थीको मनोविज्ञान बुझेर शिक्षण प्रक्रिया अपनाएको प्रस्त बुझन सकिन्छ । शिक्षक आफू जति सक्रिय बन्नो त्यति नै विद्यार्थीलाई पनि सक्रिय बनाएर भाषा सिकाएको साथै शिक्षणमा शिक्षण सामग्री, विद्यार्थीलाई प्रोत्साहन र शिक्षक-विद्यार्थी, विद्यार्थी-विद्यार्थी अन्तर्क्रियाले भाषा सिकाइ प्रभावकारी भएको पाइन्छ ।

भाषा सिकाइ प्रक्रियाका बारेमा विद्यार्थी २ भन्निन्, यहाँका प्रत्येक कक्षामा प्रोजेक्टर हुन्छ, एउटा स्मार्ट बोर्ड हुन्छ । प्रोफेसरको लागि त्यापटप हुन्छ अनि त्यसैको माध्यमद्वारा सिकाउन्हुन्छ । प्रोफेसरले थोरै पढाउन्हुन्छ, त्यसैलाई बोल्न लेखन लगाउने अनि साथीहरूबिच बोल भन्ने गर्नुहुन्छ । एउटा वाक्य राम्रोसँग सिकाएर त्यस्तै पाँच वाक्य बनाऊ, बोल भन्नुहुन्छ । थोरै सिकाएर धेरै गर्न लगाउने, नयाँ नयाँ तरिका अपनाउने गर्नुहुन्छ । उहाँले एक दिन मलाई स्कूलको द्याबलेट घर लैजान दिनुभयो । त्यसमा पाँच सयभन्दा बढी भाषा सिकाइको कुराकानी चित्रसहितको एप रहेछ अनि अड्येजीमा ट्रान्सलेट रहेछ त्यो पढन लगाउने, अनि बोल्न र लेख्न सिकाउने । यहाँ अक्षर अड्येजी, रोमन उच्चारण हुनाले लेखन निकै सजिलो भयो । धेरैभन्दा धेरै पिडिएफ पढन र त्यसैमा लेख्न लगाइन्थ्यो साथै साथीसँग बोल्न र नयाँ वाक्य निर्माणमा जोड दिइन्थ्यो । उनको भनाइबाट सहकार्यात्मक अभ्यास, सिकाइमा आधारित सहजीकरण, शिक्षण सामग्रीको प्रयोग, प्रविधिको प्रयोग, सिकाइ अन्तर्क्रिया आदि रणनीतिहरू अपनाएको पाइयो । यी सबैलाई हेर्दा सामूहिक सिकाइका साथै स्वयम् ज्ञान निर्माण प्रक्रियालाई पनि प्रोत्साहन गरेको र प्रदर्शन विधिको प्रयोग हुनुका साथै अधिकतम प्रयोगात्मक शिक्षामा जोड दिने गरेको तथ्य पाइन्छ ।

भाषिक सिप विकासका बारेमा विद्यार्थी ३ भन्निन्, हामीलाई कक्षामा अति धेरै इन्टरनेटको प्रयोग गरिन्थ्यो । स्लाइड, चित्र, शब्दचित्र, भिडियो, फिल्म, अड्येजीमा तल लेखेको स्पेनिस भाषाको गीत सुनाएर, पुस्तकालयको प्रयोग गरेर, फोटोकपी पेपर पढन लगाएर, मजस्तै भाषा सिकिने साथीहरूसँग बोल्न लगाएर शिक्षण प्रक्रिया

अपनाइएको थियो । त्यसमा पनि ससाना कथाका, संवादका किताबहरू घरमा पढन पठाएर त्यसको सन्देश के हो ? त्यसको कथावस्तु कस्तो छ ? त्यो किन पढनुपर्छ होला जस्ता प्रश्न सोधिन्थ्यो अनि सारांश लेखेर ल्याउ भनिन्थ्यो । लेखेर लगेको प्रत्येक गृहकार्यको मूल्यांकन हुन्थ्यो जून मूल्यांकनबाट प्राप्त अङ्क मासिक/त्रैमासिक परीक्षामा जोडिन्थ्यो । यहाँको मूल्यांकन प्रणाली मलाई निकै राम्रो लाग्यो । उनको सिकाइ प्रक्रियालाई नियाल्दा विद्यार्थी केन्द्रित र अन्तक्रियात्मक देखिन्छ । सिकाइ सहजीकरणमा विद्यार्थीको क्षमता र रुचिका आधारमा पनि शिक्षकले शिक्षण प्रक्रिया फरक अपनाएका हुन्छन् ।

विद्यार्थी ४ भन्छन्, यहाँको सिकाइ प्रक्रिया प्रविधिमैत्री छ । आवश्यकताअनुसार एक विद्यार्थी एक कम्प्युटर हुन्छ । प्रोफेसर/प्रोफेसराहरू(शिक्षक/शिक्षिका) बसाँवर्ष पढाइरहेका हुन्छन् । यहाँ हामी जस्ता आगन्तुक विद्यार्थी धेरै देशका हुन्छन् । उनीहरू सिकाउनमा अभ्यस्त भइसकेका हुने रहेछन् । आफूले थोरै सिकाउने बढीभन्दा बढी विद्यार्थीलाई सिक्न लगाउने, समूह समूह बनाएर कुराकानी गर्न लगाउने, पिडिएफ पढन दिने, स्लाइड देखाउने, बुक पढन दिने त्यसलाई सारांश लेख्न लगाएर कक्षामा प्रस्तुत गर्न लगाउने, प्रोत्साहन दिइरहने । भाषा सिप विकासका लागि विद्यार्थी केन्द्रित विधि प्रभावकारी हुने कुरा विद्यार्थीका भनाइबाट प्रस्त हुन सकिन्छ ।

माथिका चारै जना नेपाली विद्यार्थीहरूका अनुभव र सिकाइ प्रक्रिया नियाल्दा स्पेनको सबै ठाउँमा प्रविधिमैत्री सिकाइ र सिकाइमा आधारित सिकाइ प्रक्रिया भएको पाइन्छ जुन भिगोत्स्कीको निर्माणवादसँग मिल्दो छ । विद्यार्थीलाई हतोत्साहित होइन प्रोत्साहित गर्नु शिक्षकको मुख्य कर्तव्य हो र यसबाट सिकाइ प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुग्छ भन्ने कुरा यस अनुसन्धानबाट प्राप्त भएको छ ।

भाषिक सिप सिकाइ सहजीकरण

विषयवस्तुका माध्यमद्वारा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ जस्ता भाषिक सिप विकासमा केन्द्रित गर्नु भाषा शिक्षण मूल मर्म हो । भाषा शिक्षणमा कथा, कविता, निबन्ध, नाटक, उपन्यास आदि साहित्यिक विधाहरूको उपयोग गरिन्छ । स्पेनमा कथा, कविता र निबन्धलाई कसरी शिक्षण गरिन्छ भन्ने विषयमा विद्यार्थी १ भन्छन्, कक्षा ७ सम्म सामान्य भाषा सिकाइ, पढन, लेख, वाक्य बनाउन, शब्दसँग परिचित हुन, ससाना किताब दिएर, चित्र देखाएर, आइप्याड दिएर, खेलाएर, साथीहरूसँग ससाना नाटक गराएर, स्लाइडमा शब्द, चित्र देखाएर, भिडियोहरू देखाएर सिकाइन्छ । कक्षा आठभन्दा माथि लामा कथा, उपन्यास आदि पढन दिने, त्यसलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट लेख लगाउने र आफैले प्रस्तुति दिनुपर्ने जस्ता कामहरू गराइन्छ । कवितामा कविको परिचय, कविताको मूलभाव भएसम्म भिडियोमार्फत देखाउने र पालैपालो पढन लगाउने गरिन्छ । निबन्धमा आफै पठ नबुझे सोध भनिन्छ । अभ्यासहरू गर्न समूह विभाजन गरेर समूहमा दिइन्छ । विद्यार्थीले पनि स्लाइड बनाएर लानुपर्छ अनि प्रोजेक्टरबाट प्रदर्शन गरेर आफ्नो बुझाइ बताउपर्छ । नाटक त संवाद, कुराकानी, अभिनय गरेर नै सिकिन्छ । स्पेनमा प्रविधिको पहुँच पुगेको अनि कक्षा कक्षामा प्रोजेक्टर हुनाले शिक्षण सामग्री नेटबाट जे खोज्यो त्यो देखाउन, त्यसको उच्चारण सुनाउन, त्यसको प्रयोग कसरी र किन गरिन्छ भनेर देखाउन, बताउन सहज भएको कारण भाषिक सिप सिकाइ सहज र दीर्घकालीन रूपमा स्मरण हुने साथै सामूहिक कार्य गराउने तथ्य उनको भनाइबाट प्राप्त भएको छ । सामूहिक कार्य गराउनु निर्माणवादको प्रयोग गर्नु हो ।

यसै विषयमा विद्यार्थी २ भन्छन्, “भाषिक सिप सिकाइमा कथालाई पालैपालो पढन लगाउने, घरमा पढन उपन्यास दिने, त्यसको बारेमा लेखेर बुझाउनु पर्ने अनि नहेरी वर्णन गर्नुपर्ने हुन्छ । यी सबै प्रक्रिया पूरा गरेपछि त्यो कथाको युनिट पास गरिन्छ । परीक्षा पनि युनिटवाइज हुन्छ जसकारण परीक्षाको मानसिक बोभ हुँदैन । सबै विधाजस्तै शिक्षकले कविताको पनि कवि परिचय नेटबाट कविता देखाइ, कविता सुनाइदिनुहुन्छ । हामीलाई कविता लेख लगाउनुहुन्छ । अभ्यास गर्न धेरै काम समूहमा दिनुहुन्छ । निबन्धमा स्वतन्त्र निबन्ध (आत्मपरक) बढी लेखाउनुहुन्छ । असाइमेन्ट दिएपछि शिक्षकले फलोअप धेरै गर्नुहुन्छ, अनलाइनमा सोध्ने, बोल्ने, कति गरिस् ? के

पठिस भनेर चासो राख्ने गर्नुहुन्छ । यसो गरिदिँदा सिकाइमा बढी फोकस हुँदो रहेछ । नाटक विधाभन्दा पनि संवाद बढी हुन्छ । उनको सिकाइ अनुभवको मूल्यांकन गर्दा शिक्षणको प्रक्रिया र सिकाउने तरिकामा स्पेनका सबै ठाउँमा सूचना प्रविधि र इन्टरनेट प्रयोग चाहिँ विद्यार्थी सक्रिय बनाउन प्रयोग गरिएको पाइयो । त्यस्तै कक्षा शिक्षणमा पनि समूह कार्य र सहकार्यको वातावरण निर्माण गरेको देखियो । विद्यार्थीलाई सिकाइप्रतिको अपनत्व बोध गराउने खालको अनि दण्डरहित शिक्षण चाहिँ सिकाइका दृष्टिले बढी प्रभावकारी हुने देखियो ।

यस्तै प्रश्नमा विद्यार्थी ३ भन्छन्, कास्तियानो (स्पेनिस भाषा)मा भन्दा बढी कातालान (बासिलोनाको स्थानीय भाषा) र अड्ग्रेजीमा बढी साहित्य शिक्षण हुन्छ । यहाँ सबै विषयलाई र विधालाई प्रयोगात्मक रूपमा शिक्षण गरिन्छ । जे पढाइ हुन्छ, त्यसलाई राम्रोसँग बुझाइन्छ र त्यस्तै अनेकौं कामहरू विद्यार्थीलाई एकल र सामूहिक रूपमा दिइन्छ । कथा, कविता, निबन्ध, नाटक आदि विधा लगभग नेपालकै भैं पढाइ हुने भए पनि प्रयोग अभ्यासमा पनि उत्तिकै जोड दिइन्छ । जुनसुकै विधामा पनि पढन, लेखन, आफ्नो बुझाइ बताउन र त्यसको मूल्यांकन गरेर आफ्नो प्रस्तुति दिनुपर्छ । भाषिक सिपसँगै आनीबानी र व्यवहार, संस्कार तथा संस्कृतिसँगै जोडेर सिकाउने तरिकाको सिकाइ मलाई बेजोड लाग्यो । उनका अनुसार बासिलोनामा स्थानीय भाषा र अड्ग्रेजीमा बढी भाषिक विधा भएको र भाषा सँगसँगै यहाँको चालचलन, रहनसहन, इतिहास, आनीबानी, व्यवहार र व्यवहारिक विषयवस्तुका कथा, कविता, निबन्ध र नाटक पढाइ हुने साथै सामूहिक कार्य हुने हुँदा भिगोत्स्कीको सिद्धान्तसँग मेल खाने देखिन्छ ।

यसै विषयमा विद्यार्थी ४ भन्छन्, भाषा सिकाइमा विधागत महत्त्वका साथसाथै व्याकरणको पनि बढी भूमिका रहन्छ । मैले पढेको विद्यालयले व्याकरणलाई बढी जोड दिएर सिकाएको मेरो अनुभव छ । हुन त विद्यालयको र शिक्षकको आआफ्नै शैली हुन्छन्, त्यसमा विद्यार्थीको सिकाइप्रतिको इच्छाले पनि सिकाइलाई प्रभाव पार्दछ । कथा पढन लगाउने, आफैं पढ भने, कठिन शब्दको अर्थ र वाक्य बताइदिने अनि घरमा कथा पढेर त्यसको सार लेखेपर्ने, साथीहरूलाई यो किन पढ्नुपर्छ भनेर बताउने, कथालाई पनि प्रोजेक्टरबाट देखाउने गर्नुपर्छ । कविता कास्तियानोमा भन्दा अड्ग्रेजी र भ्यालेन्सियानोमा बढी हुन्छन् । कविता शिक्षण लगभग नेपालकै जस्तै नै हो । शिक्षकले निबन्ध आफैं पढ भने अनि नबुझे सोध भने, त्यसको मूल मर्म के हो लेखे र अन्य विषयमा निबन्ध लेख लगाउने नै गर्नुहुन्छ । नाटकलाई अभिनय गराएर संवाद शैली सिकाएर, विद्यार्थीलाई समूहमा नाटक लेख लगाउने गराइन्छ । उनको सिकाइ सहजीकरणको अनुभवलाई नियाल्दा भ्यालेन्सियामा व्याकरण शिक्षण सिकाइमा बढी जोड दिएको पाइन्छ । शिक्षकको भूमिका सहजकर्ताको रूपमा रहेको देखिन्छ । “शिक्षकले कक्षाकोठामा व्याख्या गर्ने अनि निर्देशक र नियन्त्रकको भूमिका मात्रै निर्वाह गर्ने होइन, सल्लाहकार, परामर्शदाता, मार्गदर्शक, प्रश्नकर्ता, सहयोगी र एक असल मित्र तथा अभिभावकको भूमिकासमेत निर्वाह गर्न सक्नुपर्छ” (शर्मा एन्ड शर्मा, २०६०, पृ. ६) । शिक्षकले आवश्यकताअनुसार विभिन्न विधि, तौरतरिका अपनाएर सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्छ । सिकाइमा आधारित सहजीकरणमा विद्यार्थीलाई अन्तर्क्रिया गराउनाले सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ भन्ने विषय माथिका अन्तर्वार्ताबाट प्रस्तु हुन्छन् ।

उपलब्धि र प्राप्ति

वर्तमान समयमा संसारभर नै पाद्यक्रमदेखि लिएर शिक्षण प्रक्रियाहरू लचिलो, सरल, सहज, उपयोगी सिपमूलक, प्रयोगमूलक बनाएर विद्यार्थीहरूलाई विषयवस्तु प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ । सैद्धान्तिक ज्ञानलाई भन्दा व्यावहारिक ज्ञानलाई बढी जोड दिनु अबको आवश्यकता देखिन्छ । “भाषिक सिप सहजीकरण प्रक्रियालाई बालकोन्द्रित, सहभागितामूलक, समावेशी, सिकाइ अनुकूल, उत्प्रेरित तथा अन्तर्क्रियात्मक वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ” (पराजुली, २०८०, पृ. ७५) । विद्यार्थीहरूलाई नै सक्रिय बनाई गरिने शिक्षण बढी प्रभावकारी भएको पाइन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा विद्यार्थीहरूको अवस्थाअनुसार शिक्षक विद्यार्थी दुबै सक्रिय भएको पनि पाइयो । धेरैभन्दा धेरै अभ्यास विद्यार्थीलाई नै गराउने र प्रोत्साहन दिने गरेको तथ्यले प्रेरणा र प्रोत्साहन त शिक्षणका लागि औषधी जस्तै बन्ने

रहेछन्। चारै जना विद्यार्थीको अन्तर्वार्तालाई अध्ययन गर्दा सहयोगात्मक वा सहकार्य विधि (Collaborative and Cooperative learning) को प्रयोग गरेको पाइन्छ। सामूहिक सहकार्य गराउनाले कक्षाकोठाको व्यवस्थापन र विद्यार्थीहरू बिचको आपसी सद्भाव वृद्धि आदि पक्षमा बढी प्रभाव परेको देखिन्छ। सिकाइमा आधारित शिक्षणले र सामूहिक कार्यले विद्यार्थीहरूमा सिर्जनात्मक, रचनात्मक, निर्माणात्मक ज्ञानको विकास गराउँछ भन्ने जानकारी पनि प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। शिक्षकले विद्यार्थीको कार्यमा चासो राखिदिनाले पनि विद्यार्थी सकारात्मक भएर अध्ययनमा सक्रिय हुन सक्छन् भन्ने महत्वपूर्ण जानकारी प्राप्त भएको छ। वर्तमान समय सूचना र प्रविधिमैत्री सिकाइको समय नै हो। जहाँ प्रविधि छ, त्यहाँ शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया सहज र प्रभावकारी भएको देखिन्छ। विधागत रूपमा नियाल्दा शिक्षण प्रक्रिया नेपालको पनि स्पेनको जस्तै भएको पाइन्छ। स्पेनमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले स्पेनको मल्याड्कन प्रक्रिया बढी फलदायी, लाभदायी र वास्तविक मल्याड्कन भएको महसुस भएको छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययन नेपाली विद्यार्थीहरूको स्पेनिस भाषा कक्षाको सिकाइ सहजीकरणको अनुभवमा केन्द्रित रहेको छ। कुनै पनि विषयवस्तु सिकाउन शिक्षक सहजकर्ताको रूपमा उपस्थित भएर सिकारुको इच्छा, रुचि, उमेर, तह र आवश्यकता अनुकूल सिक्ने वातावरण तयार पारिदिने, समस्या दिएर समाधानको खोजी गर्न लगाई विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय बनाउने प्रक्रिया नै सिकाइ सहजीकरण हो। सिकाइ सहजीकरण शिक्षणमा आधारित र सिकाइमा आधारित हुन्छ। यस अध्ययनमा सिकाइमा आधारित सहजीकरणको उपयोग भएको छ। सिकाइमा आधारित सहजीकरण विद्यार्थी केन्द्रित विधि हो जुन भिगोत्स्कीको निर्माणवादी सिद्धान्तमा आधारित छ, त्यसैले यस अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार पनि भिगोत्स्कीको निर्माणवादको प्रयोग गरिएको छ। स्पेनको सिकाइ सहजीकरणलाई गहन अध्ययन गर्दा भिगोत्स्कीको निर्माणवादसँगै अहिले संसारभर चलिरहेको सहयोगात्मक सिकाइ (Collaborative Learning) लाई पनि अवलम्बन गरेको कुरा यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ। स्पेनको भाषा कक्षामा शिक्षण गर्दा सिकारुलाई समस्या दिने, समाधान खोज्न लगाउने, सामूहिक कार्यमा सक्रिय बनाउने, स्लाइडहरूको अधिकतम प्रयोग गर्ने, पिडिएफ प्रयोग गर्ने, शिक्षणलाई प्रयोगात्मक बनाउने, प्रोत्साहन दिने, व्यवहारिक ज्ञान निर्माणमा जोड दिने जस्ता क्रियाकलापका साथसाथै मूल्याड्कन प्रक्रिया दैनिक र एकाइपिच्छे लिने गर्ने कुरा विद्यार्थीहरूको मत रहेको छ। हरेक एकाइको अन्तिम मूल्याड्न हुने गरेको तथ्य यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ। सबै विद्यार्थीहरूका भाषिक कठिनाइ र चुनौती त्यति सहज र सरल भेटिएनन्। भाषा सिकाइमा सहजकर्ताको भूमिका, अन्तर्क्रिया, छलफल र सिकारुको सक्रियताले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने रहेछ भन्ने कुरा पनि प्रस्तुत भएको छ। शिक्षण प्रक्रियामा शिक्षणका विभिन्न रणनीतिहरू प्रयोग हुनुका साथै शिक्षण सामग्री प्रयोगमा प्रविधिमैत्री, सिकारुमैत्री सिकाइका साथै मनोविज्ञानको पनि प्रयोग भएको पाइयो। सिकाइमा आवश्यकताअनुसार मिश्रित शिक्षण विधिलाई पनि समावेश गर्नुपर्छ। यहाँ पनि विद्यार्थीको स्तरअनुसार फरक प्रक्रिया अपनाइने रहेछ। विधागत सिकाइ सहजीकरणलाई नियाल्दा भाषिक पृष्ठभूमि तयार पारिसकेपछि सिकारुलाई आफै पढन लगाउने, त्यसको सार लेख्न लगाउने, त्यसबाट सिकेका कुरा अनि साथीहरूको अनुभव जस्ता विषयवस्तुमा अन्तर्क्रिया गराउने गरेको पाइयो। किताबभन्दा बढी स्लाइडको प्रयोग हुने रहेछ। यहाँ विधागत पाठका रूपमा कथा, कविता, निबन्ध र नाटकलाई लिइन्छ। शिक्षणका कममा लेखक परिचय अनिवार्य खुलाइँदो रहेछ। भाषिक सिप विकासका लागि सहजकर्ताले शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गर्ने, सिकारुलाई माया, प्रेरणा र प्रोत्साहन दिने समस्याको खोजी गर्न लगाउने, सिकारुलाई पढेर बोध गर्न लगाउनाले दीर्घकालीन स्मरण हुनुका साथै नयाँ नयाँ किताब दिनाले पढाइ सिपको विकास, त्यसको सार लेख्नाले लेखाइ र आफूले पढेको प्रस्तुति दिनुपर्ने हुँदा बोलाइ सिपको विकास र सामूहिक कार्य र अन्तर्क्रिया गराई सुनाइ सिपको विकास हुने रहेछ भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनबाट निकालिएको छ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६९), नेपाली भाषा शिक्षण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

आचार्य, लक्ष्मीप्रसाद (२०८१), नेपाली भाषा शिक्षणमा शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया, (अप्रकाशित विद्यावारिधि अनुसन्धान प्रबन्ध), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, डिनको कार्यालय।

खनाल, पेशल (२०८०), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, सनलाइट पब्लिकेसन।

खनाल, पेशल (२०८१), सिकाइमा सबै विद्यार्थीलाई कसरी सक्षम बनाउने ?, सेतोपाटी डट कम, (फागुन १७, शनिवारको अड्क)।

नेपाल सरकार (२०७६), आधारभूत तहको नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर।

न्यौपाने, टड्कप्रसाद, भण्डारी, पारसमणि, न्यौपाने, दीपकप्रसाद (२०६७), भाषा विज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

पराजुली, नारायणप्रसाद (२०८०), नेपाली भाषा शिक्षणमा विविधताको व्यवस्थापन, भाषा आलोकन, अड्क ६, नेपाली भाषा शिक्षक परिषद, कास्की।

पौडेल, नेत्रप्रसाद (अगस्ट २०१८), सामाजिक निर्माणवाद र भाषा सिकाह, शिक्षक जर्नल, भोलुम १३, पृ. २८-३८।

विद्यार्थी सिकाइ सहजीकरण निर्देशिका (२०७७), नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, सिहदरबार।

शर्मा, युवराज (सन् २०१४), सिकाइको अर्थ, महत्त्व र उपयोग, नयाँ युगबोध राष्ट्रिय दैनिक, (मद्दसिर २२)।

शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६०), शिक्षण विधि, एम के पब्लिकेसन्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स।

शर्मा, विष्णुप्रसाद (सन् २०२२), स्नातक तहको नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरणको उपयोग, कौमोदकी जर्नल, डिसेम्बर २५। <https://doi.org/10.3126/kdk.v3i1.52126>

शर्मा, विष्णुप्रसाद (सन् २०२२), नेपाली भाषा सिकाइमा सहजीकरणसम्बन्धी अभिमत, एएमसी जर्नल, भोलुम ३, नम्बर १। <https://doi.org/10.3126/amcj.v3i1.45454>

शर्मा, विष्णुप्रसाद (सन् २०२४), सिकाइ सहजीकरणलाई सिकाइस्मैनी र सहभागितामूलक बनाउने उपायका सम्बन्धमा भाषा शिक्षकहरूको अभिमत, युथकी वाढमय जर्नल, भोलुम १४।

शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०८१), नेपाली भाषा कक्षामा सिकाइ सहजीकरण, (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय।

Brookfield, S. D. (1986). *Understanding and Facilitation Adult Learning*, open university press. milton Keynes.

Burrows, D. E. (1997). Facilitation: A concept analysis. *Journal of Advanced Nursing*. 1997, 25, pp. 396-404.

ELekalakala, M. (2006). *Facilitation as a teaching strategy: Experiences of facilitiators*. School of Nursing. University of the Free state. Curationis, 29 (3). pp. 61 -69.

Ju. moli & braun, D. (2015). *Education Learning Theory*. Education Open textbook One. <http://oer.galileo.usg.edu/education-textbook/1>

Mondragon, U. (2018). *Make the leap from teacher training to learning facilitation*. Spain, madrid. Info@mondragon.edu.

Richards, J.S. & Rodgers, T.S. (2016). *Aporoaches and Methos in Language Teaching*. CUP.

Syomwin, A.(2016). Vigotsky's Social Development and Interaction theory: implication to the english language curriculum in Kenya. *European Journal of Education studies*, Vol. 1.

Vigotsky, L. S. (1978). *Mind and Society*. Harvard University Press.

Walker K. & Avant, L. (1988). *Strategies for Theory Construction in Nursing*. (2nd edn). Appletan and Lange. Norwalk.

शिक्षक अभिभावको दृष्टिमा मातृभाषामा शिक्षा कार्यक्रम

देवी श्रीस

ग्राजुएट स्कूल अफ एजुकेसन, नेपाली शिक्षा शिक्षार्थी,
त्रिवित्तिपुर

email: shreeshdevi108@gmail.com

Received : May 14, 2025

Revised : June 30, 2025

Accepted : September 15, 2025

लेखसार

मातृभाषामा शिक्षा कार्यक्रमको अभिप्राय बालबालिकाहरूले घरपरिवारमा जुन भाषा बोलिरहेका छन् विद्यालयमा पनि सोही भाषामा पठनपाठन गर्ने अवसर प्रदान गर्नु भन्ने हो । यो अध्ययन मातृभाषामा पठनपाठन हुने विद्यालयमा मातृभाषा शिक्षणको वस्तुस्थिति पहिचान गर्नमा केन्द्रित रहेको छ । अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा अधारित छ । मातृभाषामा शिक्षणको स्थितिलाई स्थानीय पाठ्यक्रमको रूपमा, संस्कृति संरक्षणको रूपमा, सिकाइ प्रकृतिको रूपमा, नीतिगत कार्यान्वयनको रूपमा र चुनौतीको रूपमा जस्ता उपशीर्षक वा थिममा आधारित रहेर आगमन विधिबाट गहन अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको व्यव्या विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । मातृभाषामा पठनपाठन हुने विद्यालयमा मातृभाषा शिक्षण स्थानीय पाठ्यक्रमको रूपमाम स्थानीय ज्ञान, सिप, प्रविधि, र दक्षताको प्रयोग गरी स्थानीय बालबालिकालाई परिवारिक भाषिक वातावरणमा शिक्षा दिइएको पाइएको छ । स्थानीय भाषा संस्कृतिको पहिचान र प्रवर्धन गरिएको छ । मातृभाषामा पठनपाठन गर्दा विद्यार्थीले सरल, सहज, स्वाभाविक र प्रभावकारी सिकाइले सिकाइ उपलब्धि बढेको पाइनुका साथै सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा टेवा पुगेको अनि मातृभाषामा शिक्षाप्रति अभिभावकमा भ्रम, अद्यग्रेजीप्रतिको मोहले मातृभाषामा थप चुनौती सिर्जना भएको आदि यस अध्ययनका निष्कर्ष हुन् । मातृभाषामा शिक्षाप्रति जिज्ञासु, अनुसन्धाता, लेखक, पाठक र विद्यार्थी वर्ग लागि यस लेख सहयोगी बन्न सकेमा यसको उपादेयता देखिने छ ।

शब्दकुञ्जी : पाठ्यक्रम, भाषिक वातावरण, मातृभाषा, शिक्षण सिकाइ, संस्कृति

विषय प्रवेश

नेपाल भौगोलिक दृष्टिले सानो भए तापनि भाषा, संस्कृति सामाजिक दृष्टिले अत्यन्तै समुद्ध राष्ट्र हो । नेपाललाई विविध जातजाति, संस्कृति, रीतिरिवाज, चालचलन र भाषाभाषीको साभा फूलबारीको रूपमा पनि लिइन्छ । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा जातजातिको सङ्ख्या १४२ अनि मातृभाषाहरूको सङ्ख्या १२४ रहेको देखिन्छ । नेपालमा रहेका विभिन्न जातजातिले विभिन्न भाषा परिवारको भाषा बोल्ने गरेको पाइन्छ । पौडियाल (२०८१) का अनुसार नेपालमा भारोपेली, भोटबर्मेली, आग्नेसियाली र द्रविड भाषा परिवारका भाषाहरू र एकल भाषा परिवारका भाषा बोलिन्छन् । नेपालका यी चार भाषा परिवारमा नमिल्ने एकल भाषा कुसुण्डा भाषा हो । यी भाषाहरूका ठाउँ, जात र भाषाअनुसार आआफै सामाजिक, सांस्कृतिक एवम् भाषिक मूल्य मान्यता रहेका छन् । प्रायजसो जातजातिका आफै जातीय भाषा पाइन्छन् । मातृभाषाका रूपमा विभिन्न भाषाहरूको प्रयोग गरिन्छ । नेपाल बहुभाषिक मुलुक भए पनि वर्तमान अवस्थासम्म नेपाली भाषालाई नै शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनको माध्यम भाषाको रूपमा प्रयोग भइरहेको छ । बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका २०६६ ले सबै बालबालिकालाई आधारभूत तहसम्मको शिक्षा मातृभाषामा दिन सकिने व्यवस्था गरेको छ । सोही निर्देशिकाको आधारमा खास गरी आधारभूत तह कक्षा १-५ र केही विद्यालयमा माथिल्ला कक्षामा मातृभाषामा पठनपाठन सुरू भएको पाइन्छ ।

नेपाल बहुपहिचानयुक्त राष्ट्र भएकाले यहाँ विभिन्न जातजाति, भाषा, धर्म र संस्कृति मान्ने मानिसहरूको बसोबास छ । नेपालमा १२४ भाषाहरू भए पनि अहिलेसम्म केही भाषाबाहेक अन्य भाषाहरूको भाषावैज्ञानिक र समाजभाषिक अध्ययन हुनसकेको पाइँदैन । त्यसकारण पनि भाषासम्बन्धी अध्ययनको लागि राष्ट्रिय जनगणनाको भाषिक तथ्याङ्कलाई नै आधिकारिक मान्नु पर्दछ ।

नेपालले भाषिक विविधताको सम्बोधनका लागि राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धिमा प्रतिबद्धता जाहेर गरिसकेको अवस्था छ । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (सन् १९४८), बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि (सन् १९८९) र आदिवासी अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्र (सन् २००७) जस्ता सन्धिसम्भौतामा प्रतिबद्धता जनाइसकेको छ । त्यसैगरी राष्ट्रिय रूपमा नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३१ को उपधारा ५ को शिक्षासम्बन्धी हकमा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ (पृ. १४) भनेर व्यवस्था गरेको छ । राष्ट्रिय पाद्यक्रम प्रारूप २०६३ ले पाद्यक्रमको राष्ट्रिय खाकाका आधारमा विद्यालयले नै स्थानीय भाषामा पाद्यक्रम तथा पाद्यसामग्री निर्माण गरी लागु गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका २०६६ ले बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था गरेको छ । यसले मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षण सिकाइ गरिने विद्यालयमा वा नेपाली, अङ्ग्रेजी माध्यमबाट शिक्षण गरिने विद्यालयमा विषयको रूपमा मातृभाषा शिक्षण गर्न सकिने रणनीति अघि सारेको छ ।

नेपाल सरकारले फिनल्यान्ड सरकारको सहयोगमा वि. सं. २०६४ देखि २०६६ सम्म नेपालका ७७ मध्ये जम्मा छओटा जिल्लाका सात विद्यालयका आठ भाषामा बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम परीक्षण गरिसकेको छ । यसरी परीक्षण भएको बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रममा सुरुका वर्षहरूमा कक्षा छोड्ने तथा कक्षा दोहोन्याउने सङ्ख्या कम भएको, विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि वृद्धि भएको, विद्यार्थी सङ्ख्या बढेको र विद्यार्थीले रमाइ रमाइ सिकेको (शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, २०७२) जस्ता सकारात्मक तथ्य बाहिर आएका छन् । वर्तमान समयमा देशभरि नेपाल सरकार, विभिन्न जातिय सङ्घसंस्थाका साथै विभिन्न जातीय एवम् भाषिक समुदायको सक्रियतामा मातृभाषामा शिक्षा विस्तार हुँदैआएको छ । पछिल्ला वर्षहरूमा मातृभाषी विद्यालयमध्ये केही विद्यालयहरूमा अभिभावकको गुनासो र अङ्ग्रेजी मोहले गर्दा अङ्ग्रेजी माध्यम अपनाइएको, मातृभाषाप्रतिको आकर्षण कम

भएको, मातृभाषामा शिक्षा प्रभावकारी नभएको जस्ता समस्या र चुनौती देखिन थालेको कुरा विभिन्न अनुसन्धानबाट प्राप्त भएको छ ।

मातृभाषामा पठनपाठन हुने विद्यालयमा मातृभाषाको शिक्षण सहज र प्रभावकारी हुनुपर्दछ । मातृभाषाको पठनपाठनमा विद्यार्थीहरूले आफ्नै मातृभाषा, संस्कृति तथा सामाजिक परिवेश पाउनाले पनि उनीहरूको सिकाइ सरल र सहज हुनसक्छ । मातृभाषामा शिक्षा सुरुवाती चरणमा नै रहेकोले यसको प्रभावकारिता, मातृभाषाको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकका साथै शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोगको अवस्था, सरकार र विद्यालयमा आवश्यक स्रोत साधनको व्यवस्थापन, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकको रुचि आदि क्षेत्रमा निकै कम अध्ययन भएको पाइन्छ । यस लेखमा मातृभाषामा पठनपाठन हुने विद्यालयको भाषिक, सामाजिक र सांस्कृतिक वातावरण र तिनले मातृभाषाको सिकाइमा पार्नसक्ने प्रभाव आदि समस्या पहिचान गरी अध्ययन गरिएको छ ।

प्रस्तुत लेखको मुख्य उद्देश्य मातृभाषामा पठनपाठन हुने विद्यालयमा मातृभाषा शिक्षणको अवस्थाको अध्ययन गर्नु रहेको छ । यसमा मातृभाषाको पठनपाठनको अवस्थालाई शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी, व्यवस्थापन पक्ष र स्थानीयको दृष्टिकोणलाई अध्ययन गरी प्राप्त तथ्यको विश्लेषणपश्चात् निष्कर्ष निकालिएको छ ।

नेपाल बहुजातीय र बहुभाषिक मुलुक भएकाले यहाँ बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिहरूको आफ्नै मातृभाषा छ । उनीहरूको घरपरिवार र आफ्नो जातीय समुदायसँग दैनिक भाषिक व्यवहार आफ्नै मातृभाषामा हुने गर्दछ । विद्यालय उमेरका बालबालिकाहरूको भाषिक व्यवहार पनि मातृभाषामा नै हुने गर्दछ । बालबालिका विद्यालय प्रवेश गर्दा मातृभाषामा नै कुराकानी गरेका हुन्छन् तर हाम्रा विद्यालयहरूमा बहुभाषिक र मातृभाषीमैत्री बन्न सकिरहेको देखिँदैन । बालबालिकाले विद्यालयमा अपनत्व र सुरक्षित महसुस गरेनन् भने उनीहरू विद्यालयमा रमाउन सक्नैनन् । त्यसकारण सरकारले बहुभाषिक शिक्षा नीति र मातृभाषामा शिक्षानीति लिएको देखिन्छ । यस अध्ययन मातृभाषामा पठनपाठन हुने विद्यालयमा मातृभाषामा शिक्षणको अवस्था वर्तमान समयमा के कस्तो रहेको छ त भन्ने विषयसँग सम्बन्धित रहेकाले मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी अध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि उपयोगी हुने देखिन्छ । मातृभाषामा शिक्षासँग सम्बद्ध अध्येता, शिक्षक, नीतिनिर्माता, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री निर्माता, बहुभाषिक शिक्षाका प्रयोक्ता, मातृभाषी शिक्षाका प्रयोक्ता, विभिन्न जाति-भाषिक सङ्घसंस्था एवम् स्वतन्त्र अध्येताका लागि यस लेख मार्गदर्शन हुने ठानिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

नेपालमा भौगोलिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणीय तथा जैविक विविधता अनुरूपकै भाषिक विविधता पनि रहेको छ । यादव (२०७४) ले नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक विविधताले युक्त दक्षिण एसियाली राष्ट्रको रूपमा चिनाएका छन् । समुदायमा रहेका मानिसका जीवनशैली नै संस्कृतिको द्वोतक भएकाले भाषा पनि एक प्रकारको संस्कृति नै हो । यहाँको बहुभाषिकता र बहुजातीयता बिचको अन्तरसम्बन्धले वक्ताहरूले भाषालाई आफ्नो संस्कृतिको रूपमा मान्ने गरेका हुन्छन् । भौगोलिक आधारमा पनि नेपालको मातृभाषामा विविधता पाइन्छ । “सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक र भौगोलिक कारणले गर्दा प्रत्येक समाजका मान्यता, परम्परा र जीवनपद्धति नै बेगलाबेगलै भएजस्तै त्यस्ता प्रयोजन र पद्धतिलाई बहन गर्ने भाषा पनि फरक हुन्छन्” (घिमिरे, २०६५, पृ. ६४) । सामाजिक तथा सांस्कृतिक वातावरणले भाषालाई विविधतायुक्त बनाउँछ ।

विद्यालय विभिन्न विषयको शिक्षण सिकाइ व्यवहार सञ्चालन गर्ने स्थल हो । यो सामाजिक र सांस्कृतिक पुँजी निर्माणस्थलका रूपमा रहने हुनाले सांस्कृतिक उत्पादनको प्रमाणीकरण स्थल, सिप सिक्ने स्थल, प्रतिस्पर्धा गर्ने स्थल, अनुशासन कायम गर्ने स्थल र उत्कृष्टता प्रमाणित गर्ने स्थलको रूपमा लिइने गरिएको छ । “मातृभाषा र संस्कृति जीवन्तताको संवाहकसँगै जोडिएको हुन्छ, सांस्कृतिक गतिविधि नभई भाषामा सम्बन्धित शब्द हुँदैनन् ।

साथसाथै रीतिरिवाज र नाचगान नभई त्यससँग सम्बन्धित शब्द र साहित्य लेखिँदैन” (विजुक्षे, २०७७) । संस्कृतिभित्र भाषा पनि रहने भएकोले मातृभाषाको उत्थानमा विद्यालयको महत्वपूर्ण भूमिका रहने कुरा बुझिन्छ ।

बहुभाषिक राष्ट्र नेपालमा नेपाली भाषाबाहेक अन्य मातृभाषा हुने व्यक्तिहरूले भिन्न भिन्न मातृभाषा बोल्छन् । “मातृभाषामा शिक्षा भन्नाले विद्यार्थीको पहिलो भाषा वा उसले घरमा बोल्ने भाषालाई विद्यालयमा शिक्षण सिकाइको माध्यम भाषाको रूपमा प्रयोग गरिएको अवस्थालाई जनाउँछ” (शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, २०७२, पृ. ४) । मातृभाषामा पढाइ हुँदा विद्यार्थीले आफ्नो अनुभवलाई शिक्षासँग जोडेर सहज रूपमा सिक्न सक्छ । “नेपालको सनदर्भमा मातृभाषामा शिक्षा भनेको पाठ्यक्रमले तोकेको विषयवस्तुहरू जस्तै : सामाजिक अध्ययन, गणित, विज्ञान आदिलाई विद्यार्थीको मातृभाषाका माध्यमले शिक्षण सिकाइ गराउनु हो” (शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, २०७२) । भाषा विषयबाहेक अन्य विषयलाई मातृभाषाको प्रयोग गरेर पठनपाठन गर्नु नै मातृभाषामा शिक्षा हो । एकल भाषिक कक्षाकोठा भएमा मातृभाषामा शिक्षा बढी प्रभावकारी हुने देखिन्छ । “बालबालिकाले घरपरिवारमा बाल्ने मातृभाषाका माध्यमबाट विद्यालयमा शिक्षण सिकाइ गराउनुलाई ‘मातृभाषामा शिक्षा’ भनिन्छ र मातृभाषा विषयको रूपमा शिक्षण सिकाइ गराइने पद्धतिलाई ‘मातृभाषाको शिक्षा’ भनिन्छ” (तामाङ, २०६९, पृ. ९३-९४) । बालबालिकाले घरपरिवारमा बोल्ने भाषालाई प्रयोग गरेर अन्य विषयको पठनपाठन हुने शिक्षा मातृभाषामा शिक्षा हो भने विषयको रूपमा पठनपाठन हुने शिक्षा मातृभाषाको शिक्षा हो । कक्षाकोठामा एउटै मातृभाषाका विद्यार्थीहरू छन् र उनीहरूकै मातृभाषाका माध्यमले शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन हुन्छ भने त्यसलाई मातृभाषामा शिक्षा भनिन्छ । “वास्तवमा कृनै पनि बालबालिकाले आफ्नो आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न घरपरिवारबाट सिकोको पहिलो भाषा मातृभाषा हो” (प्रधान, २०२१) । बालबालिकाले आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्नका लागि सिकेको भाषामा शिक्षा हासिल गर्न पाएमा सिकाइमा सहजता हुने देखिन्छ ।

विभिन्न विद्वानहरूले मातृभाषामा प्रारम्भिक शिक्षा दिनु उपयुक्त ठानेका छन् । यस सन्दर्भमा शर्मा र पौडेल (२०६७) ले शिक्षाशास्त्रीहरूको भनाइमा प्रारम्भिक शिक्षा सम्बन्धित बालबालिकाहरूको मातृभाषाकै माध्यमले दिनु उपयुक्त हुन्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । यस दृष्टिले पनि देशका तमाम बालबालिकाहरूलाई उनीहरूले स्थानीय स्तरमा बोल्ने भाषाकै माध्यमले प्राथमिक शिक्षा दिई अग्रगामी शिक्षाका निम्ति बाटो प्रशस्त गर्न स्थानीय राष्ट्रभाषाहरूको सम्मानजनक व्यवहार र उपयोग गर्नुपर्छ । यस्ता भाषाहरूमा अन्तर्निहित संस्कृति, लोक साहित्य तथा परम्परागत ज्ञान भण्डारलाई सञ्चित गरेर राख्न र तिनको उपयोग गर्न सकेका खण्डमा राष्ट्रलाई अनेक फाइदाहरू हुन सक्छन् भनेर मातृभाषाको पक्षपोषण गरेका छन् । स्थानीय मातृभाषामा शिक्षा दिन सकियो भने स्थानीय राष्ट्रभाषाको पनि सम्मान हुने र शिक्षाको क्षेत्रमा अग्रगामी प्रगति हुने देखिन्छ । प्याक (२०७५) ले अड्ग्रेजी माध्यम नै गुणस्तरीय शिक्षा हो, अड्ग्रेजी माध्यममा पढाउँदा अड्ग्रेजी राम्रो हुन्छ, मातृभाषाको प्रयोगले सिकाइ कमजोर हुन्छ जस्ता भ्रमले अभिभावकहरू अड्ग्रेजीप्रति आकर्षित भएकाले मातृभाषामा शिक्षा चुनौतीपूर्ण बनेको धारणा अगाडि सारेका छन् । त्यसै गरी भाषा आयोगको प्रतिवेदन (२०८१) का अनुसार पनि मातृभाषामा शिक्षा दिने नीति स्पष्ट छैन । अन्तर्राष्ट्रीय भाषाप्रतिको बढ्दो लगावका कारण मातृभाषामा शिक्षा बारे अभिभावकमा उदासिनता देखिन्छ । यसबाट पनि अभिभावकको अड्ग्रेजी मोहले मातृभाषाको शिक्षा थप चुनौतीपूर्ण बनेको देखिन्छ ।

बहुभाषिक शिक्षाको सिद्धान्तअनुसार युनेस्को तथा शिक्षाविद्वानहरूले मातृभाषामा प्रारम्भिक शिक्षा दिनु बालबालिकाको सिकाइमा प्रभावकारी हुने बताएका छन् । जसअनुसार मातृभाषामा पठनपाठन गर्दा विद्यार्थीलाई विषयवस्तु राम्रोसँग बुझन र तार्किक ढंगले अभिव्यक्त गर्न सजिलो हुन्छ भन्ने ठानिन्छ । संरचनागत शिक्षण सिद्धान्तअनुसार जिन पियाजे र लिभ भिगोत्स्कीको शिक्षण सिद्धान्तअनुसार बच्चाहरू आफै अनुभव र सजावटबाट सिक्छन् । मातृभाषामा पढ्दा उनीहरू आफ्नो अनुभव र पूर्वज्ञानलाई सजिलै जोड्न सक्छन् । मातृभाषामा शिक्षणको

प्रभावकारीतालाई हेर्दा मातृभाषाको माध्यमबाट सिकाइ गर्दा शिक्षामा सहभागी हुने दर बढ्छ । शिक्षामा समावेशीकरणको सम्भावना वृद्धि हुन्छ भन्ने ठानिन्छ ।

भाषा, संस्कृति र पहिचानअन्तर्गत मातृभाषामा शिक्षाले विद्यार्थीको सांस्कृतिक पहिचानलाई प्रवर्धन गर्छ । विद्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्दा विद्यार्थी र समुदायबिचको सम्बन्ध प्रगाढ हुन्छ । समाजमा मातृभाषाको स्थान हेर्दा नेपालजस्ता बहुभाषिक समाजमा मातृभाषाको औपचारिक शिक्षणले सामाजिक विविधतालाई सम्बोधन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । बहुभाषिक शिक्षा प्रणालीले समुदायको भाषिक अधिकारलाई सुनिश्चित गर्छ । त्यस्तै भाषा वैज्ञानिक दृष्टिले हेर्दा भाषिक सम्प्रेषण र अधिगमका दृष्टिले हेर्दा मातृभाषामा सिकाइ गर्दा बालबालिकाको भाषा अधिगम प्राकृतिक रूपमा हुन्छ । नोम चम्स्कीको भाषा अधिगम सिद्धान्तअनुसार मातृभाषा सिकाइ जैविक प्रक्रिया भएकोले यसैमार्फत अन्य भाषाको आधार निर्माण गर्न सकिन्छ । अन्तरभाषिक प्रभावलाई हेर्दा मातृभाषा बलियो भएमा विद्यार्थीहरूले दोस्रो भाषा तथा अन्य भाषा सजिलै सिक्न सक्छन् । “बहुभाषिक वा मातृभाषिक शिक्षासम्बद्ध सरोकारवाला सबैको समन्वय, सहकार्य र एकीकृत प्रयास भएमा कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनमा देखिएका समस्याहरू समाधान गरी मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाका माध्यमबाट गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ” (श्रेष्ठ, २०२१) । मातृभाषामा आधारित शिक्षालाई गुणस्तरीय बनाउन सरोकारवाला पक्षको समन्वय, सहकार्य र एकीकृत प्रयास हुनु जरुरी देखिन्छ अन्यथा मातृभाषाको आधार कमजोर भएमा अन्य भाषाको सिकाइमा समेत कठिनाइ उत्पन्न हुन सक्छ ।

संज्ञानात्मक विकासअन्तर्गत भिगोत्स्कीको ‘जोन अफ प्रोसिमल डेभलपमेन्ट’ अवधारणाले मातृभाषामा सिकाइ गर्दा संज्ञानात्मक स्तरमा सुधार हुने देखाउँछ । मातृभाषा प्रयोग गर्दा आत्मविश्वास वृद्धि हुन्छ र सिकाइप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण विकास हुन्छ । प्रभावकारी सिकाइ वातावरणका दृष्टिले हेर्दा बालबालिकाले आफै सहज महसुस गर्ने भाषामा सिक्न उनीहरूको शिक्षामा सक्रिय सहभागिता बढ्छ । मातृभाषामा सिकाइ गर्दा भावनात्मक रूपमा विद्यार्थीहरू सुरक्षित महसुस गर्न्छ ।

नेपालको शिक्षा नीतिको आधारमा नेपालको संविधानले मातृभाषामा शिक्षाको सुनिश्चितता गरेको छ । राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ ले आधारभूत तहमा मातृभाषामा शिक्षा दिने व्यवस्था गरेको छ । उपयुक्त शिक्षण विधि, समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष, भाषावैज्ञानिक आधार र नीति व्यवस्थापनको सन्तुलित संयोजनबाट मात्र मातृभाषा शिक्षण प्रभावकारी बन्न सक्छ । “शिक्षा प्राप्त गर्ने मानिसको नैसर्गिक अधिकारलाई सुरक्षित गर्न मातृभाषाको अहम् भूमिका हुन्छ” (पौडेल र भटटराई, २०७७, पृ. द८) । मातृभाषाको शिक्षाले मानिसको शिक्षासम्बन्धी हकलाई पनि सुरक्षित गर्ने भएकाले मातृभाषामा शिक्षा दिनु आवश्यक छ । मातृभाषामा आधारित शिक्षाको सशक्त कार्यान्वयनले विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धि, भाषिक पहिचान र समाजमा भाषाको स्थानलाई मजबुत बनाउन सहयोग गर्छ ।

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ । यसको अध्ययन क्षेत्र मातृभाषामा पठनपाठन भएका चितवन जिल्लाका एउटा सामुदायिक र एउटा निजी गरी दुईओटा विद्यालय र तनहुँ जिल्लाको एउटा सामुदायिक विद्यालयलाई छनोट गरिएको छ । यसमा गहिरो अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट तथ्यहरू सङ्कलन गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा सहजताका लागि चितवन जिल्लाको मातृभाषामा पठनपाठन हुने निजी विद्यालयलाई विद्यालय ‘क’, मातृभाषाको पठनपाठन सुरु भएको विद्यालयलाई विद्यालय ‘ख’ र तनहुँ जिल्लाको मातृभाषाको पठनपाठन सुरु भएको विद्यालयलाई विद्यालय ‘ख’ ले सङ्केत गरिएको छ । यी विद्यालयहरूका सम्बन्धित मातृभाषा शिक्षकहरू तीन जना, प्रधानाध्यापकहरू तीन जना, सम्बन्धित विद्यार्थीहरू चौध जना, अभिभावकहरू सात जना, विद्यालय व्यवस्थापन समिति सदस्य एक जना, स्थानीय सरकारका प्रतिनिधि वडा अध्यक्ष एक जना र स्थानीय पाठ्यक्रमका रूपमा मातृभाषाको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माता एक जना गरी जम्मा तिस जना

सहभागीहरू रहेका छन् । उहाँहरूमध्ये चितवनको चेपाड भाषामा पढाइ हुने निजी विद्यालयमा म पहिलो पटक पुगेर प्र.अ. र विषय शिक्षकलाई भेटेर परिचय गरी मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी कुराकानी गरेँ । त्यसपछि कक्षा ५ का विद्यार्थीहरूसँग भेटेर कही कुरा गरी फर्किएँ । अर्को पटकको भेटमा कक्षा ४ र ५ मा चेपाड भाषाको कक्षा अवलोकन गरेँ । संयोगले त्यस दिन कक्षा ३ देखि कक्षा ५ सम्मको अभिभावक भेला रहेछ । सोही कार्यक्रममा अभिभावक र विद्यार्थीसँग निकै लामो समय कुराकानी गरेँ । मुख्य कुरा नोट गरी घर फर्किएपछि सात पानाको फिल्ड नोट तयार गरेँ । अर्को सामुदायिक विद्यालय त्यही बाटामा पर्ने र त्यस विद्यालयको प्र. अ. चिनजानको पनि भएकोले अर्को दिन भेटै । मातृभाषामा पठनपाठन सुरु गरेर बन्द भएको पीडा सुनाउनु भयो । त्यसलाई पनि नेट गर्दै गएँ । त्यस दिन विद्यालय छुट्टी हुने सभयमा बच्चा लिन आएका अभिभावक र केही बच्चासँग भेट गराई कुराकानी गराइदिनु भयो । त्यसलाई पनि नोट गरी साँझ ३ पाना लामो फिल्ड नोट तयार गरेँ । त्यसपछि अर्को हप्ता शनिबार स्थानीय जनप्रतिनिधिको सहयोगमा तनहुँ जिल्लाको व्यास नगरपालिका वडा नं. १४ मा रहेको केशवटार पुगेँ । भेलिपल्ट बिहान स्थानीय अभिभावक र स्थानीय पाद्यक्रम निर्माता तथा मगर भाषा विज्ञासँग कुराकानी गरेँ । ९:३० बजे विद्याय प्रवेश गरी प्र. अ. र मातृभाषा शिक्षकसँग कुराकानी गरी भाषा कक्षातिर गएँ । कक्षा १ मा मगर भाषाको पढाइ सुरु भयो । मगर ढुटको आवचा लिपिबाट गणितको अवधारणा सिकाइको अवलोकन र केही फोटा र केही भिडियो पनि खिच्चै । त्यसपछि विद्यालय नजिकै रहेको व्यास-१४ को वडा कार्यालय पुगेर वडाध्यक्ष तथा वडा सदस्य एवम् वि.व्य.स. सदस्यसँग गहिरो कुराकानी गरेँ । केशवटारमा गरिएका केही कुराकानी बाहेक सबै कुराकानी रेकर्ड गरी घर फर्किए पछि सबैको लिप्यान्तरण गरेँ । त्यसपछि चितवन र तनहुँबाट जम्मा गरेको सामग्रीलाई राखेर कोडिङ गरी ४२ कोड निर्माण गरेँ । मिल्दाजुल्दा कोडहरूको वर्गीकरण गरी ५ ओटा थिम निर्माण गरेँ । ती थिमलाई अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त भनाइहरू सिद्धान्तसँग त्रिकोणात्मक रूपमा दाँजेर विश्लेषण गरिएको छ । ती थिमहरूलाई (क) स्थानीय पाद्यक्रमको रूपमा (ख) संस्कृति संरक्षणको रूपमा (ग) सिकाइ प्रकृतिको रूपमा (घ) नीति कार्यान्वयनका रूपमा (ड) चुनौतीको रूपमा अद्यग्रेजी मोह उपशीर्षकमा राखेर व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

प्रस्तुत अध्ययनमा प्राप्त तथ्य र तिनको विश्लेषणलाई विभिन्न थिम निर्माण गरी मातृभाषाका सन्दर्भमा स्थानीय पाद्यक्रमको रूपमा, संस्कृति संरक्षणको रूपमा, सिकाइ प्रकृतिको रूपमा, नीति कार्यान्वयनका रूपमा, चुनौतीको रूपमा जस्ता उपशीर्षकहरू दिएर प्रस्तुत गरिएको छ :

स्थानीय पाद्यक्रमको रूपमा

नेपालमा २५ भन्दा बढी मातृभाषामा पाद्यसामग्री निर्माण र पठनपाठन हुने गरेको पाइन्छ । विद्यालय तहमा स्थानीय पाद्यक्रमका रूपमा मातृभाषा पठनपाठन गर्नाले साना कक्षाहरूमा शिक्षण सिकाइको स्थितिमा सहजता भएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा विद्यालय 'क' को मातृभाषा शिक्षण गर्ने शिक्षकले स्थानीय विषयका रूपमा मातृभाषामा शिक्षण गर्दाको आफ्नो अनुभव यसरी बताएका छन् :

हाम्रो विद्यालय लिटिल फ्लावर सोसाइटीको भएकाले यहाँ खास समाजका बालबालिकाहरू पठनपाठनका लागि आउँछन् । उनीहरू घरपरिवार छोडेर आवसीय रूपमा पढ्न आउनेभएकाले उनीहरूलाई पारिवारिक भाषिक वातावरण प्रदान गर्नका लागि र स्थानीय रूपमा वरिपरि भएकाले स्थानहरूको जानकारीका लागि पनि उनीहरूकै मातृभाषामा सिवन सिकाउन सजिलो हुने भएकाले स्थानीय पाद्यक्रमका रूपमा चेपाड मातृभाषामा पठनपाठन सञ्चलन गरेका छौँ । कक्षा ३-५ सम्म एउटा विषय स्थानीय पाद्यक्रमका रूपमा विगत १९ वर्षदेखि शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गराइरहेको छु ।

आपनो मातृभाषामा सिक्न पाउँदा बालबालिका खुसी हुने र निकै उत्साहित हुने भएकाले छिट्टै सिक्ने गरेका छन् ।

उक्त भनाइका अधारमा पनि बालबालिकाले मातृभाषामा सरल र सहज वातावरणमा सिक्न सक्छन् भन्ने बुझन सकिन्छ । त्यसै गरी मातृभाषामा पढ्दै गरेको एक जना विद्यार्थीलाई आफ्नै भाषामा पढ्न पाउँदा कस्तो लाग्छ भन्ने प्रश्नको उत्तरमा उनले यसरी बताएका छन् :

आपनै भाषामा पढ्न पाउँदा को खुसी नहोला र ? आम्मै कति खुसी लाग्छ नि, त्यतिबेला त आपनै भाषामा कुराकानी गर्न पनि पाइन्छ । हामीले सिकेको थाहै हुँदैन, समय बितेको पत्तै हुँदैन । अरु विषय पनि यसरी आपनै भाषामा पढ्न पाए त राम्रो हुन्थ्यो नि, पाइदैन ।

विद्यार्थीको यो विचारबाट पनि स्पष्ट हुन्छ कि, बालबालिकाहरूले सिक्न सहज मातृभाषामा नै गर्छन् । यसै प्रसङ्गमा अर्का विद्यार्थीले,

हामीलाई हाम्रो मातृभाषामा पढ्न जति सजिलो अरु विषयको हुँदैन । हाम्रो भाषामा बोल्दा आपनै घरमा बोलेको जस्तो महसुस हुन्छ । त्यसैले सबै जना रमाउँदै पढ्दैँ ।

भन्ने आपनो विचार व्यक्त गरे । उक्त भनाइबाट पनि मातृभाषामा पठनपाठन गर्दा विद्यार्थीहरूले पारिवारिक भाषिक वातावरणको महसुस गर्दै रमाउँदै पढ्ने गरेको पाइयो । यसै प्रसङ्गमा विद्यालयका फादर (प्रधानाध्यापक) को विचार यसप्रकार रहेको छ :

हाम्रो यस विद्यालयमा एउटै समुदायका बालबालिकाहरू मात्र भएकाले उनीहरूले आपनो मातृभाषाको माध्यमबाट स्थानीय विषयको पठनपाठन गर्दा छिट्टै सिकेको र खुसी भएर रमाएको मैले अनुभव गरेको छ । विद्यालय समयभन्दा अरु समय पनि उनीहरू विद्यालयमै रहने हुनाले पनि अन्य विषयको समेत आपनै भाषामा छलफल गरेको पनि पाएको छ ।

विद्यालयका फादरको यस अनुभवबाट पनि यो स्पष्ट हुन्छ कि विद्यार्थीहरूले आपनो मातृभाषामा पढ्न पाउँदा खुसी भएर रमाउँदै उत्साहित भएर सिक्न सक्छन् । यसै सन्दर्भमा एक जना अभिभावकले आपनो विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

हाम्रा नानीबाबुले अझ्येजीका साथै आपनै मातृभाषामा पनि पढ्न पाएका छन् । हामी निकै खुसी छौँ । हामी अभिभावक पनि आपनो भाषामा पढाइ हुँदा निकै खुसी छौँ ।

आपना नानीबाबुले आपनै मातृभाषामा रमाइ रमाइ पढ्न पाएका कुराले अभिभावकहरू पनि निकै खुसी भएको देखियो । यही प्रसङ्गमा विद्यालय 'ख' को सहभागीहरूको पनि धारणा विभिन्न प्रकारका रहेका छन् : तनहुँ जिल्लाको मातृभाषाको पढाइ हुने विद्यालयमा स्थानीय पाठ्यक्रमको रूपमा 'कान ड कानूङ मगर ढूट' नामक पुस्तक 'मगर ढूट' को पठनपाठनको लागि राखिएको छ । मगर ढूटको पठनपाठन 'अख्खा लिपि' बाट हुने गरेको पाइयो । मातृभाषाको पठनपाठन हुने विद्यालयमा मगर ढूट पढाउने शिक्षकले आपनो शिक्षण अनुभवहरू खुसी हुँदै यसरी व्यक्त गर्नुभयो :

हाम्रो यस विद्यालयमा शैक्षिक सत्र २०८१ बाट स्थानीय विषयको रूपमा मातृभाषाको (मगर ढूट) पठनपाठन सुरुवात गरेका हाँ । मैले मगर मातृभाषी शिक्षकको रूपमा शिक्षण सिकाइको सुरुवात बल्ल गरेको हुँ । म एक मगर मातृभाषी शिक्षक हुँ । मातृभाषाको पठनपाठन कक्षा १ बाट सुरु गरेकोमा म निकै खुसी छु । साना साना नानीबाबुहरूले खुसी हुँदै आपनै मातृभाषाको सिकाइ घरपरिवारमै बोलेको भाषामा सिक्न पाएका छन् । आपनो भाषामा पढ्न लेख्न पाउँदा बालबालिका निकै खुसी छन् । सिक्न उत्साहित हुँदै पढ्न, लेख्न र कुराकानी गर्न सकिय छन् ।

यसबाट पनि बालबालिकाहरू मातृभाषामा पढन, लेखन र छलफल गर्न निकै उत्साहित हुने र सजिलै सिक्ने हुन्छन् भन्न सकिन्छ । यसै प्रसङ्गमा एक जना विद्यार्थीको भनाइ यस्तो रहेको छ :

हामी खुसी छौं । घरको भाषामा पढन पाइन्छ । गुरुआमा पनि हामी जस्तै बोल्नुहुन्छ । हामी हाम्रै भाषामा बोल्ने, कुरा गर्ने, गीत गाउने र लेख्ने गछौं । हाम्रो भाषा पढने बेलामा त रमाइलो हुन्छ ।

यसरी बालबालिकाहरू मातृभाषाको ठनपाठन हुँदा निकै रमाइले मान्ने र सहजै सिक्न सक्छन् भन्ने कुरा थाहा पाइयो । यसै प्रसङ्गमा अर्का एक जना सहभागी विद्यार्थीले आफ्नो विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

हामीले एउटा विषय हाम्रो आफ्नै मातृभाषामा पढन पाएका छौं । आफ्नो भाषामा पढन पाउँदा एकदम खुसी लाग्छ । हामीलाई रमाइलो पनि लाग्छ । कक्षाकोठामा एउटा विषय आफ्नो मातृभाषामा बोल्न र पढन पाउँदा आनन्दको अनुभव हुन्छ ।

सहभागीको भनाइबाट पनि मातृभाषामा पठनपाठन गर्न पाउँदा विद्यार्थीहरू निकै खुसी भएको पाइयो । यसै विषयमा विद्यालयका प्रधानाध्यकको विचार यस प्रकार रहेको छ :

बहुसङ्ख्यक मातृभाषी विद्यार्थीहरू भएको विद्यालय वा एकलभाषी कक्षाकोठामा उनीहरूको मातृभाषामा पठनपाठन हुनु अपरिहार्य छ । बालबालिकाले आफ्नो मातृभाषामा जति सरल र सहज तरिकाले सिक्छन् उति नै सिकाइ अन्य भाषाबाट जटिल हुन्छ । बालबालिकाहरू घरपरिवारको भाषिक वातावरणबाट विद्यालय आउँदा विद्यालयमा पनि उनीहरूले आफ्नै मातृभाषाको भाषिक वातावरण पाउन सके भने उनीहरू सिक्नका लागि उत्साहित हुन्छन् र खुसी हुँदै सिक्छन् । हाम्रो विद्यालयमा मातृभाषाको सिकाइ सरल र सहज तरिकाले भएको छ ।

विद्यालयको प्रधानाध्यापकको उक्त भनाइबाट पनि बालबालिकाहरू मातृभाषाको शिक्षण सिकाइबाट रमाइ रमाइ सरल ढङ्गले सिकेका छन् । यसै सन्दर्भमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यको विचार यस प्रकार रहेको छ :

हाम्रो यस विद्यालयमा १५ प्रतिशतभन्दा बढी विद्यार्थीहरू मगर मातृभाषी छन् । हाम्रो समुदाय पनि लगभग एकल भाषिक रहेको छ । अहिले हामीले मगर मातृभाषालाई स्थानीय पाद्यक्रमको रूपमा पाद्यक्रम र पाद्यपुस्तक निर्माण गरी ठपनपाठन व्यवस्था गरेका हौँ । मगर मातृभाषाको पठनपाठनको प्रभावकारीता कस्तो छ भन्ने कुरा त मूल्यांकनको पाटो छैदैछ । मगर मातृभाषाको पढाइले बालबालिकामा सिकाइ सजिलो, सरल र सहज भएको कुरा मैले अनुभव गरेको छु । यसको लागि हामीले मातृभाषाको शिक्षण गर्ने शिक्षकलाई प्रोत्साहन भत्ताको पनि व्यवस्था गरेका छौं ।

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यबाट पनि मातृभाषाको पठनपाठनले सिकाइमा सरलता आएको जानकारी पाइयो । यसै सन्दर्भमा स्थानीय जनप्रतिनिधि वडा अध्यक्षले आफ्ना प्रयासहरू यसरी बताउनुभयो :

म यस विद्यालयको पूर्वप्रधानाध्यापक पनि भएकोले स्थानीय पाद्यक्रमको रूपमा मगर मातृभाषाको पठनपाठन सुरु गर्न सबदो प्रयास गरेँ । नगर परिषदबाट निर्णय गराएर बजेटको पनि व्यवस्था गरियो । स्थानीय मगर मातृभाषा विज्ञलाई पाद्यक्रमको तालिम दिएर पाद्यक्रम र पाद्यपुस्तक निर्माण गरी यसै शैक्षिक सत्रदेखि लागु गच्छौ । बालबालिकाहरू पनि रमाउँदै सरल तरिकाले आफ्नै मातृभाषामा सिकेको कुरा मैले बुझेको छु ।

यसरी वडा अध्यक्षले पनि विद्यार्थीहरूले मातृभाषामा पारिवारिक भाषिक वातावरणमै सिकेका कुरा बताउनुभयो । यसै प्रसङ्गमा स्थानीय पाद्यक्रमको रूपमा मगर ढूटको पाद्यक्रम तथा पाद्यपुस्तक निर्माता मातृभाषा विज्ञले आफ्नो विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

स्थानीय पाद्यक्रम र पाद्यपुस्तक निर्माणको लागि हाम्रो बडा शिक्षा समितिले मलाई सुवर्ण अवसर उपलब्ध गरायो । मैले स्थानीय विज्ञहरूको सरसल्लाह र आफ्नो विज्ञताको प्रयोग गरी मातृभाषाको पाद्यसामग्री निर्माण गरेँ । त्यही पाद्यक्रम यस विद्यालयमा लागु गरिएको छ । म पनि यसै विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक भएकोले मातृभाषाको शिक्षण अवस्थाको अनुगमन गरिरहेको छु । मातृभाषाको पठनपाठन सुरुवात गरेपछि बालबालिकाहरू नियमित विद्यालय आएको पनि पएको छु । मसँग त उनीहरू मातृभाषामा नै कुराकानी पनि गर्छन् ।

उक्त भनाइबाट पनि बालबालिकाहरू मातृभाषाको सिकाइबाट प्रभावित भएर विद्यालय नियमित आएको पनि पाइयो । यसै सन्दर्भमा सहभागी एक अभिभावकले आफ्नो अनुभव यसरी सुनाए :

हाम्रा नानीबाबुले हाम्रो आफ्नै मातृभाषाको पठनपाठन सुरुगरेकोमा हामी खुसी छौँ । हामी बोल्न सक्छौँ तर हाम्रो लिपिमा लेख्न सक्दैनौँ तर हाम्रा बालबालिकाले आफ्नै मातृभाषाको लिपिमा लेख्न सुरुवात गरेका छन् । उनीहरूले घरमा पनि रमाइ रमाइ पढ्ने गरेका छन् । अभिभावकसँग नजिक आएर बस्ने विद्यालयमा मातृभाषामा पढेका कुराहरू सुनाउने गर्न थालेका छन् । बालबालिका मातृभाषाको पढाइले खुसी भएर दिनदिनै विद्यालय आउन पनि उत्साहित भएका छन् । हामीले पनि बालबालिका सँगसँगै बसेर उनीहरूसँगै लिपिमा लेख्न सिकेका छौँ ।

अभिभावकको उक्त भनाइबाट पनि विद्यार्थीहरूले रमाउँदै मातृभाषाको सिकाइ पारिवारिक भाषिक वातावरणमा गर्न थालेका छन् र अभिभावकले पनि आफ्ना बालबालिकासँगै लिपिमा लेख्न सिकेका छन् भन्ने कुरा थाहा पाइयो । संरचनागत सिकाइ सिद्धान्तले जोड दिएको मातृभाषामा पढदा बालबालिकाले आफ्नो अनुभव र पूर्वज्ञानलाई सजिलै जोड्न सक्छन् भन्ने धारणासँग यो कुरा मेल खान जाने देखिन्छ । यस अध्ययनले पनि मामृभाषामा पढदा सहज र सरल तरिकाले सिकेको पाइयो । मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षण सिकाइ गर्दा सहभागीता हुने दर बढेर शिक्षामा समावेशिताको सम्भावना बढेको तथ्य विभिन्न सहभागीको अनुभवबाट प्राप्त भयो । यसबाट आधारभूत तहमा मातृभाषामा पठनपाठन गर्दा बालबालिकाले पारिवारिक भाषिक वातावरण पाउने हुनाले भावनात्मक रूपमा सुरक्षित महसुस गर्छ र सहज रूपमा सहभागिता बढ्छ ।

स्थानीय पाद्यक्रमकै रूपमा थारू मातृभाषाको पठनपाठन सुरु गरेको विद्यालय 'ग' मा भने कक्षा सञ्चालन भएको पहिलो तीन महिनामा नै पठनपाठन बन्द गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको कुरा विद्यालयका प्रधानाध्यापकले यसरी बताउनुभयो :

हाम्रो विद्यालयमा स्थानीय पाद्यक्रमको रूपमा थारू मातृभाषाको पठनपाठन त सुरु गच्छौँ । स्थानीय पालिकाले अनुमति दियो तर स्रोतसाधनको उचित व्यवस्थापन नहुँदा र समुदायमा बृहत र व्यापक छलफल नहुँदा नतिजा उल्टो भयो । हाम्रा अभिभावकहरूको बढ्दो अद्यग्रेजी मोहले गर्दा आफ्ना नानीबाबुहरूलाई अन्य संस्थागत विद्यालयमा सारेपछि बाध्य भएर हामीले नै थारू मातृभाषाको कक्षा बिचमै रोक्यौँ ।

यसरी विना पूर्वाधार हतारमा मातृभाषाको कक्षा सञ्चालन गर्दा पनि कहिलेकाही धोका हुने कुरा थाहा भयो । राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ ले आधारभूत तहमा मातृभाषामा शिक्षा दिने व्यवस्था गरेको छ तर समुदाय र अभिभावकको चाहना एकतिर हाम्रो शिक्षा नीति अर्कोतिर भएकाले हाम्रा आधारभूत तहमा मातृभाषामा शिक्षा दिने कुरा असहज र असफल बनेको विद्यालयको प्रधानाध्यापकको अनुभवबाट थाहा पाइयो ।

संस्कृति संरक्षणको रूपमा

भाषा मानिसको संस्कृति हो । भाषाको संरक्षण गरिएन भने मानिसको संस्कृति हराउँछ । यस सन्दर्भमा विद्यालय 'क' मा मातृभाषामा शिक्षण गरिरहेका शिक्षकले आफ्नो विचार यसरी बताएका छन् :

हाम्रो विद्यालयले मातृभाषामा शिक्षण सिकाइ गर्नुको मुख्य उद्देश्य बालबालिकाहरूले आफ्नो भाषा-संस्कृति संरक्षण गर्न सिकुन् भन्ने नै हो । हाम्रो विद्यालयका विद्यार्थीहरू कक्षा ३-१२ कक्षासम्म आवासीय रूपमा बस्ने हुनाले पनि संस्कृति संरक्षणमा मातृभाषामा पठनपाठन हुन अनिवार्य छ । उनीहरूलाई आफ्नो संस्कार संस्कृतिको महत्त्वका बारेमा मातृभाषामा शिक्षा दिनु आवश्यक छ । उनीहरूको संस्कृति, वेशभूषा एवम् चालचलन र जीवनशैली उनीहरूको घरपरिवार र घरपरिवारका सदस्यको भाषामा निहित हुन्छ । त्यसैले संस्कृति संरक्षणको लागि मातृभाषामा पठनपाठन हुन जरुरी छ ।

उक्त भनाइबाट संस्कृति संरक्षणको लागि मातृभाषामा शिक्षा दिनु आवश्यक छ भने तथ्य प्राप्त भयो । यसै सन्दर्भमा अर्का एक जना सहभागी विद्यार्थीले यसो भनेका छन् :

हामीले हाम्रो मातृभाषामा पठनपाठन गरियो भने हामीले हाम्रो भाषा बोल्छौं । हाम्रा रीतिरिवाज, चालचलन, चाडपर्व, वेशभूषा, धर्मसंस्कृतिको बारेमा पनि बुभदै सिक्दै गरिन्छ । आफ्नो संस्कार संस्कृति संरक्षण गरी भावी पुस्तालाई पनि हस्तान्तरण गर्नुपर्छ । हामी अल्पसङ्ख्यक भएकाले पनि हाम्रो संस्कृति जोगाउनुपर्छ । यसको लागि पनि हामीलाई हाम्रो मातृभाषामा शिक्षा अति आवश्यक छ ।

सहभागी विद्यार्थीको भनाइबाट पनि संस्कृति संरक्षणको लागि बालबालिकालाई उनीहरूकै मातृभाषामा शिक्षा दिनु आवश्यक छ । यसै प्रसङ्गमा सहभागी अर्का एक जना विद्यार्थीले आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् :

मातृभाषामा यढेपछि हामीले हाम्रो संस्कृतिलाई विकास गर्नुपर्छ । संस्कृति हाम्रो पहिचान भएकाले संस्कृति जोगाउने काम हाम्रो हो ।

यस भनाइबाट विद्यार्थीहरूले मातृभाषामा पठनपाठन गरेपछि आफ्नो संस्कृति बुझेर संरक्षण गर्ने सोचको विकास विकास गरेको पाइयो । यसै सन्दर्भमा अर्का एक जना सहभागी अभिभावकले खुसी हुँदै आफ्नो विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

हामीले जे काम गर्नुपर्थ्यो त्यो कुरा विद्यालयले गरिदिएको छ । यसमा हामी खुसी छौं । हाम्रा धर्म, संस्कार, संस्कृति, चालचलन तथा खानपानका बारेमा विद्यार्थीले सिक्ने वातावरण पाएका छन् । उनीहरूलाई हामीले सिकाउँदा भन्दा गरु, गुरुआमाले भनेको विश्वास बढी हुन्छ त्यसकारण उनीहरूलाई संस्कृति संरक्षण गर्न विद्यालयमा हात्रै भाषामा सिकाएकोमा म त निकै खुसी छु ।

अभिभावकको धारणाबाट पनि विद्यार्थीहरूको संस्कृति संरक्षण पाठ पनि विद्यालयले नै सिकाओस् भन्ने चाहना व्यक्त गर्नुभयो र विद्यालयले मातृभाषामा कक्षा सञ्चालन गरेकोमा पनि आफ्नो भाषा संस्कृतिको संरक्षण हुने बताउनुभयो । यसै सन्दर्भमा विद्यालय 'ख' मा मातृभाषाको शिक्षण गर्ने शिक्षकले पनि मातृभाषाको शिक्षाले संस्कृति संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने बताएका छन् :

उनले विद्यालयमा मातृभाषाको शिक्षाले बालबालिकाको आफ्नो भाषा, संस्कृति र रहनसहनको संरक्षण हुन्छ । भाषा संस्कृति बाँचे हाम्रो पहिचान रहन्छ । त्यसकारण विद्यालय तहका तल्ला कक्षाहरूबाट नै आफ्नो मातृभाषाको शिक्षण सबै विद्यालयहरूले गर्नुपर्छ जसले गर्दा सबैको संस्कृतिको संरक्षण हुन्छ ।

माथिको भनाइबाट पनि मातृभाषाको पठनपाठनले भाषा संस्कृतिको संरक्षणको कार्य अघि बढ्छ भने कुराको पुष्टि भएको पाइयो । यसै सन्दर्भमा एक जना अर्का सहभागी विद्यार्थीले आफ्नो विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

हामीले हाम्रो मातृभाषामा पढनुपर्छ । हाम्रो भाषाको संरक्षण गर्नुपर्छ । हाम्रो वेशभूषा, हाम्रा चाडपर्व, हाम्रो खानपान, चालचलन, हाम्रा स्थानीय सम्पत्ति जोगाउनु पर्छ भन्ने कुरा हाम्रो कितबमा पनि छ । त्यसैले हामीले हाम्रो मातृभाषाको पठनपाठन गरेर संस्कृति जोगाउनुपर्छ ।

यस विचारबाट बालबालिकामा आफ्नो संस्कृतिको संरक्षण गर्ने चेतनाको विकास मातृभाषाको पढाइबाट सिकिन्छ भन्ने चेतको विकास भएको पाइयो । यसै सन्दर्भमा अर्का एक जना सहभागी अभिभावकको अपेक्षा यस प्रकार रहेको छ :

हाम्रो मौलिक कला, संस्कृति, मौलिक खाना, मौलिक रहनसहन भएकाले ती संस्कृतिको संरक्षण संवर्धनमा हाम्रो मातृभाषाको शिक्षा हुनु जसरी छ । शिक्षाले सबैको संरक्षण गर्छ । हाम्रा बालबालिकाले हाम्रो संस्कृति थाहा पाउनुपर्छ । विद्यालयमा सिकेको शिक्षाको प्रभावले बालबालिकामा परिवर्तन ल्याउँछ । हामीले भनेका कुराभन्दा गुरु गुरुआमाको कुरा सही हो भन्ने हुनाले पनि बालबालिकालाई विद्यालयबाट मातृभाषाको पढाइले संस्कृतिको संरक्षण गर्न सिकाउनुपर्छ ।

अभिभावकको उक्त अपेक्षाबाट बालबालिकाको आफ्नो भाषा संस्कृति संरक्षणको लागि पनि मातृभाषाको पठनपाठन गर्नु आवश्यक देखियो । मातृभाषामा पठनपाठनको समाजशास्त्रीय आधारले भाषा, संस्कृति र पहिचानको प्रवर्धन गर्छ भनेको छ । विद्यालयमा मातृभाषाको पठनपाठनले विद्यार्थी र समुदायबिचको सम्बन्ध प्रगाढ हुने सम्भावना माथि उल्लिखित शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकको विचारबाट स्पष्ट हुन्छ । मातृभाषाको शिक्षणले विद्यार्थीको सांस्कृतिक पहिचानलाई प्रवर्धन गर्छ ।

सिकाइ प्रकृतिको रूपमा

बालबालिकाले घरमा बोल्ने भाषा र विद्यालयको शिक्षण सिकाइको भाषा एउटै भएमा सिकाइमा सहजता हुन्छ । सिकाइ प्रकृतिका दृष्टिले बालबालिकालाई सिक्न र सिकाउन सजिलो मातृभाषामा हुन्छ । यस विषयमा विद्यालय 'क' मातृभाषी शिक्षकले मातृभाषामा सिकाउँदाको अनुभव यसरी व्यक्त गरेका छन् :

मातृभाषाका शिक्षण सिकाइ गर्दा विद्यार्थीले छिटो बुझ्ने गरेको पाएको छु । उनीहरूले छिटो स्मरण पनि गर्न सक्ने, निर्धक्क भन्न सक्ने र लेखा सक्ने पाएको छु । उनीहरूले आफ्नै मातृभाषामा सिक्ना सरल र स्वभाविक महसुस गरेका छन् ।

शिक्षकको उक्त अनुभवबाट विद्यार्थीहरूले मातृभाषाका माध्यमबाट सिक्ना सरल र स्वभाविक रूपमा सिक्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । यसै सन्दर्भमा मातृभाषामा सिक्नै गरेको अर्को एक जना सहभागी विद्यार्थीले आफ्नो अनुभव यसरी व्यक्त गरेका छन् :

मातृभाषामा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन हुँदा हामीले सजिलैसित र छिटै सिक्ने गरेका छौं । विद्यार्थीहरूले कक्षाकोठामा स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो मातृभाषामा बोल्न, छलफल गर्न, प्रश्नोत्तर गर्न, जबुझेका कुरा सोधन, पढन, लेखा, सिक्न र सिकाउने अवसर पाएमा सिकाइ अन्य भाषाको भन्दा छिटो तार्किक हुन्छ । हामीलाई गणित, अङ्ग्रेजी र नेपाली लेखा र शुद्धसँग बोल्न कठिन लाग्छ । यी विषयहरू पनि मातृभाषामा पढन पाए सजिलैसित सिकाइ पनि हुने देखिन्छ ।

कक्षाकोठामा अन्य विषयहरूलाई पनि मातृभाषामा शिक्षण सिकाइ गर्न सके सिकाइ सरल र स्वभाविक, तार्किक र प्रभावकारी हुने थियो । यसै सन्दर्भमा मातृभाषाको शिक्षण भइरहेको विद्यालय 'ख' को शिक्षकको विचार यस प्रकार रहेको छ :

मातृभाषाको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा विद्यार्थीहरू सिक्न उत्साहित हुने र छिटै सिक्ने गरेका छन् । बालबालिकाहरूमा सिक्ने र सिकाउने प्रक्रियामा सक्रिय रूपमा सहभागी हुन्छन् । अभ्यासमा

जोड दिन्छन् । नजानेका र नबुझेका कुराहरू आफ्नै भाषामा सोध्ने र छलफल गर्ने गर्दछन् । बढी अन्तर्किर्या गर्दा उनीहरूले छिटै र स्वभाविक रूपमा सिक्ने गरेका छन् ।

उक्त भनाइबाट पनि मातृभाषाको सिकाइमा विद्यार्थीहरू सक्रिय सहभागी भई अभ्यासमा जोड दिँदै सिक्नाले उनीहरूको सिकाइ प्रकृति स्वभाविक र छिटो सिक्ने देखिन्छ । यसै प्रसङ्गमा अर्का एक जना सहभागी विद्यार्थीले अपनो विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

मातृभाषामा सिक्दा स्वतन्त्र भएर, खुलेर कुराकानी र छलफल गर्न पाइन्छ त्यसैले सिकाइ सजिलो लाग्छ । छिटो पनि बुझिन्छ ।

सहभागीको उक्त भनाइबाट पनि विद्यार्थीले मातृभाषामा पठनपाठन गर्दा आफूलाई स्वतन्त्र महसुस गर्ने र खुलेर कुराकानी र छलफलमा सहभागी हुने कुरा थाहा पाइयो । यसै सन्दर्भमा अर्का विद्यार्थी सहभागीले आफ्नो विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

मातृभाषामा पठनपाठन गर्दा सिकाइ सजिलो हुन्छ । नजानेको कुरामा छलफल गर्दा पनि हाम्रै भाषामा सजिलो लाग्छ मलाई त ।

यस भनाइबाट पनि विद्यार्थीहरूले आफ्नै मातृभाषामा पठनपाठन गर्दा छिटो सिक्ने बुझिन्छ । मातृभाषामा सिकाइ सिद्धान्तले मातृभाषामा पठनपाठन गदौ विद्यार्थीलाई विषयवस्तु राम्रोसँग बुझन र तार्किक ढण्डले अभिव्यक्त गर्न सहज हुन्छ । मातृभाषा बलियो भएमा विद्यार्थीहरूले दोस्रो भाषा तथा अन्य विषय सजिलै सिक्न सक्छन् भने तापनि यहाँ मातृभाषाको माध्यमले अन्य विषयको पठनपाठन नहुने भएकोले उनीहरूलाई अन्य विषयको सिकाइमा कठिनाइ भएको कुरा अध्ययनले देखाउँछ । मेरो विचारमा उनीहरूको भाषा सिकाइ प्रकृति हेर्दा विद्यालयमा मातृभाषामा पठनपाठन गर्ने हो भने अन्य विषयको पनि सिकाइ प्रभावकारी हुने र विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्ध बढने देखिन्छ ।

नीति कार्यान्वयनका रूपमा

नेपालमा १२४ मातृभाषाहरू रहेका छन् । ती सबै भाषाहरूको लिखित स्वरूप नभए पनि कथ्य रूपमा बोलिचालीमा प्रयोगमा आएका पाइन्छन् । नेपालको संविधानले पनि मातृभाषामा शिक्षाको सुनिश्चिता गरेको छ । बहुसङ्ख्यक मातृभाषी भएका स्थानमा मातृभाषामा पठनपाठन पनि सुरु भएको छ । केही स्थानमा मातृभाषाको सुरुवात भए तापनि बन्द भएको अवस्था पनि छ । यसै सन्दर्भमा विद्यालय 'ख' का शिक्षकको भनाइ यसप्रकार रहेको छ :

सरकारले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा गरेको प्रविबद्धताको कार्यान्वयन र संविधानको मौलिक हक्को व्यवहारमा लागु गर्न पनि मातृभाषामा पठनपाठन गर्नुपर्ने बाध्यता छ । त्यसमा विभिन्न जातीय तथा भाषिक सङ्घसंस्थाहरूको पनि जागरूकता देखिन्छ । मातृभाषाको शिक्षालाई स्थानीय विषयको रूपमा पनि पठनपाठन सुरु गरिएको छ भने मातृभाषामा शिक्षाका रूपमा पनि सुरु भएका छन् । मातृभाषामा शिक्षा निकै राम्रो पक्ष हो । मातृभाषामा पठनपाठन गर्दा सिकाइ कठिनाइ पनि कम भएको छ ।

उक्त भनाइबाट सरकारले मौलिक हक्को संरक्षण र कार्यान्वयन गर्न मातृभाषामा शिक्षा दिने व्यवस्था गरेको छ । यसै प्रसङ्गमा अर्का एक जना सहभागी विद्यार्थीको भनाइ यसप्रकार रहेको छ : मातृभाषामा शिक्षा दिने व्यवस्थाले हामी निकै खुसी छौं । हामीले हाम्रो भाषा पढन लेखन पाउनु हाम्रो अधिकारको कुरा पनि हो । हामी हाम्रो भाषामा पढन पाएर निकै खुसी छौं । सहभागी विद्यार्थीको भनाइबाट पनि मातृभाषामा शिक्षा पाउनु बालअधिकार हो । बालबालिकाहरू आफ्नो भाषामा पढन पाउँदा खुसी हुन्छन् भन्ने बुझिन्छ । यसै सन्दर्भमा विद्यालय 'क' का मातृभाषी शिक्षकको धारणा यस्तो रहेको छ :

हाम्रा विद्यार्थीहरू एउटा निश्चित समुदायका भएकाले हामीले सरकारको नीतिगत कुरासँगै जोडेर हाम्रा बालबालिकालाई मातृभाषामा शिक्षा दिन सुरु गरेका हाँ। हामीले कक्षा ३ बाट यस विद्यालयमा विद्यार्थी भर्ने गर्ने भएकाले कक्षा ३ सम्म त उनीहरू पारिवारिक भाषिक वातावरणमा रमाएका हुन्छन्। हामीले त्यो पारिवारिक भाषिक वातावरण कायम होस भनेर पनि मातृभाषामा पठनपाठन सुरु गरेका हाँ।

सहभागी शिक्षकको भनाइबाट सरकारको नीतिगत आधारमा रहेर विद्यार्थीहरूलाई पारिवारिक भाषिक वातावरण दिनका लागि मातृभाषामा शिक्षा दिएको तथ्य प्राप्त भयो। यसै प्रसङ्गमा अर्का एक जना सहभागी विद्यार्थीको विचार यस्तो रहेको छ : सरकारले मातृभाषामा शिक्षाको व्यवस्था गरेर हामी र हामीजस्ता मातृभाषी विद्यार्थीहरूको मर्मानुरूप कार्य गरेको छ। आफ्नो मातृभाषामा पढादा सबैको मुहरमा खुसी पनि देखिन्छ। सहभागीको उक्त भनाइबाट पनि मातृभाषामा शिक्षाले मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई सिकाइमा सहजता भएको थाहा पाइयो। यसै सन्दर्भमा मातृभाषाको पठनपाठन सुरु गरेर तीन महिनापछि विद्यालय बन्द भएको विद्यालयको मातृभाषी शिक्षकको भनाइ यसप्रकार रहेको छ : सरकारको नीति मातृभाषामा आधारभूत तहसम्मको शिक्षा रहे पनि समुदायका अभिभावक सचेत नभएसम्म कार्यान्वयनमा ल्याउन गाहो हुने रहेछ। सरकारले स्रोत साधन र अनुदानको व्यवस्था गरे पनि कार्यान्वयन गर्न अभिभावक सचेत हुनुपर्ने रहेछ।

उक्त भनाइबाट मातृभाषामा पठनपाठन शिक्षालाई सफल बनाउन सबैभन्दा पहिला अभिभावक सचेत हुनुपर्ने नत्र कार्यक्रम नै विफल हुने रहेछ भने कुरा यस अध्ययनको प्राप्ति हो। यसै सन्दर्भमा सहभागी एक अभिभावकको भनाइ यसप्रकार रहेको छ :

सरकारले मातृभाषामा शिक्षा दिने नीति लिएको कुरा हामीलाई थाहै भएन। हाम्रो भाषा पढन त विद्यालय किन पढाउने भने सोचेर हाम्रा बच्चालाई विद्यालय सारेका हाँ। हाम्रो भाषा त घरमा पनि बोलिहालच्छन् नि विद्यालयमा किन पढाउने भने हाम्रो सोंचाइ हो।

यस भनाइबाट मातृभाषामा शिक्षा सफल बनाउन सबैभन्दा पहिले भाषिक समुदाय सचेत हुनुपर्ने भने थाहा पाइयो। नीति तथा कानुनी आधारमा राष्ट्रिय पाद्यक्रम प्रारूप २०६३ ले पाद्यक्रमका राष्ट्रिय खाकाका आधारमा विद्यालयले स्थानीय भाषामा पाद्यक्रम तथा पाद्यसामग्री निर्माण गरी लागु गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ ले आधारभूत तहमा मातृभाषामा शिक्षा दिने व्यवस्था गरेको छ। यस अध्ययनको विद्यालय 'क' र विद्यालय 'ख' मा सरकारको नीतिको आधारमा मातृभाषा शिक्षा सञ्चालन र मातृभाषाको शिक्षा सुरुवात भएको पाइयो तर विद्यालय 'ग' मा भने मातृभाषाको शिक्षा सुरुवात भएर केही समयपछि बन्द भएको पाइयो। मेरो विचारमा सरकारको नीति सबै विद्यालयमा लागू गर्न कठिन छ। सरकारले स्रोत साधनको व्यवस्था मौखिक र कागजी रूपमा गरे पनि व्यवहारमा लागु नहुँदा यो अवस्था आएको हो।

चुनौतीको रूपमा अङ्ग्रेजी मोह

पछिल्लो समयमा मातृभाषी विद्यालयमध्ये केही विद्यालयले अङ्ग्रेजी माध्यम अपनाएको पाइएको छ। यस सन्दर्भमा विद्यालय 'ग' को प्रधानाध्यापकको भनाइ यसप्रकार रहेको छ :

हामीले हाम्रो विद्यालयमा 'थारू' मातृभाषामा पठनपाठन सुरु गच्छौ। स्थानीय पाद्यक्रमका रूपमा एउटा विषयको पढाइ मातृभाषामा गर्ने निर्णय गरी पाद्यक्रम र पाद्यपुस्तक निर्माण गरी शैक्षिक सत्र २०७२ वैशाखबाट सुरु गरियो। कक्षा १ मा ४५ प्रतिशत थारू मातृभाषी विद्यार्थीहरू र बाँकी अन्य भाषी विद्यार्थीहरू थिए। हामीले ४५ प्रतिशत विद्यार्थी थारू मातृभाषी हुन् भने बाँकी अन्य भाषी विद्यार्थी भएकाले मातृभाषाको सफल कार्यान्वयन हुन्छ सोचेर सुरुवात गच्छौ तर असफल भइयो। अभिभावकले आफ्ना बच्चाहरूलाई अन्य विद्यालयमा सारे। कक्षाकोठा २५ प्रतिशत मात्र विद्यार्थी रहेपछि अङ्ग्रेजी माध्यम अपनाएर आफ्ना विद्यार्थी फिर्ता ल्याउन सफल भयो।

प्रधानाध्यापकको यो भनाइबाट मातृभाषामा शिक्षा नीति कार्यान्वन गर्न विद्यालय मात्र इच्छुक भएर मात्र हुँदैन । स्थानीय समुदाय र अभिभावकमा पनि आफ्नो मातृभाषाप्रतिको सचेतता हुनुपर्दछ । समुदाय र अभिभावकको अड्ग्रेजी मोहले मातृभाषामा पठनपाठन बन्द भएको बुभन सकिन्छ । यसै सन्दर्भमा एक जना सहभागी अभिभावकको भनाइ यसप्रकार रहेको छ :

वर्तमान समयमा सबैका बालबालिकाले अड्ग्रेजी भाषा पढेर ढुला मानिस भएका छन् । हामीले हाम्रा बालबालिकालाई किन थारू मातृभाषामा शिक्षा दिने ? थारू भाषा त घरपरिवारमा बोलिहाल्छ नि ।

उक्त भनाइबाट पनि स्थानीय अभिभावकको अड्ग्रेजीको मोह कति छ भन्ने कुरा प्रस्त देखिन्छ । यसै प्रसङ्गमा सहभागी एक विद्यार्थीको धारणा यस्तो रहेको छ :

हामीले एउटा मात्र विषय त मातृभाषामा पढेको हो । अरू विषय त अड्ग्रेजी माध्यममा नै पढेका थियाँ । आफ्नो भाषामा पढदा निकै उत्सुकता हुन्थ्यो । घरमा बोलेको भाषामा पढन पाउँदा खुसी थियाँ तर लामो समय पढन पाइएन ।

सहभागी विद्यार्थीको भनाइबाट पनि विद्यार्थीहरू मातृभाषामा नै पढन इच्छुक रहेको पाइयो । यसै प्रसङ्गमा अर्का एक जना थारू विमातृभाषी सहभागीको धारणा यसप्रकार रहेको छ :

हामीले पनि थारूभाषामा पढन पाउने भयाँ । साथीहरूको भाषा सिकेर उनीहरूसँग अरूले नबुझ्ने भाषामा पढन पाइयो । यो मेरो लागि नयाँ भाषाको सिकाइ हुन्छ भन्ने सोचेको थिएँ । थारू भाषामा पढेको मेरो अभिभावकलाई मन नपरेकोले एक महिना पछि मलाई अर्कै स्कूलमा भर्ना गरिदिनुभयो । हामी ९ जना साथी अर्को अड्ग्रेजी स्कूलमा गयाँ तर रमाइलो लागेन । हामीले अभिभावकसँग नयाँ स्कूलमा नजाने भनेर जिही गरेपछि एक महिनापछि फेरि आफ्नै विद्यालय फर्कियाँ ।

सहभागीको विचारबाट अन्य भाषी विद्यार्थीले नयाँ भाषा सिक्न उत्सुकता देखाउँछ तर अन्य विद्यालयमा जान चाहन्न । अभिभावकको अड्ग्रेजी मोह बढी छ तर बच्चाले अपनत्व महसुस गर्दैन भन्ने कुरा थाहा पाइयो । यसै सन्दर्भमा अर्को एक जना सहभागी अभिभावकको विचार यसप्रकार छ :

सबैको बच्चाले अड्ग्रेजी माध्यममा पढ्छन् । अहिलेको जमानामा अड्ग्रेजी नपढाएर किन थारू भाषा पढाउने भनेर अर्को स्कूल साच्याँ । बच्चा त कहिले के कहिले के भनेर स्कूलै जान छाइयो । फेरि स्कूलमा आएर सल्लाह गरेर फेरि आफ्नै विद्यालयमा खुरुखुरु आउन थाल्यो । अहिले त अड्ग्रेजी माध्यममा राम्रोसँग पढेको छ मेरो बच्चाले ।

सहभागी अभिभावकको भनाइमा पनि अभिभावकको अड्ग्रेजी मोह स्पष्ट नै देखिन्छ । यस अध्ययनको क्षेत्र रहेको विद्यालय 'क' त निजी विद्यालय भइहाल्यो । अड्ग्रेजी माध्यम हुने नै भयो । विद्यालय 'ख' मा पनि अड्ग्रेजी माध्यमबाट नै पठनपाठन हुने कुराको जानकारी यस अध्ययनबाट प्राप्त भयो । वास्तवमा पयाक (२०७५) ले भने भैँ अड्ग्रेजी माध्यम नै गुणस्तरीय शिक्षा हो, अड्ग्रेजी माध्यममा पढाउँदा अड्ग्रेजी राम्रो हुने र मातृभाषाको प्रयोगले सिकाइ कमजोर हुन्छ भने भ्रमले अभिभावकहरूको अड्ग्रेजीप्रतिको आकर्षणले मातृभाषामा शिक्षा चुनौतीपूर्ण बनेको छ । मातृभाषामा पठनपाठन सुरु भएका विद्यालयहरू पनि अड्ग्रेजी शिक्षाको प्रभावले गर्दा नै बन्द हुन पुगेको तथ्य यस अध्ययनबाट पनि प्राप्त भएको छ ।

निष्कर्ष

मातृभाषामा शिक्षा उपयुक्त पाठ्यक्रम, समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्य, भाषावैज्ञानिक आधार र नीति व्यवस्थापनको सन्तुलित संयोजन र स्थानीय अभिभावकको चेतनाको स्तरले मातृभाषामा शिक्षालाई प्रभाव पार्ने कुरा यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूले बताउँछ । स्थानीय पाठ्यक्रमको रूपमा मातृभाषाको पठनपाठन गर्दा स्थानीय ज्ञान,

सिप, प्रविधि र दक्षताको प्रयोग भएको छ । मातृभाषामा पठनपाठनले विद्यार्थीको विद्यालय उपस्थिति दर बढेको पाइनुका साथै शिक्षामा समावेशित बढेको पाइयो । पारिवारिक भाषिक वातावरणमा सिकाइ क्रियाकलाप हुने भएकाले बालबालिकाले भावनात्मक रूपमा सुरक्षित महसुस पनि गरेको बुझियो । मातृभाषाको पठनपाठनले भाषा-संस्कृतिको संरक्षण भएको छ । भाषिक-सांस्कृतिक पहिचानको प्रवर्धन भएको छ । मातृभाषामा पठनपाठन हुँदा सिकाइ सरल, सहज, स्वभाविक र प्रभावकारी हुनुका साथै विद्यार्थीमा तार्किक क्षमता एवम् सिकाइ उपलब्ध बढेको पाइएको छ । नीतिगत रूपमा सांविधानिक व्यवस्था भएको मौलिक हकको कार्यान्वयन भएको छ । राष्ट्रिय पाद्यक्रम प्रारूप २०६३ को मर्मअनुसार स्थानीय पाद्यक्रम तथा पाद्यपुस्तकको निर्माण र कार्यान्वयन भएको छ । राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ को व्यवस्थाअनुसार आधारभूत तहमा मातृभाषामा शिक्षा दिने व्यवस्थाको कार्यान्वयनको थालनी भएको पाइए तापनि अभिभावकको बढदो अड्ग्रेजी मोह र अड्ग्रेजी माध्यम नै गुणस्तरीय र उत्कृष्ट शिक्षा हो भन्ने भ्रमले मातृभाषामा शिक्षा चुनौतीपूर्ण बनेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

घिमिरे, वासुदेव (२०६५), समाज भाषा विज्ञान, वाढमय प्रकाशन ।

तामाङ, अमृत योञ्जन (२०६९), बहुभाषिक शिक्षाका कुरा, तामाङ समाज जापान ।

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा शिक्षक स्वाध्ययन सामग्री, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।

नेपाल सरकार (२०७६), स्थानीय पाद्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शन (मातृभाषा सहित), शिक्षा तथा विज्ञान प्रविधि मन्त्रालय, पाद्यक्रम विकास केन्द्र ।

प्रधान, मिरा (२०२१), मातृभाषा शिक्षणमा देखापरेका चुनौतीहरू, JMC Research Jornal. Vol. x. No. 1 December.

पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र भट्टराई, रमेश (२०७७), नेपालको भाषानीति र योजना आधार, इन्टेलेक्च्युअल्ज बुक प्यालेस ।

पौडेल, शालिकराम (२०८१), नेपाली प्रमुख भाषा र शिक्षणको अवस्था, विकासको निम्ति शिक्षा २७ (१) ।

फ्याक, प्रेम (२०७५), शिक्षामा अड्ग्रेजी माध्यमको प्रयोग, भ्रम र यथार्थ, शिक्षक मासिक, (पुस), वर्ष ११, पूर्णाङ्गिक १२९ ।

यादव, योगेन्द्रप्रसाद (२०७४), नेपालमा बोलिने भाषाहरू : सङ्कट र सम्भावना, साठी वर्षको भाषिक चर्चा, प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

लम्साल रामचन्द्र र खनाल, राजेन्द्र (२०७८), प्राज्ञिक तथा सृजनात्मक लेखन र सम्पादन, सनलाइट पब्लिकेशन ।

विजुक्ष्ये, नारायणमान (२०७७), भाषा र राजनीति, online majdor. Retrieved from <https://www.ifj.org.com>.

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६७), नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, गोपालबहादुर (२०२१), नेपालका विद्यालयमा मातृभाषामा सिकाइको स्थिति, Interdisciplinary Research in Education. Volum 6, Issue 2.

सामाजिक र संज्ञानात्मक विकासमा बहुभाषिकताको सान्दर्भिकता

नगेन्द्र प्रसाद आचार्य

ग्राजुएट स्कुल अफ एजुकेसन, नेपाली शिक्षा शिक्षार्थी,

त्रि.वि., कीर्तिपुर

email: acharyanagendra@gmail.com

Received : May 6, 2025

Revised : July 8, 2025

Accepted : September 15, 2025

लेखसार

नेपाल जस्तो भाषिक विविधता भएको मुलुकमा बहुभाषिकताको सामाजिक तथा संज्ञानात्मक सान्दर्भिकता रहेको हुन्छ । बहुभाषिक समाजमा एकल भाषानीतिका कारणले विद्यालय तहमा अध्ययन गर्ने बालबालिकामा भाषिक समस्याका पैदा गरेको हुन्छ । त्यसैले बहुभाषिकताको सामाजिक सान्दर्भिकता र कक्षाकोठामा बहुभाषिक विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकास बारे व्याख्या गर्ने उद्देश्यका साथ लेख तयार पारिएको छ । लेखमा गुणात्मक अध्ययन ढाँचा अपनाई असरंचित अन्तर्वर्तीमार्फत् शिक्षक, प्रशासक, समाजिक व्यक्तित्वबाट तथ्य सङ्कलन गरी बहुभाषिकताको विधि सिद्धान्तका आधारबाट विश्लेषण गरिएको छ । भाषिक सामाजिकताले बालबालिकाको शैक्षिक क्षमता सुधार गर्दै पठन सहजीकरणमा सहयोग पुग्छ । मातृभाषा बोधगम्य हुने भएकाले विद्यार्थीको तार्किक क्षमता वृद्धि भई सिकाइ उपलब्धि र भाषिक अपहेलना नभएको महसुस गरी पठनपाठनबाट लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिन्छ । मातृभाषाका माध्यमबाट भाषिक रूपान्तरण गरी शाब्दिक बोध गर्न र समस्याको समाधान गर्न सक्ने क्षमताको विकास बहुभाषिकताले गर्ने भएकाले सामाजिक सहसम्बन्ध स्थापित गर्दै विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासमा सहयोग पुग्छ । भाषा, संस्कृति, सभ्यताको पहिचान, सद्भाव र एकता कायम गरी बहुभाषिक अपनत्वबाट अवसर र सम्मान बोध गर्दै समावेशी वातावरणको विकासले विश्वास र सहभागीताको वातावरण सिर्जना गर्दछ ।

शब्दकुञ्जी : कक्षाकोठा, बहुभाषिकता, बोधगम्य, मातृभाषा, संज्ञानात्मकता

विषय परिचय

नेपाल बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुजातीय र बहुसांस्कृतिक देश हो । यहाँका विभिन्न संस्कार तथा समाजमा बहुभाषिकता पाइन्छ । “दुई वा तुईभन्दा बढी भाषाहरूको प्रयोग स्थिति बहुभाषिकता हो । कुनै पनि समुदाय, समाज तथा विद्यालयमा दुई वा सो भन्दा बढी भाषा प्रयोग व्यवहार गरिन्छन् भने त्यसलाई बहुभाषिकता भनिन्छ” (शाही, सन् २०२४, पृ. ८७) । यसकारण नेपालको बहुभाषिकताको अवस्था भनेको नै जातिगत व्यवस्था हो । यहाँ जातका आधारमा आफ्नो भाषा र संस्कृतिको विकास भएको पाइन्छ ।

नेपालको संविधान (२०७२) को प्रस्तावनामा “बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मासात् गरी विविधता बिचको एकता” (पृ. १) मा उल्लेख गरिएको हुँदा नेपालको संविधानले समेत बहुभाषिक नीति समेटेको पाइन्छ । त्यसैले नेपाल बहुभाषिक देश हो । अकोर्तर नेपालको जनगणना (२०७८) अनुसार नेपालमा १२४ वटा भाषा बोलिन्छन् । यी सबै भाषालाई नेपालको संविधान (२०७२) ले धारा (६) राष्ट्रभाषासम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । जसमा “नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषा राष्ट्रभाषा हुन्” (पृ. ३) । भनेकाले नेपालमा बोलिने सबै भाषालाई समानता कायम गरेको देखिन्छ । त्यसैले नेपाली समाजमा बोलिने मातृभाषालाई समान हैसियत कायम भएको पाइन्छ । तसर्थ भाषिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक विविधता नेपालको वास्तविकताको दर्पण हो । नेपाल बहुभाषिक समाज भएकाले शैक्षिक संस्थाहरू पनि बहुभाषिक भएको भेटिन्छन् । भाषिक अवस्था र व्यवस्थाका बारेमा बहुभाषिकतासम्बन्धी “विद्यार्थीहरूको भाषिक पृष्ठमूमिलाई दृष्टिगत गर्दा हाम्रा प्राथमिक विद्यालयमा प्रायः तीन प्रकारका कक्षाहरू पाइन्छन् । एकभाषी, द्विभाषी र बहुभाषी” (शर्मा, २०५९, पृ. २४) । सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको भाषिक अवस्था एकभाषी, द्विभाषी र बहुभाषी रहेको देखिन्छ । यिनीहरूको संज्ञानात्मक स्थितिलाई बोध गर्न नितान्त आवश्यक रहेको छ । एक भाषी समुदायमा एउटा मात्र मातृभाषाका बालबालिका हुन्छन् भने बहुभाषी समुदायमा दुईभन्दा बढी भाषी रहेको पाइन्छ । बहुभाषी शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) अनुसार बहुभाषी विद्यालय भन्नाले विद्यालय सेवा क्षेत्रभित्र दुईभन्दा बढी भाषिक समुदायका बालबालिका रहेको र विद्यालयमा दुईभन्दा बढी भाषा प्रयोग हुने अवस्थाका विद्यालयलाई जनाउँछ (परिच्छेद १, पृ. २) । बहुभाषी समाज भएका देशको विद्यालयहरूमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थी पनि बहुभाषी रहेको पाइन्छ । त्यसैले यस लेखमा बहुभाषिकताको सामाजिक सान्दर्भिकता र कक्षाकोठामा बहुभाषिक विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकास बारे अध्ययन गर्नु यस अनुसन्धनात्मक लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

बहुभाषिकाको सैद्धान्तिक स्वरूप

बहुभाषिकता तथा द्विभाषिक सम्बन्धमा विभिन्न व्यक्तित्वहरूले परिभाषित गरेको पाइन्छ । यसका बारेमा रोनाल्ड कार्टर (सन् १९९३) ले बोलाइ, पढाइ र लेखाइ जस्ता आधारभूत सिपहरूमा दुई भाषामा दक्ष व्यक्तिलाई द्विभाषिक भनेका छन् (भण्डारी, २०७२, पृ. ६७) । त्यसैले कुनै एक व्यक्तिले दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाका भाषिक सिप सिकेको र जानेको अवस्थालाई बहुभाषिक भएको मानन सकिन्छ । बहुभाषिकतालाई थप प्रस्त पादै बाल्टर (सन् २०१२) ले कुनै पनि समाजको शिक्षा र भाषायोजनामा बहुभाषिक समाजको विश्वास, दृष्टिकोण, डिस्कोर्स, विशेष गरी स्थापित हुन्छन् (अधिकारी, २०२३, पृ. १५४) । द्विभाषिकता र बहुभाषिकताका सम्बन्धमा “दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाहरू बोल्ने बालकहरू एउटै कक्षामा भएको स्थितिलाई द्विभाषिक/बहुभाषिक कक्षा भनिन्छ । नेपाल एक बहुजाति, बहुभाषिक मुलुक भएकाले विद्यालयका कक्षाहरूमा पनि विभिन्न मातृभाषी शिक्षार्थीहरूको उपस्थित रहन्छ” (भण्डारी र अन्य, २०६६, पृ. २३) । द्विभाषिकताले दुई भाषा प्रयोगको अवस्थालाई बुझाउँछ भने बहुभाषिकताले दुईभन्दा बढी भाषामा सञ्चारको आदान-प्रदानको अवस्थालाई जनाउँछ यसरी हेर्दा बहुभाषिकताले द्विभाषिकतालाई समेटको हुन्छ । एक जना विद्यार्थीले दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्छ भने त्यो स्थितिलाई द्विभाषिक र बहुभाषिक स्थिति भनिन्छ ।

समाजमा बसोबास गर्ने हरेक समुदायको आफ्नो भाषा हुन्छ । संस्कार र संस्कृति रहेको हुन्छ । यही संस्कार र संस्कृतिले विभिन्न भाषिक समुदायको जन्म भएको पाइन्छ । त्यसैले नेपालका विद्यालयहरूमा बहुभाषी विद्यार्थी रहेका छन् ।

युनेस्को (सन् २००७) का अनुसार “जब मुख्य भाषा मात्र कक्षाकोठामा प्रयोग गरिन्छ र पाठले मुख्य समाजलाई मात्र जोड दिन्छन् तब अल्पसङ्ख्यक बालबालिकाले आफ्नो भाषा बिर्सन्छन् । संस्कृति समुदायको ज्ञान, माया, र आदर गुमाउन सक्छन् । आफूले नजानेको भाषाको प्रयोग गर्ने, विद्यालय जानु पर्ने अल्पसङ्ख्यक भाषिक

समुदायका बालबालिकालाई शैक्षिक, सामाजिक र अरू विभिन्न समस्याहरू कक्षा दोहोच्चाउने, विद्यालय छोड्नेहुन्छ किनभने आफूले नबुझ्ने नयाँ भाषामा सिक्न सक्दैनन् (पृ. ४-५)।

कक्षाकोठामा :विद्यार्थीले बहुभाषाषिक माध्यमबाट अध्ययन गर्ने अवसर दिन युनेस्कोले आग्रह गरेको पाइन्छ । भाषाका कारणले विद्यालय छोड्ने अवस्था आउन दिनुहुँदैन । त्यसका लागि बहुभाषिक शिक्षालाई महत्त्व दिनुपर्छ । बहुभाषिक शिक्षाका सम्बन्धमा नेपालमा बोलिने चारै भाषा परिवारका भाषाहरूका साथै विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा बोलिने भाषाहरूको विद्यालयमा उपस्थिति रहन्छ । तसर्थे नेपालमा बहुभाषी शिक्षाको आवश्यकता रहेको पाइन्छ । बहुभाषी शिक्षालाई बाध्यताका रूपमा नभई अवसरको रूपमा अवलम्बन गर्न सकेमा नेपाली बाहेकका अन्य मातृभाषी विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि हुने देखिन्छ । नेपालमा भाषाका कारण धेरै मातृभाषी विद्यार्थीले विद्यालय छोड्नु परेको छ । यसका लागि लोपोन्मुख भाषाको संरक्षण गर्न बहुभाषी शिक्षाले टेवा पुन्याएको पाइन्छ ।

बालमैत्री वातावरणको सिर्जना गर्न तथा मातृभाषामा सिक्न पाउने बालअधिकार सुनिश्चित गर्न मातृभाषालाई सिकाइको माध्यमका रूपमा प्रयोग गरिने प्रचलन छ । नेपालको शिक्षामा सुधार तथा कार्यान्वयन गर्न बालबालिकालाई मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने धारणा यस क्षेत्रका विज्ञहरूले पनि व्यक्त गरेको पाइन्छ । युनेस्कोले “सबै तहमा बहुभाषी शिक्षालाई सामाजिक तथा लैड्गिक समानता बढाउने माध्यम र भाषिक विविधताका रूपमा राष्ट्रभाषाभन्दा फरक भाषामासञ्चार अभिव्यक्ति र सुनाइ तथा कुराकानी गर्ने क्षमतालाई गर्नुपर्छ” (युनेस्को, २००७, पृ. १५) । त्यसैले बालअधिकार सुनिश्चित गर्ने आधार नै बहुभाषिक शिक्षा भएकाले बालबालिकाको संवैधानिक अवस्थालाई समेटन मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न सके मात्र शैक्षिक गुणस्तरको वृद्धि हुने देखिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) अनुसार नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषालाई राष्ट्र भाषाको व्यवस्था गरेकाले संवैधानिक मान्यता प्रदान गरेदेखि बहुभाषिक शिक्षामा समेत फड्को मारेको देखिन्छ ।

बाल मानसिकतामा बहुभाषिकताले प्रत्यक्ष प्रभाव पारको हुन्छ । खत्री (सन् २०२०) ले आफ्नो अनुसन्धान लेखमा बहुभाषिकतासम्बन्धी “विद्यालयको शिक्षणमा एकभन्दा धेरै मातृभाषाहरूको प्रयोग हुन सक्दछ । यसर्थे विभिन्न मातृभाषामा दिइने शिक्षालाई नै समग्रमा बहुभाषिक शिक्षा भनिन्छ” (पृ. ११९) भने धारणा व्यक्त गरेका छन् । बहुभाषिकताको व्यवस्थापन गरी सिकाइ सहजीकरणमार्फत मातृभाषिक शैक्षिक वातावरण निर्माण गरेको पाइन्छ । त्यसै अधिकारी (२०७४) को अनुसन्धानमा नेपालको भाषिक नीति, नेपालको संवैधानिक अभ्यासहरू, नेपालको संविधान (२०७२) को मौलिक हकअन्तर्गत स्वतन्त्रताको हक, समानताको हक, शिक्षासम्बन्धी हक, भाषा आयोग, राज्यका नीतिमा भाषाको सन्दर्भले बहुभाषिकतालाई दर्साएका छन् । प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६२ (कक्षा १-३) र २०६५ (कक्षा ४-५), प्राथमिक तह आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ६-८) २०६९, माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ९-१०) २०७१, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ ले बहुभाषिकता कार्यान्वयन गरेको जनाएका छन् । यसै गरी बोहोरा (सन् २०२२) ले “कक्षाभित्र वा बाहिर बहुभाषिकताको मूल्यांकन गर्दै भाषिक सिपसँग सम्बन्धित रहेर बहुभाषिक कक्षामा परीक्षण तथा मूल्यांकन सम्पन्न गर्नका लागि लिखित, मौखिक, अवलोकन तथा प्रयोगात्मक आदि युक्तिहरूको प्रयोग गर्नुलाई जोड दिएका छन्” (पृ. ४६ र ५२) । उनीहरूको सिकाइ, भाषिक अभिव्यक्ति, भाषिक कठिनाइ, सिर्जनात्मक मौलिकता आदिलाई ख्वाल गरी शिक्षण गर्न सक्नुपर्छ । त्यसैले नेपालमा बहुभाषिकता नै सामाजिक एकता र मातृभाषी अधिकार बालबालिकाको अधिकार हो । मातृभाषाको शिक्षा पाउनु भनेको बहुभाषी शिक्षा हो । भाषा र समाजले एक अर्काको सम्बन्ध कायम गरेको हुन्छ । बालबालिकाको मातृभाषामा शिक्षा दिन सकेमा संज्ञानात्मक विकास भई शिक्षामा गुणस्तर वृद्धि हुने मान्यता राखिएको पाइन्छ । उक्त दृष्टिकोणहरूबाट नेपालमा बहुभाषिक बालबालिकाको संज्ञानात्मक दृष्टिकोण विज्ञहरूको धारणालाई मनन गर्दा उनीहरूको मातृभाषामा शिक्षाको व्यवस्था गर्न सकेमा बहुभाषिक सामाजिकता कायम गर्न सकिन्छ । यसकारण बहुभाषिकता, सामाजिकता र विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासका बारेमा सान्दर्भिकतासम्बन्धी अनुसन्धान गर्न आवश्यक ठहरिन्छ । तसर्थे बहुभाषिकताको सामाजिक महत्त्वमा सान्दर्भिकता

दृष्टिकोण अनि कक्षाको बहुभाषिक उपस्थितिले विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासमा पार्नसक्ने प्रभाव अध्ययन गर्ने उद्देश्यमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ । बहुभाषासम्बन्धी विशेषज्ञता हासिल गरेका विज्ञानी बहुभाषिकता सामाजिक महत्त्व र विद्यार्थीको संज्ञानात्मक अनुभवसँग आधारित रहेको छ । यसका लागि शिक्षक, प्रशासक, सामाजिक व्यक्तित्वलाई सान्दर्भिकतारूपमा छनोट गरिएको छ । छनोट गरिएका विज्ञ पाँच जनालाई असंरचित अन्तर्वार्ता लिएको छ । अन्तर्वार्तामा सहभागीहरूलाई सहभागी उत्तरदाता एक, दुई, तीन, चार र पाँचका रूपमा नामाकरण गरिएको छ । असंरचित अन्तर्वार्ताबाट सहभागीसँग कुराकानी गरी मौखिक र मौलिक जवाफको टिपोर्टबाट तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । उनीहरूबाट प्राप्त गरेको जानकारीलाई अन्तर्वार्ता रूपान्तरणबाट तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैले यस अनुसन्धानमा विषयवस्तुलाई प्रस्त पार्न टान्सक्रिबिङ गरिएको हुनाले आवश्यक विषयवस्तुलाई सान्दर्भिकताअनुसार एक रूपता दिन कोड निर्माण गरिएका छन् । ती कोडलाई समूह र वर्गीकरण गर्दै स्तरण गर्न थिमेटिक (विषय क्षेत्रमा आधारित) विधि अपनाई चारओटा थिमको निर्माण गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

प्रस्तुत लेख बहुभाषिकताको सामाजिक महत्त्व र विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासबाटे सान्दर्भिकता दृष्टिकोणमा आधारित रही विश्लेषणमा गरिएको छ । यस अध्ययनमा कालीकोट जिल्लाका रास्कोट नगरपालिका र शुभकालिका गाउँपालिका दुईओटा पालिकामा अध्यापनरत शिक्षक, प्रशासक तथा सामाजिक व्यक्तित्वसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई भाषिक सामाजीकरण, शैक्षिक उपलब्धिमा जोड, बहुभाषिकताको भूमिकामा जोड र प्रयोग, संज्ञानात्मक विकास गरी चारओटा थिममा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

सामाजिकीकरणमा बहुभाषिकता

भाषा सामाजिक तत्त्व भएकाले समाजमा भाषिक सामाजिकीकरण हुन्छ । खास समाजमा विविध भाषाका वक्ताहरू बसोबास गर्दछन् । भाषाको कथ्य अभिव्यक्तिको प्रयोग अत्याधिक हुने गर्दछ । हरेक समुदायमा कथ्य वक्ताको सदृख्या धेरै हुने भएकाले मानक भाषाभन्दा स्थानीय भाषाको माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिन्छ । भाषालाई सन्दर्भ अनुसारको भाषिक अभिव्यक्ति मानिन्छ । यसका बारेमा भुसाल (२०७८) का अनुसार सङ्कथन साज्चारिक घटनाको वर्णन वा निश्चित उद्देश्यमा आधारित भाषिक क्रियाकलाप हो । यसमा सम्प्रेषणीय विषय वा घटनालाई यथासम्भव रेखीय स्वरूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । त्यसैले भाषिक पक्षलाई कथ्य र लेख्य अभिव्यक्तिका माध्यमबाट व्यक्त गरिएको पाइन्छ । भाषिक प्रयोगका हिसाबले समाजमा कथ्य वक्ताभन्दा लेख्य वक्ता थेरै रहेका हुन्छन् । त्यसकारण विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीले पनि लेख्यभन्दा कथ्य भाषाबाट विचार विनियम गरेको पाइन्छ । एउटै समुदायमा दुईभन्दा बढी भाषिक वक्ता रहेका भेटिन्छन् । बालबालिका एक आपसमा कुराकानी गर्दा आप्नो मातृभाषाको प्रयोग गरेका हुन्छन् । यही प्रयोगको अवस्थालाई भाषिक सामाजिकीकरणले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखिन्छ । कक्षाकोठामा समेत भाषिक समस्याले पठनपाठनमा समस्या रहेको हुन्छ । यो समस्या समाधान गर्न बहुभाषिकता कक्षाकोठाको व्यवस्थापनले सहज गरेको पाइन्छ ।

बहुभाषिक समुदायमा भाषिक सामाजिकता कायम रहेको धारणा विज्ञहरूले राखेको पाइन्छ । यस विषयमा पहिलो सहभागी उत्तरदाता भन्दछन् : सामजमा जाति भाषा, राष्ट्रभाषा, मातृभाषा, स्थानीय भाषा रहेका छन् । समाजमा धर्म संस्कृति, समाजको बनावट पनि त्यहीं आधारमा भएको हुन्छ ।” यसकारण समुदायमा बन्धुत्वको भावना कायम राख्ने भनेको नै भाषा हो ।

भाषिक पठनका सम्बन्धमा भट्टराई (२०८१) भन्दछन् : प्रचलित भाषिक सिप शिक्षण प्रक्रियाले समग्र तह र कक्षाका लागि समान विधि र तरिकालाई निर्देश गरेको देखिन्छ । पठनतत्त्वगत अवधारणाले आधारभूत तह (कक्षा १-३) का विद्यार्थीहरूमा पठनबोध, पठनप्रवाह तथा पठन सिपका माध्यमबाट शैक्षिक क्षेत्रको जग निर्माण गरी माथिल्लो शैक्षिक स्थितिलाई सुदृढ तुल्याउन सक्ने देखिन्छ । यसर्थ तल्लो तहका लागि यो पठनतत्त्वगत प्रक्रिया बढी वैज्ञानिक, व्यावहारिक र समयानुकूल देखिएको हो (पृ. १९) ।

माथिको भनाइबाट के पुष्टि हुन्छ भने भाषिक सामाजिकताले बालबालिकाको भाषिक सिपमा समेत विभिन्न विधि, तरिकाका माध्यमबाट कक्षाकोठाको सिकाइ वातावरणमा सहजता कायम गरेको पाइन्छ । पठन बोधमा सहजीकरण हुने गर्दछ । माथिल्लो शैक्षिक क्षमतामा सुधार गर्न भाषिक सिपले प्रेरित गर्छ । त्यसैले मातृभाषाको माध्यमबाट बहुभाषिक सिकाइमा जोड दिनु आवश्यक छ ।

बहुभाषिक सममुदायमा भाषिक पहिचानले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने कुरा विज्ञहरूले राखेका छन् । यसका बारेमा सहभागी एकले भाषिक पहिचानलाई यसरी उल्लेख गरेका छन् :

समाजमा जाति भाषा, मातृभाषा, स्थानीय भाषाहरूलाई राष्ट्रभाषाको दर्जमा राखिनुपर्छ । समाजमा धर्म, संस्कृति, परम्परा र भाषाका आधारबाट स्थापित भई समाजको बनावट भएको छ । समाज निर्माणका आधारहरू पनि यी हुन् । राझ, लिम्बु, थारू, मगर, शेर्पा, थकाली, नेवार आदि जातिले आफ्नो भाषा संरक्षण गरिरहेका छन् ।

तसर्थ भाषा सामाजिक वस्तु हो । समाजमा बसोबास गर्ने व्यक्तिले आफ्नो भाषिक पहिचान राखेका हुन्नन् । त्यसैले नेपाल बहुभाषी देश भएकाले बहुजातिहरूको भाषा पनि अलग अलग रहेको पाइन्छ । नेपालको संविधान (२०७२) ले धारा (३२) को उपधारा (१) मा “प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हक हुनेछ ।” भनेकाले भाषा पहिचान र प्रयोगमा सहजता भएको पाइन्छ । त्यसै सोही धाराको उपधारा (३) मा “नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको सम्वर्द्धन र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ ।” भनिएकाले पनि नेपाली जनसमुदायका भाषाहरूको पहिचान गरी नेपालको भाषा आयोगले विविध कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ । संविधानको धारा (३१) मा शिक्षासम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ । यस हकको कार्यान्वयनका लागि उपधारा (३) मा “नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउन र त्यसका लागि शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ ।” यही हकको आधारमा रही नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषालाई राज्यले राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएकाले सबै नेपाली नागरिकलाई सामाजिकताका लागि न्यायोचित व्यवस्था कायम गरिएको भेटिन्छ । यसर्थ भाषा समाजअनुसार फरक रहेको पाइन्छ । हरेक समुदायमा समाज सुहाउँदै भाषाको प्रयोग गरी फरक फरक भाषाको विकासमा सहयोग पुऱ्याउन भाषिक सामाजिकीकरण हो । त्यसैले बहुभाषिक समाजमा भाषाको अति महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

शैक्षिक उपलब्धिमा जोड

नेपालको शिक्षानीतिले अवलम्बन गरेको बहुभाषिकताले विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिमा जोड पुगेको ठानिन्छ । नेपालको बहुसङ्ख्यक विद्यालयमा बहुभाषी विद्यार्थीहरू रहेका छन् । बहुभाषिकताका सम्बन्धमा सहभागी एकको धारणाअनुसार “बहुभाषा, बहुजाति, बहुसंस्कृति भएको देश नपाल हो । जातअनुसारका भाषा रहेका छन् । दुई वा दुइभन्दा बढी भाषाको प्रयोग नै बहुभाषिकता हो ।” यसैले नेपालमा बहुभाषा नीति अवलम्बन गरिएको छ । नेपालमा शिक्षाको माध्यम भाषा नेपाली रहको छ । त्यसैले विद्यालय तहमा नेपाली भाषा दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्नेको सङ्ख्या पनि उत्तिकै रहेको पाइन्छ । विद्यार्थीहरूको भाषिक समुदाय फरक रहेको हुनाले बोध क्षमता कमजोर रहेको देखिन्छ । बहुभाषिक विद्यार्थीको सिकाइका सम्बन्धमा “भाषा र ज्ञान परिपूरक हुन् । बालबालिकाले आफ्नो

पहिलो भाषामा सिक्कै जाँदा ज्ञानको दायरा बिस्तारै फराकिलो हैँदै गइरहन्छ । भाषा भाषा बिचका शब्द, अर्थ र प्रतीक बढेर बुद्धिमत्ता वृद्धि हुन्छ” (बियाली, सन् २००१, पृ. १८९) । त्यसैले कक्षाकोठामा बहुभाषिकताको प्रयोगले बालबालिकाको संज्ञानात्मक विकासमा समेत जोड दिने भएकाले विषयगत सिकाइमा परिवर्तन आउँछ । त्यस्तै विद्यार्थीको भाषिक सहजताले पढाइको स्तरमा परिवर्तन गरेको पाइन्छ । यसका बारेमा सहभागी तिनका अनुसार :

कुनै पनि समुदाय वा कक्षामा दुई वा सोभन्दा बढी भाषाका वक्ताहरू हुनु वा सोहीअनुसारका मातृभाषाका व्यक्तिहरू हुनु बहुभाषिकता हो । भाषासँगै उक्त भाषासँग सम्बन्धित संस्कृति लगायतका विविध पक्षहरू पनि जोडिएर रहने भएकाले समुदायमा व्यक्ति तथा विद्यार्थीहरूलाई विविध भाषासँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरूलाई भुभन, सामाजिक सद्भाव कायम राख्न, एक अर्काप्रति सम्मान व्यक्त गर्न, ज्ञान र व्यवहारको दायरा फराकिलो बनाउन सहयोग पुगदछ ।

माथिको सन्दर्भबाट के पुष्टि हुन्छ भने बहुभाषामार्फत मातृभाषा बोधगम्य हुने भएकाले विद्यार्थीको तार्किक क्षमता वृद्धि हुने र पठनपाठनमा सहजता भई लक्ष्य प्राप्ति गर्न सकिन्छ । भाषिक सरलीकरण गरी बालबालिकाकै मातृभाषामा अनुवाद गर्दा आत्मसम्मान बोध हुने गर्दछ । भाषिक अपहेलना नभएको महसुस गरी शैक्षिक प्रगति गर्न सक्दछन् । कठिन, शब्द, वाक्य र अर्थ उनीहरूको भाषामा भन्न लगाउने, कार्य गर्न प्रेरित गर्ने, समूह कार्यमा जोड दिने गर्दा भाषाका कारण कठिनाइ भएका बालबालिकालाई सहजता हुन्छ र सिकाइमा वृद्धि भई शैक्षिक सुधारमा समेत उपलब्धि भई शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार हुन्छ ।

बहुभाषिकताले फरक भाषा सिकाइमा जोड दिई शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्न मदत गरेको हुन्छ । बहुभाषाको उपयोगले विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिका सम्बन्धमा सहभागी पाँचको धारणा “कक्षाकोठामा पारस्पारिक सम्बन्ध, एक भाषाले अर्को भाषामा सिकाइ सहज, आफूलाई सहज भएको भाषामा बोध गरी विद्यार्थीले आवश्यक ज्ञानको अभिव्यक्तिमा सहयोग पुग्छ । भाषिक अन्तरक्रियात्मक सहसम्बन्ध स्थापित भई शैक्षिक वातावरण निर्माण गर्न मदत गरेको पाइन्छ ।” तसर्थे बहुभाषिक कक्षाकोठामा सिकाइ सहजीकरण गर्दा बहुभाषिक नीतिको प्रयोग गर्न जोड दिनु आवश्यक ठहरिन्छ । बालबालिकाको मनोभावनाअनुसार भाषाको उचित तरिका र विधि अपनाइ विद्यार्थीको सिकाइलाई विस्तार गर्न सकिन्छ । यसरी गरिएको कार्यबाट सहजीकरण सरल तथा प्रभावकारी हुने धारणा विज्ञहरूको रहेको पाइन्छ ।

भाषिक संज्ञानात्मक क्षमताको विकास

भाषिक रूपले विद्यार्थीको संज्ञानात्मक क्षमताको विकासमा टेवा पुन्याउँछ । यसका लागि बहुभाषिक ज्ञान हुन जरुरी रहेको हुन्छ । नेपालमा नेपालीइतर मातृभाषी समुदायको बसोबास रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा विद्यालय तहको पठनपाठन हुने भएकाले बालबालिकाको भाषिक पृष्ठभूमि फरक फरक रहेको हुन्छ । भाषाले नै सिकाइमा असर गरेको तथ्य हाम्रोसामु रहेको छ । जस्तै त्यस्तै समस्या अन्य भाषिक विद्यार्थीको पनि रहेको पाइन्छ । यसका लागि मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न नेपालिको शिक्षा प्रणाली र नेपालिको संविधानले मार्ग प्रशस्त गरेको पाइन्छ । हाम्रा निर्धारित पाद्यक्रम, पाद्यपुस्तकहरू बहुभाषी बनेका छैनन् तर कक्षाकोठा बहुभाषी बनाउन सकिन्छ । मातृभाषा ज्ञानका लागि एउटा आधार हो । यसका बारेमा भनिएको छ “बालबालिकालाई सम्बन्धित भाषाको ज्ञान भएका, निश्चित उमेर समूहलाई उक्त भाषालाई विषयका रूपमा शिक्षण गर्ने शैक्षणिक विधिको ज्ञान भएका अथवा मातृभाषालाई माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्नुभन्दा माथि उठेर मातृभाषामा दक्षता विकास गर्ने शैक्षणिक विधिको ज्ञान भएका शिक्षकले शिक्षण गर्ने” (यादव र अन्य, २०७३, पृ. ७१) । बालबालिकाको ज्ञानको तह वृद्धि गर्नु संज्ञानात्मक विकास हो । यसका लागि कक्षाकोठामा शिक्षक बहुभाषिक हुनुपर्ने धारणा रहेको पाइन्छ । त्यसैले विद्यार्थीको संज्ञानात्मक क्षमताको विकासमा बहुभाषी कक्षाकोठा उपयुक्त रहेको मानिन्छ ।

बालबालिकाको संज्ञानात्मक क्षमता वृद्धि गर्नु मातृभाषाबाट बोध क्षमताको विकास गर्नु हो । बालबालिका भनेका काँचो माटो हुन् । उनीहरूलाई जस्तो भाषिक वातावरण दियो त्यस्तै बनाउन सकिन्छ । त्यसैले बहुभाषिक कक्षामा बालबालिकाको भाषिक पहिचान गरी उनीहरूको बोध क्षमताको विकास गर्न सकिन्छ । यसका लागि सहभागी चार भन्दछन् “ बहुभाषिकताले विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ । ” जसलाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ । सोच्च सबै क्षमतामा सुधार, समस्या समाधानका विकल्पमा वृद्धि, निर्णय तथा तार्किक क्षमता विकास, धैर्य भएर कुनै विषयवस्तु गहिराएर अध्ययन गर्न सक्नु र वैकल्पिक ढण्डगले सोच्च सबै क्षमताको विकास गर्नु रहेको छ । ” त्यसैले बहुभाषिकता सामाजिक विकाससँग सम्बन्धित रहेको छ । समाजमा सम्बन्ध र विद्यालयमा बालबालिकाको संज्ञानात्मक विकास गर्न प्रत्यक्ष सहयोग गरेको पाइन्छ । बालबालिकाले भाषिक बोध गर्न सकेपछि मात्र अन्य विषयको सिकाइ हुन्छ । बालबालिकाको बौद्धिक विकास गर्न, हरेक सामग्रीलाई आफ्नो भाषामा व्यक्त गर्न, मातृभाषाका माध्यमबाट भाषिक रूपान्तरण गरी शाब्दिक बोध गर्न र समस्याको समाधान गर्न सबै क्षमताको विकास बहुभाषिकताले गर्ने भएकाले सामाजिक सहसम्बन्ध स्थापित गरेको पाइन्छ । त्यसैले विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासमा सहयोग पुगेको पाइन्छ ।

भाषा अभ्यासगत हुने भएकाले बहुभाषाको प्रयोगमा जोड अपरिहार्य रहन्छ । बहुभाषी कक्षाकोठामा सांस्कृतिक विविधता रहेको हुन्छ । त्यसैले विद्यार्थीको संस्कार, संस्कृति र परम्पराले बहुभाषिक समाजिकता कायम गर्दछ । यसका बारेमा सहभागी चार भन्दछन् :

मगरभाषी बालबालिकले नजिकबाट माया गर्न थाले । कक्षामा पढाउँदा कठिन शब्दलाई मगरभाषी शब्दमा भन्न लगाउँदै । बहुभाषाको प्रयोगले विद्यार्थीले सहजता लिएर रमाइ सिक्न थाले । विद्यार्थीको बुझने क्षमताको विकास, शिक्षक बिचको आत्मीयताले शैक्षिक उपब्धि भयो । नेपाली भाषी भनेर चिन्थे तर हाम्रो शिक्षक भन्न थाले । बहुभाषिक सिकाइ, सामाजिक रहनसहन, चालचलन, धार्मिक परम्परा, सामाजिक सद्भावसँग सम्बन्धित रहेको पाए । यहिला मगर समुदायमा जाँदैन थिए, विद्यार्थीले घरमा नै बोलाउन थाले । उनका अभिभावकसँग कुरा गर्न थाले । तिनीहरूका नानीबाबुको पढाइको स्तरमा परिवर्तन आयो । समाजमा गएर नबोल्नेहरू सार्वजानिक कार्यक्रममा गएर आफ्नो कुरा राख्न थाले ।

त्यसैले माथिको भाषा सिकाइमा बहुभाषिकताले सामाजिक सद्भाव र अपनत्व प्रदान गरेको पाइन्छ । कक्षाकोठामा कमजोर मानसिकता भएर बस्ने मगरभाषी विद्यार्थीहरूलाई तिनीहरूको मातृभाषामा कुरा गर्दा सिकाइमा परिवर्तन आएको तथ्यले पुष्टि गरेको छ । यसैले बहुभाषिकताले सामाजिक सद्भावको विकास गरी विद्यार्थीमा संज्ञानात्मक क्षमताको वृद्धि गर्ने पक्षमा विज्ञहरूको धारण रहेको पाइन्छ । नेपाली समुदायमा बहुभाषिक विद्यार्थी भएको हुँदा नेपाली बोहेका अन्य भाषी विद्यार्थीको भाषिक अवस्थाको ख्याल गरेको पाइँदैन । भाषिक कारणले फरक मातृभाषी विद्यार्थीको सिकाइ कमजोर भएको महसुस गरिएको नदेखिएकाले हाल बहुभाषिकतासम्बन्धी दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिकाइका लागि शिक्षण स्रोतसामग्री (२०७७) को निर्देशिकामा अभ्यास आधारित सिकाइ सहजीकरण, समावेशी क्रियाकलाप, भाषिक पृष्ठभूमिअनुसार कार्यकलाप, मातृभाषाका नमुना, मातृभाषाको सन्तुलित प्रयोग, मातृभाषा अनुवाद, ध्वनि सचेतीकरण, शब्दभण्डार, बोध र अभिव्यक्ति जस्ता पक्षलाई ध्यान दिएर शिक्षण सहजीकरण गर्न प्रेरित गरेको पाइन्छ । यसरी गरिएको प्रयासले कक्षाकोठामा प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने भएकाले बहुभाषिक सामाजिकताका माध्यमबाट विद्यार्थीको संवेगात्मक विकास भएको देखिन्छ । बहुभाषिक सामाजिकताका आधारमा विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका रहेको धारणा विज्ञहरूले राखेको पाइन्छ । सामाजिक बनोट, पारस्पारिक सम्बन्ध, बहुजातीय बसाइ, बहुसांस्कृति परिवेशका कारण कक्षाकोठामो सिकाइलाई समेत प्रभावित गर्ने भएकाले बहुभाषिक व्यवस्थापन गरी बालबालिकाको संज्ञानात्मक विकासमा गर्न सान्दर्भिक ठहरिन्छ ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनबाट विद्यालयमा विद्यार्थीको व्यक्तित्व विकास तथा संज्ञानात्मक विकासका लागि मातृभाषाले प्रभाव परेको हुन्छ । बहुभाषिकता सामाजिक र विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासका बारेमा विज्ञहरूले पनि कक्षाकोठामा आवश्यकता रहेको बताउँछन् । विज्ञका विचारमा बहुभाषिकताले भाषिक सामाजिकीकरणलाई महत्त्व दिन्छ, बहुभाषिकताको प्रयोगले विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा जोड दिने गर्छ, बहुभाषिकताको भूमिका र प्रयोग कक्षाकोठामा गर्नु आवश्यक छ । भाषिक संज्ञानात्मक क्षमताको विकास गर्न बहुभाषिकताले ठूलो भूमिका खेलेको तथ्य प्रस्तुत गरेका छन् । विद्यार्थीको भावनात्मक सम्बन्ध, ज्ञानात्मक दायरा, प्रयोगात्मक पक्ष तथा बोध र अभिव्यक्ति क्षमता वृद्धि गर्न बहुभाषिकताले जोड दिन्छ । कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, विद्यार्थीको सहभागिता, कार्यकलापमा अपनत्वका साथै सामाजिक कार्य गर्न, भाषिक संस्कार जान्न, जातीय परम्परालाई बोध गर्न, सामूहिक सहकार्य गर्न समेत बहुभाषिक सामाजिकताले अहम् भूमिका खेलेको पाइन्छ । त्यसैले विज्ञहरू पनि विद्यार्थीलाई कक्षाकोठामा बहुभाषिक शिक्षण सिकाइका लागि तत्परता रहन र शिक्षकलाई तालिम दिनुपर्ने ठान्छन् । भाषाका माध्यमले विद्यार्थीको संज्ञानात्मक क्षमताको विकास हुने र सिकाइमा सक्षम हुने दावी गरेको भेटिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा बहुभाषिक समुदाय भएकाले विद्यार्थी पनि दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्ने गर्दछन् । घरमा अलग भाषा, समुदायमा फरक भाषा कक्षाकोठाको शिक्षाको फरकै माध्यम भाषाले गर्दा बालबालिकामा पार्ने मनोवैज्ञानिक असरलाई समेत बहुभाषा शिक्षानीतिले व्यवस्थापन गर्ने गर्छ । त्यसैले नेपाली समुदायमा बहुभाषिक सामाजिकता र विद्यार्थीको संज्ञानात्मक क्षमताको वृद्धि गर्न पनि बहुभाषाको प्रयोग गरी सिकाइ सहजीकरण गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, अञ्जली (सन् २०२३), द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकताको सापेक्षता बहुभाषिक शिक्षा, सिद्धज्योति इन्टरडिसिप्लिनरी जर्नल, भोलुम ४, पृ. १५४ ।

अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०७४), शिक्षा, पत्रिका, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, पृ. १०५-१०६ ।

एलेन, बियाली (२००३), बाइल्याङ्गवेज डेभ्लोपमेन्ट: ल्याङ्गवेज लिट्रेसी एन्ड कर्गिनसन, क्याम्पिज युनिभर्सिटी ।

खत्री, प्रकाशचन्द्र (सन् २०२०), कक्षामा बहुभाषिक सम्बोधनका सकारात्मक पक्षहरू, एएमसी जर्नल, भोलुम १, (१), पृ. ११९ ।

तामाङ, अमृत योन्जन (मि.न.) नेपालमा बहुभाषी शिक्षा : स्थिति, त्रुनौती र सम्भावनाहरू

नेपाल सरकार (२०६६), बहुभाषी शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका, शिक्षा मन्त्रालय ।

नेपाल, सरकार (२०७७), दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिकाइका लागि शिक्षण स्रोतसामग्री, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकासकेन्द्र ।

बोहग, गणेशबहादुर (२०७८), बहुभाषिक, कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्यांकन, एएमसी मल्टिडिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल, भोलुम ३, (१), पृ. ४६-५२ ।

भट्टराई, रमेश (२०८१), आधारभूत तहका सन्दर्भमा भाषिक सिप र पठनतत्त्वगत प्रक्रिया, विकासका निम्नि शिक्षा, वर्ष २७ अंडक १, पृ. १९ ।

भण्डारी, अर्जुनबहादुर (२०५९), दूर शिक्षा, (सम्पा.), श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, दूर शिक्षा केन्द्र।

भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६८), नेपाली भाषा शिक्षण, पिनाकल पब्लिकेसन प्रा.लि।

भण्डारी, पारसमणि र पौडेल, (२०७२), सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

भुसाल, केशव (२०७८), प्रयोगिक भाषाविज्ञान, ब्वेस्ट पब्लिकेसन प्रा.लि।

यादव र अन्य (२०७३), शिक्षणको माध्यम र शिक्षाका भाषाहरू नेपालमा शिक्षाका नीति, योजना र अभ्यासका लागि अबको बाटो, म्याक्स प्रिन्टिङ प्रेस।

युनेस्को (२००७), बहुभाषी शिक्षा विस्तारका लागि सहयोगी सामग्री : विद्यालय बाहिर रहेकाहरूको समावेशीकरण, युनेस्को अफिस इन काठमाडौं, पृ. ४-१५।

रेमी, वासुदेव (२०७९), नेपालको संविधान २०७२, जयकाली प्रकाशन गृह प्रा.लि।

शर्मा, केदारप्रसाद (२०५९), दूर शिक्षा, (सम्पा.), श्री ५ कोसरकार शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, दूर शिक्षा केन्द्र।

शाही, खड्गबहादुर (सन् २०२४), भाषिक पुष्टिभूमिका ट्रृटिकोणले बहुभाषिक कक्षा व्यावस्थापन, इनोभेटिभ रिसर्च जर्नल, भोलुम ३, पृ. ८७।

खस मातृभाषामा शिक्षण र यसको अवस्था

रणबहादुर रावत (संजीव गाउँले)

email : sanjeevktwoh@gmail.com

ग्राजुयाट स्कूल अफ एजुकेसन, शिक्षार्थी, कीर्तिपुर

Received : May 11, 2025

Revised : July 4, 2025

Accepted : September 5, 2025

लेखसार

प्रस्तुत लेख खस मातृभाषामा शिक्षणको प्रयोग र त्यसको प्रभावकारिताको खोजी तथा अध्ययनसँग सम्बन्धित छ । खस मातृभाषामा शिक्षणको अवस्था यकिन गरेर त्यसको प्रभावकारिता पहिचानका लागि आवश्यक मार्गको खोजी गर्ने उद्देश्य रहेको यस अनुसन्धानात्मक लेखलाई मिश्रित ढाँचामा अधिक बढाइएको छ । परिमाणात्मक उपकरणको प्रयोग गरी सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्कलाई क्यैक्य मा विश्लेषण गरेर त्यसबाट प्राप्त नतिजाअनुसार नेपाली भाषामा भन्दा खस भाषामा विद्यार्थीहरु कमजोर देखिएपछि कमजोर हुनुका कारण पहिचान गर्न उद्देश्यमूलक ढङ्गले नमुना छनोट गरेर अनौपचारिक अन्तर्वर्ती र संबादका माध्यमबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरी गुणात्मक तरिकाबाट विषयगत (थिम्याटिक) विश्लेषण गरिएको छ । नेपालीमा भन्दा खस भाषामा विद्यार्थीहरुको नतिजा राम्रो हुन नसक्नुमा खस भाषाका वर्णगत समस्याहरु समाधान नगरी शिक्षण कार्य थाल्नु र आवश्यक अन्य पूर्व तयारी एवम् शिक्षकहरुलाई तालिम तथा प्रबोधीकरण नगरी कार्यान्वयनमा जानु नै मुख्य कारक रहेको निष्कर्ष यस अध्ययनबाट निकालिएको छ । आवश्यक पूर्व तयारी तथा वर्णलिङ्गायत मुख्य समस्याहरु समाधान गरी अध्ययन अध्यापन कार्य गर्न सकेमा खस भाषाको उत्थान तथा संरक्षण हुनुका साथै विद्यार्थीहरुका लागि खस भाषामा सिकाइ सहजता हुने र यसले प्रभावकारी प्रतिफल प्राप्त गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: खस, मातृभाषा, वर्ण, विद्यार्थी, शिक्षण

विषय परिचय

शिक्षण भन्नाले सिकाइ क्रियाकलाप वा शैक्षणिक गतिविधि भन्ने बुझिन्छ । बालबालिकाको पहिलो पाठशाला घरपरिवार भएपनि औपचारिक रूपमा उनीहरुको ज्ञान, सिप र अभिवृत्ति विकासका लागि विद्यालयमा हुने शैक्षणिक गतिविधि वा शिक्षणकार्य महत्वपूर्ण मानिन्छ । विद्यालयमा विद्यार्थीहरुले कुनै भाषाका माध्यमबाट विविध विषयहरुको ज्ञान र सिप हाँसिल गर्दछन् । विश्वका हरेक देशहरुमा बहुसङ्ख्यकले बोध गर्ने राष्ट्रको प्रभावशाली भाषा वा स्थानीय मातृभाषामा विद्यार्थीहरुलाई सिक्न र सिकाउन माध्यम भाषाको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । नेपालका सन्दर्भमा नेपाली, अंग्रेजी भाषाका साथै आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने व्यवस्था छ । संविधान (२०७२) को धारा ३१ उपधारा १ मा भनिएको छ “नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई

कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ“ (पृ. १४) । यसरी राज्यको मूल कानुनमा हरेक बालबालिकाले आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने हक सुनिश्चित गरिएको छ । त्यस्तै मातृभाषाका सन्दर्भमा शिक्षा ऐन (२०२८) को दफा ७ (२) (क) मा भनिएको छ “ प्राथमिक शिक्षा मातृभाषामा दिन सकिने छ“ (पृ. १३) । बालबालिकाको सिकाइका लागि मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने कानुनी व्यवस्थाका कारण देशका कतिपय स्थानीय तहहरूले स्थानीय स्तरमा बहुसङ्ख्यकले बोल्ने भाषामा शिक्षा दिन सुरुवात गरेको पाइन्छ । अधिकारी (२०७४) का अनुसार “बालबालिकासँग घरपरिवारमा प्रयोग गर्ने भाषामा शिक्षण गर्दा कक्षामा बालबालिकासँग बढीभन्दा बढी अन्तर्क्रिया हुन गई सिकाइ सजिलो र छिटो हुने कुरा विभिन्न अध्ययनबाट पुष्टि भएको छ“ (पृ. १०८) । घरपरिवार र समाजबाट सिकेको भाषामा सिकाइ अवश्य सहज हुन जान्छ । नेपाल सरकारले पनि स्थानीय भाषा र संस्कृतिमैत्री नीतिगत प्रबन्ध गरेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन (२०७४) परिच्छेद ३ दफा ११ (ज) को ४ मा आधारभूत र माध्यामिक शिक्षामा स्थानीय तहलाई मातृभाषामा शिक्षा दिन विद्यालयको अनुमति, अनुगमन तथा नियमन गर्ने अधिकार प्रत्यायोजन गरेर बालबालिकाको सिकाइमा सुधार र स्थानीय भाषाको संरक्षण र संवर्धनको प्रयत्न गरेको देखिन्छ । यस अध्ययनमा पनि जुम्ला जिल्लामा बहुसङ्ख्यकले बोल्ने भाषाको रूपमा रहेको खस भाषामा सिंजा गाउँपालिकाले शिक्षा दिने प्रयत्न गरेको परिवेशमा खस भाषामा शिक्षणको अवस्थाबारे अध्ययन गरिएको छ । संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना भएपछि नेपालले संघीय स्तरमा एकभाषी नीति र प्रदेशमा बहुलभाषा नीति अवलम्बन गरेको देखिन्छ । भाषाको उत्थानका लागि स्थानीय तथा प्रदेश सरकारहरू पनि प्रयत्नशील देखिन्छन् । कर्णाली प्रदेशका सन्दर्भमा भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (२०८१) मा भनिएको छ “भाषा आयोग र प्रदेश सरकारको सहकार्यमा सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन भइसकेको छ । .... नेपालमै पहिलो पटक भाषा नीति पारित गरी लागु गर्ने गाउँपालिका यसै प्रदेशमा पर्दछ । विद्यालयहरूमा पनि मगर भाषा र खस भाषाको माध्यम र विषयको रूपमा पठनपाठन भैरहेको पाइन्छ“ (पृ. १३१) । कर्णाली प्रदेश र प्रदेशका स्थानीय तहहरूले आफ्नो क्षेत्रमा बहुसङ्ख्यकले बोल्ने भाषाको उत्थान र विकासका लागि विभिन्न प्रयत्नहरू गरिरहेको देखिन्छ । खस भाषाको विकासका सम्बन्धमा गिरी (२०८०) ले भनेका छन् विश्वका ऐतिहासिक सभ्यतामा प्राचीन खस सभ्यता र नेपाली भाषाको मूल उत्पत्ति स्थल सिंजा भएकाले नेपाली भाषाको गौरवमय इतिहास, प्राचीन अभिलेखहरू र वाङ्मय सुरक्षित रहेको सिंजाली वा खस भाषाको सम्मान, जीवन्तता र विकासमा पनि सरकार गम्भीर हुन आवश्यक छ । यहाँ जनताको नजिको सरकारको रूपमा रहेको सिंजा गाउँपालिका गम्भीर बनेर खस मातृभाषामा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक तयार गरी पठनपाठनको अभ्यास गरेको पाइन्छ । खस भाषा जुम्लाको सिंजाबाट उत्पत्ति भएको नेपाली भाषाको जननी भाषा हो । खस भाषा वर्तमान समयमा पनि कर्णाली क्षेत्रमा प्रयोगमा छ । यसरी वर्तमानमा पनि आफ्नो पहिचान कायम राखेको खस भाषामा शिक्षण कार्य थाल्नु नवीन कार्य हो । खस भाषा शिक्षणको अवस्था कस्तो रहेको छ ? र खस भाषामा शिक्षणको सम्भावना के कस्तो छ ? जस्ता अनुसन्धान प्रश्नहरूको समाधानका लागि खस भाषामा शिक्षणको अवस्था अध्ययन गर्ने र खस भाषामा शिक्षणको सम्भावना पहिचान गर्ने उद्देश्य लिएर अध्ययन अधि बढेको छ । खस भाषामा शिक्षण प्रारम्भ भएर पनि पूर्ण कार्यान्वयन हुन नसकेकाले किन र कसरी हुन सकेन ? कार्यान्वयनको अवस्था र सम्भावना पहिचान गर्नु नै अध्ययनका चुनौतीहरू हुन् । यस खाले चुनौतीहरू सामना गरेर खस भाषामा शिक्षणको वर्तमान अवस्थाको अध्ययन र खस भाषामा शिक्षण प्रयोगको सम्भावनाका विषयमा आवश्यक निष्कर्ष निकालन सकिएमा खस भाषाको विकास र उत्थानमा समेत नयाँ उचाइ प्राप्त गर्न सकिने विश्वास गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

खस क्षेत्रका उत्तराधिकारीका रूपमा रहने खस भाषी विद्यार्थीहरूमा मातृभाषा सिकाइको वातावरण, सामाजिक अन्तर्क्रिया र अनुभवको प्रभाव पहिल्याउन भिगोत्सीको सामाजिक निर्माणवादका आधारमा विश्लेषण गर्न

सकिन्छ । भट्टराई (२०६८) ले भनेका छन् “भिगोत्सीका अनुसार ज्ञान सामाजिक अन्तर्क्रिया र अनुभवका आधारमा निर्माण हुने गर्दछ” (पु. ३०८) ज्ञान प्राप्तिका लागि सामाजिक सम्पर्क, सहकार्य र अन्तर्क्रियाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने मान्यता सामाजिक निर्माणवादको रहेको पाइन्छ । सामाजिक निर्माणवादी सिद्धान्तलाई अंगीकार गरी विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत अध्ययनमा खस मातृभाषामा शिक्षणको प्रयोग र अवस्थासम्बन्धी यसअघि सम्पन्न भएका अध्ययनहरूबारे पनि स्पष्ट हुन जस्तरी छ । खस मातृभाषामा शिक्षणको अवस्थाका सन्दर्भमा गिरी (२०८०) ले कर्णाली प्रदेशको जुम्लामा सिँजाली नेपाली वा खस नेपालीमा प्राथमिक शिक्षा दिने प्रयत्न भएको र यसलाई व्यवस्थित बनाउन कानुन निर्माण लगायतका काम गर्नुपर्ने बताएका छन् । भाषा आयोगको प्रतिवेदन (२०८०) मा खस भाषामा शिक्षा तथा सञ्चारको सम्भावना रहे पनि खस भाषा र नेपाली भाषाको निकटताको कारण भाषिक समुदाय सक्रिय नभएको, नीतिगत समस्या रहेको र स्थानीय तहहरूले पर्याप्त आर्थिक लगानी गर्न नसकेका कारण अपेक्षित प्रगति नभएको उल्लेख गरिएको छ । खस भाषामा शिक्षण कार्यको थालानी गर्नुपूर्व खस भाषामा शिक्षणका लागि के के कामहरू सम्पन्न भएका छन् भन्ने सन्दर्भमा आचार्य (२०२४) ले सिँजाली खस भाषाको वर्ण व्यवस्थाको अध्ययन गरी खस भाषामा ३० वटा व्यञ्जन वर्ण रहेको, ६ वटा स्वरवर्ण र १० वटा द्विस्वरहरू रहेको निष्कर्षका साथ खस भाषामा रहेका वर्णको निक्यौल गर्ने कार्य गरेको देखिन्छ । उनका अनुसार सिँजाली र नेपाली वर्णमा केही समानता र केही भिन्नताहरू रहेकाले खस भाषाका भिन्न वर्णको विकास गरेर मात्र अन्य काम अघि बढ्ने देखिन्छ । त्यस्तै खत्री (सन २०२४) ले खस मातृभाषाका विद्यार्थीहरूमा मातृभाषाको प्रभाव स्वरूप नेपाली सिकाइमा ‘ह’ को स्थानमा ‘ड’ वर्णको प्रयोग गर्ने, नाम शब्दको अन्तिम अकारलाई हलन्त उच्चरण गर्ने, पदान्तमा संयुक्त व्यञ्जनमा आउने शब्दमा हलन्त उच्चारण गर्ने, पञ्चम वर्णमा त्रुटि गर्ने जस्ता तमाम त्रुटि देखिएको निष्कर्ष निकालेर खस मातृभाषामा शिक्षणको आवश्यकताको सङ्केत गरेका छन् । आचार्य (सन २०२४) ले जुम्ली भाषाको वाक्यमा कालगत अवस्थाको अध्ययन गरेर नेपाली र जुम्ली भाषा बीचमा कालगत तुलना गरिएको छ । अपूर्ण, पूर्ण, अभ्यस्त र अज्ञात भूतमा छियो, छियाँ जस्ता क्रियाको प्रयोग हुने वर्तमान कालको परिवेशमा धातुमा याछ्य/ छौ, या छाई/ छौं जस्ता क्रियाको प्रयोग हुने अवस्थालगायत तमाम भिन्नता रहेकाले सोहीअनुसार शिक्षण गरेर खस भाषाको उत्थान हुने तर्फ सङ्केत गरिएको छ । जुम्ली खस भाषाको नाम र कोटीकर बिचको सङ्गति व्यवस्थाबारे अध्ययन गरेर आचार्य (सन २०२४) ले जुम्ली भाषमा नाम र कोटीकर बिचको सङ्गति व्यवस्था मौलिक प्रकृतिको रहेको, कोटीकर शब्दावलीमा स्त्रीलिङ्गीय प्रयोग पाइने तथा मानवेतरमा प्रयोग हुने, कोटीकर नेपाली भाषामा भन्दा भिन्न हुने अवस्था रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै गरी आचार्य (सन २०२४) ले जुम्ली खस भाषाको रूपायन व्यवस्थाको अध्ययन गरी शब्द संरचनाका रूपले जुम्ली र नेपाली भाषामा भिन्नता रहेको देखाएका छन् । खस भाषाका विद्यार्थीहरूले स्तरीय नेपाली उच्चारणमा गर्ने त्रुटि र खस भाषामाका विशेषताको खोजीका लागि रावत (२०७१) ले खस भाषाका आफ्नै विशेषताका कारण खस भाषी विद्यार्थीहरूले स्तरीय नेपाली उच्चारणमा त्रुटि गर्ने गरेको, अर्थात स्तरीय नेपाली सिकाइका लागि खस भाषाले प्रभाव पार्ने गरेको निष्कर्ष आफ्नो स्नातकोत्तर शोधपत्रमा प्रस्तुत गरेका छन् । शाही (सन २०२४) ले खस भाषी क्षेत्र कालिकोटमा खस, नेपाली र मगर खाम मातृभाषाका विद्यार्थीहरू भए पनि मातृभाषी पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण सामग्री तथा स्थानीय भाषा विज्ञको व्यवस्था नभएको अवस्था रहकाले विद्यार्थीहरूले मातृभाषामा सिक्न पाउने हक्कलाई कार्यान्वयन गर्न पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा सामग्रीको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने औल्याएका छन् । मातृभाषामा शिक्षा प्रयोगको अवस्थाका सन्दर्भमा खान (२०७६) ले उर्दू र अवधी मातृभाषाको प्रयोगसम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा कक्षा कोठा व्यवस्थापन, शिक्षक व्यवस्थापन, भाषिक व्याकरणको आवश्यकता र शिक्षण विधि एवम् तरिकाको प्रयोगमा रहेका चुनौतीहरू कम गर्न अभिभावकमा समेत सचेतता ल्याई लिपि, शब्दकोश र व्याकरणको व्यवस्था गरी शिक्षक तथा कक्षाकोठा व्यवस्थापन गरेर उपयुक्त ढङ्गले शिक्षण गर्न सकेमा मातृभाषामा शिक्षण प्रभावकारी हुने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । अधिकारी (२०७४) ले मातृभाषामा शिक्षाको नीतिगत व्यवस्था र वर्तमान अवस्थाका सन्दर्भमा पाठ्यक्रम २०४९ देखि हालसम्म कक्षा १ देखि ८ सम्म मातृभाषामा पठनपाठनको नीतिगत व्यवस्था भए पनि मातृभाषाका पाठ्यक्रम,

पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्रीको अभाव मातृभाषा शिक्षक व्यवस्थापनको समस्या, शिक्षक तालिमको अभाव र विद्यार्थी तथा अभिभावकको समेत अरूची जस्ता कारणले मातृभाषामा शिक्षण प्रभावकारी बन्न नसकेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन्। श्रेष्ठ (सन् २०२१) ले मातृभाषी शिक्षकलाई तालिम, द्विभाषिक शिक्षकको व्यवस्था, बहुभाषी शिक्षासम्बन्धी तालिमहरू सञ्चालनलगायत नेपाल सरकारले विभिन्न नीतिगत व्यवस्था गरेको उल्लेख गरेका छन्। त्यसै मातृभाषामा शिक्षाका सन्दर्भमा हमाल (२०७४) ले मातृभाषा शिक्षणका लागि छुट्टै विज्ञको आवश्यकता नपर्ने र शिक्षकमा कुनै एक मातृभाषाको लिपिमा सामान्य जानकारी भएमा तमाम अभ्यास गराउन सक्ने र अन्य भाषामा समेत लिपि निर्माण गर्न सक्ने तर्क प्रस्तुत गर्दै मातृभाषामा सिकाइ सहज हुने भएकाले यही तरिकाबाट मात्र सिकाइ हुन्छ भन्ने भन्दा पनि विद्यार्थीले सहजै सिक्ने तरिका अपनाउनुपर्नेमा जोड दिइएको छ। प्रधान (सन् २०२१) ले मातृभाषा शिक्षणमा देखापरेका चुनौतीहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा मातृभाषा मौखिक रूपमै सीमित हुनु, नेपाली भाषाको प्रभाव पर्नु र मातृभाषासम्बन्धी नीति अस्पष्ट हुनु जस्ता समस्याहरू रहेको प्रस्त्रयाउँदै स्थानीय बोलिचालीका रहेक भाषाहरूलाई कामकाजमा विस्तार गर्नुपर्ने, मातृभाषामा लिपि निर्धारण गरी पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक तयार पार्नुपर्ने मातृभाषाका शिक्षकहरूका लागि गोष्ठी, सेमिनार र कार्यालयाको सञ्चालन गर्नुपर्ने जस्ता उपायहरूले मातृभाषामा शिक्षणका समस्याहरू समाधान हुने र प्रभावकारी रूपमा सिकाइ हुने तर्क प्रस्तुत गरेका छन्। पोखरेल (सन् २०२४) ले मातृभाषा शिक्षा कार्यान्वयनसम्बन्धी समस्या समाधानका उपायहरूको खोजीका लागि समस्याको पहिचान र विश्लेषण गर्ने गरेका छन्। यस सन्दर्भमा मातृभाषा शिक्षा पाठ्यक्रम निर्माणमा विज्ञको अभाव, स्थानीय समुदायको चासो नहुनु, दक्ष भाषा शिक्षकको अभाव, स्थानीय भाषाको लिपि विकास नहुनु, योजनाबद्ध कार्यान्वयनको अभाव र आवश्यक बजेट व्यवस्थापनमा कमी जस्ता समस्याहरू प्रस्तुत गर्दै यस किसिमका समस्याहरू समाधान गरेमा मात्र मातृभाषामा शिक्षण प्रभावकारी हुने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन्।

यसरी मातृभाषामा शिक्षण प्रयोगको अवस्थाको अध्ययन गर्नका लागि विभिन्न शीर्षकमा अध्ययनहरू भएको पाइएको छ। जुन अध्ययनहरूले मातृभाषामा शिक्षणका समस्या चुनौतीहरूको पहिचान गर्नुका साथै समाधानका उपायहरूको सिफारिस गरेका छन्। खस मातृभाषा नेपाली भाषाभन्दा केही फरक विशेषता भएको भाषा हो र यसका आपै विशेषताहरू रहेको अध्ययनहरूबाट बुझिन्छ। प्रस्तुत गरिएका खस मातृभाषाका वर्ण व्यवस्था, रूपायन व्यवस्था, नाम र कोटिकर बिचको सङ्गति र जुम्ली खस भाषाको कालगत व्यवस्था जस्ता थुप्रै संरचनात्मक विषयमा अध्ययनहरू भएको भए पनि खस मातृभाषामा शिक्षण प्रयोगको अवस्था र प्रभावकारिताका विषयमा भने हालसम्म कुनै पूर्व अनुसन्धान कार्य भएको पाइँदैन। खस मातृभाषामा शिक्षणको वर्तमान अवस्था के कस्तो छ? यसको प्रभावकारिता के कति छ? जस्ता जिज्ञासाको समाधान गर्न अनुसन्धाताको रूचि र अध्ययनको विषय बनेकाले त्यस किसिमको अनुसन्धान रिक्ततालाई परिपूर्ति गर्नका लागि अनुसन्धानलाई अघि बढाइएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख मिश्रित ढाँचाको प्रयोग गरी तयार पारिएको छ। मिश्रित विधिमध्ये व्याख्यात्मक ऋमागत ढाँचामा अध्ययनलाई अघि बढाइएको छ। मिश्रितअन्तर्गतिको व्याख्यात्मक ऋमागत ढाँचामा तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्ने सबालमा खनाल (२०८०) भन्छन् “यदि पहिलो चरणमा सङ्ग्रहात्मक तथ्याङ्क प्राप्त गरिन्छ र तिनीहरूको विश्लेषणबाट प्राप्त नतिजालाई थप व्याख्या र विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले अर्को चरणमा गुणात्मक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिन्छ भने त्यस प्रकारको ऋमागत ढाँचालाई व्याख्यात्मक ऋमागत ढाँचा भनिन्छ” (पृ. १०४)। सुरुमा परिमाणात्मक नतिजा निकालेर त्यसपछि अनुभवहरूको गहिरो अध्ययन विश्लेषण गुणात्मक ढाँचामा गरिन्छ। यस अनुसन्धानका लागि परिमाणात्मक तथा गुणात्मक विधि ऋमशः उपयुक्त हुने भएकाले विश्लेषण गुणात्मक ढाँचाका आधारमा सर्वप्रथम परिमाणात्मक ढाँचामा समतलीय सर्वे विधिको प्रयोग गरी सिँजा गाउँपालिका भित्रका खस भाषा शिक्षणको निरन्तरता नपाएका आधारभूत विद्यालयहरूमध्येबाट कक्षा ३ मा अध्ययनरत ४५ जना र निरन्तर शिक्षण भएका विद्यार्थीलाई सम्भाव्यताका आधारमा छनौट गरिएको

छ । तथाङ्क सङ्कलनका साधनका रूपमा वार्षिक परीक्षा २०८० लाई लिएर त्यसबाट प्राप्त मूल्याङ्कन नतिजाको विश्लेषण SPSS का माध्यमबाट गरिएको छ । नेपालीमा राम्रो र खस मातृभाषामा कमजोर नतिजा प्राप्त भएकाले, किन ? कसरी ? जस्ता प्रश्नको उत्तर खोजनका लागि तथाङ्क सङ्कलन गरिएका विद्यालयहरूमध्येबाट एक जना शिक्षक र सिँजा गाउँपालिकाका शिक्षा हेर्ने कर्मचारीमध्ये एक जना कर्मचारीलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनौट पढ्दै अपनाएर छनौट गरिएको छ । नैतिक प्रश्नको जवाफदेहीताका लागि नमुना सहभागीहरूको वास्तविक नामलाई परिवर्तन गरी सहभागी (क) र सहभागी (ख) राखी अध्ययनलाई अघि बढाइएको छ । गुणात्मक ढाँचाको फेनोमेनोलोजी विधि प्रयोग गरिएको यस अध्ययनमा सहभागीका विचार, भावना र अनुभूतिहरूको स्वस्फूर्त अभिव्यक्तिलाई मोबाइलमा रेकर्ड गरी त्यसको गहन सुनाइका आधारमा वाक्यात्मक संरचनाहरूको लिप्यान्तरण गर्दै कोडिङ गरिएको छ । कोडहरूलाई थिममा एकीकृत गरी थिमको विश्लेषण गरिएको छ ।

नतिजा र छलफल

मातृभाषा सिकिसकेका बालबिकाहरूका लागि विद्यालयमा सोही भाषामा सिक्न पाउनु अवसर पनि हो । यसले सिकाइमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ । त्यसैले खस भाषामा शिक्षण गर्न सिँजा गाउँपालिकाको कार्यक्रम तथा योजना अनुसार २०७७ सालबाट कक्षा १ देखि ३ सम्मको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरू निर्माण गरी शिक्षणको सुरुवात गरेको पाइन्छ । निरन्तर शिक्षण नभएका तीनओटा विद्यालयको २०७९ सालमा कक्षा ३ को वार्षिक परीक्षाको सिकाइ उपलब्धि र निरन्तर शिक्षण भइरहेका विद्यालयको २०८० सालको सिकाइ उपलब्धिलाई निम्नानुसारको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं १. निरन्तर शिक्षण नभएका विद्यालयहरूको २०७९ साल कक्षा ३ को नतिजा

	नेपाली	खस भाषा र संस्कृति
मिडियन	५८.५०	६०
मोड	५३	५०
मिन	६४.७५	६१.५०

तालिका नं २. नियमित कक्षा सञ्चालन भइरहेको विद्यालयको २०८० सालको नतिजा

	खस भाषा र संस्कृति	नेपाली
मिडियन	७५.२५	८३
मोड	८२	८४
मिन	४६	७३

माथि प्रस्तुत तालिका नं १ मा खस भाषामा विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा विषयमा भन्दा तुलनात्मक रूपमा कम प्राप्ताङ्क ल्याएको पाइएको छ । आवृत्ति र प्रतिशतका आधारमा हेर्दा खस भाषामा ६१. ५० औसत अर्थात Mean Value छ भने ६४.७५ नेपालीमा छ । त्यस्तै खसमा Mode ५० प्रतिशत छ भने नेपालीमा ५३ प्रतिशत छ यसरी हेर्दा विद्यार्थीहरू खस भाषामा भन्दा नेपालीमा राम्रो रहेको तथाङ्कले देखाएको छ । त्यस्तै दोस्रो तालिकामा पनि नेपाली भाषामा भन्दा खस भाषामा विद्यार्थीहरू केही कमजोर रहेको पाइएको छ । दोस्रो तालिका अनुसार नेपालीको मध्यक द३ र खस भाषा संस्कृतिमा ७५.२५ रहेको देखिन्छ । त्यस्तै Mode नेपालीमा ८४ छ भने खसमा ८२ देखिएको छ ।

औसत अर्थात् Mean Value नेपालीमा ७३ प्रतिशत छ भने खसभाषामा ४६ प्रतिशत मात्र छ । यसरी तथ्याङ्कले नेपालीभन्दा खसभाषामा विद्यार्थीहरुको सिकाइ कमजोर रहेको पाइएको छ । समग्रमा शैक्षिक उपलब्धिको नतिजालाई विश्लेषण गर्दा विद्यार्थीहरु नेपालीमा भन्दा खसभाषामा कमजोर रहनुको कारण पहिचान गर्नका लागि गुणात्मक ढाँचामा पुनः अध्ययन गरी त्यसबाट प्राप्त थिमहरूलाई निमानुसार विश्लेषण गरिएको छ:

खस मातृभाषामा शिक्षणको प्रयोग अवस्था

खस मातृभाषामा शिक्षणको व्यवस्था गर्ने सन्दर्भमा सिँजा गाउँपालिकाले आधारभूत तहका लागि पाद्यक्रम तथा पाद्यपुस्तक तयार गरेको छ । देश संघीयतामा गएपछि आफ्नो भाषाको संरक्षण, सम्बद्धन र विकास गर्नका लागि प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूले विभिन्न कसरतहरु गरिरहेको परिप्रेक्ष्यमा खस भाषाको उथान तथा विकासका लागि आधारभूत तहमा खस मातृभाषामा अध्यापन गर्ने व्यवस्था सिँजा गाउँपालिकाले गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा सहभागी (क) को भनाइलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ “सर हाम्रोमा खस भाषामा तल्लो कक्षामा पढाइ गर्नका लागि सिँजा गाउँपालिकाले २०७७ सालबाट कक्षा १ देखि कक्षा ३ सम्मका आधारभूत विद्यालयहरूमा खस भाषामा शिक्षण अनिवार्य गरेको थियो । हामीले त्यहि अनुसार पढाउने काम पनि गर्याँ ।” सहभागीका अनुसार स्थानीय तहले शिक्षणको व्यवस्था गरेपछि विद्यालयहरूले शिक्षण कार्य प्रारम्भ गरेको देखिन्छ । यस कुरालाई प्रस्तु पार्दै सहभागी (ख) भन्छन् “सिँजा गाउँपालिकाले खस भाषामा पाद्यक्रम तथा पाद्यपुस्तक निर्माण गरी निर्देशन दिएअनुसार शिक्षण सिकाइ कार्य सुरु गरेको हो ।” यसरी हेर्दा स्थानीय सरकारको नीति तथा योजनाअनुसार खस भाषाको संरक्षण र सम्बद्धन गर्न खस मातृभाषामा पाद्यक्रम तथा पाद्यपुस्तक निर्माण गरी सिँजा गाउँपालिका भरि वितरण गरेर शिक्षण प्रारम्भ गरेको पाइन्छ ।

निर्माण गरिएका पाद्यक्रम तथा पाद्यपुस्तकहरूमा खस भाषा र संस्कृतिमैत्री विषयवस्तुहरु समावेश गरेको पाइएको छ । मातृभाषामा पाद्यक्रम तथा पाद्यपुस्तक तयार पार्दा स्थानीय मातृभाषा र संस्कृतिको संरक्षण एवम् विकासमा टेवा पुग्ने देखिन्छ । खस मातृभाषाका पाद्यपुस्तकभित्र समावेश गरिएका विषयवस्तुका बारेमा बोल्दै सहभागी (क) भन्छन् “तपाईंले हेर्नुभयो भने पाद्यपुस्तकमा सिँजाका भाषा संस्कृति परम्परा भलिक्ने विषयवस्तुहरु समावेश गरिएको छ । त्यसको पूरा कार्यान्वयन भएको भए त धेरै राम्रो हुने थियो ।” खस भाषा र संस्कृतिको संरक्षण हुने गरी पाद्यक्रम र पाद्यपुस्तक तयार पारी कार्यान्वयनमा ल्याउनु महत्त्वपूर्ण कार्य भएको देखिन्छ । यसका बारेमा सहभागी (ख) ले व्यक्त गरेको धारणा यस्तो रहेको छ “अहिले हेर्दा यस विषयमा प्रभावकारिता छैन की जस्तो लाग्न सबै तर यो अपरिहार्य विषय भैसक्यो हेर्नुहोस् ।, किनकि खस भाषा त हाम्रो आफ्नो भाषा हो । यो त हाम्रो आमा हो ।” सहभागीको विचारलाई हेर्दा सिँजाले जसरी खस भाषामा शिक्षण गर्ने वातावरणको सृजना गर्यो यो प्रशंसनीय कार्य हो । यस किसिमको भाषा र संस्कृतिको उत्थानमा केन्द्रित खस भाषामा शिक्षण कार्यको कार्यान्वयन अभ्य विस्तार गरेर जानुपर्ने धारणा सहभागी (ख) ले यसरी राखेकाछन् “पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्न अब यसलाई सिँजामा मात्र नभएर ३/४ अन्य पालिकामा समेत लागु गर्नुपर्ने छ । अहिले लिपिका विषयमा काठमाडौँबाट भाषा विज्ञहरु आएर एउटा निष्कर्षमा पुगेको छ त्यसैलाई आधार मानेर सबैसँग सहकार्य गरी विस्तारित गरेर अधिक बढाने कुरा हुन्छ ।” यसरी खस भाषामा शिक्षणको व्यवस्था गरेको सिँजाले अन्य पालिकासँग सहकार्य गरेर अझै बिस्तार गर्ने योजना बनाएको देखिन्छ ।

खस भाषामा शिक्षण पूर्ण कार्यान्वयनमा नआएको प्रसङ्गलाई पुष्टि गर्दै सहभागी (क) ले अभिव्यक्त गरेको भनाइ यस किसिमको छ “ पालिकाको आदेशअनुसार सबै विद्यालयहरूले त्यस बेला पढाए पनि अहिले धेरैले पढाएको देखिन्न । हामीले पनि पहिलो वर्ष मात्र पढायाँ पछि पढाएका छैनाँ । किनभने हामीसँग अहिले खस भाषामा पुस्तकहरु पनि छैनन् । पालिकाले फेरि दिएको पनि छैन । पढाएको बेला विद्यार्थीहरुको नतिजा पनि नेपालीभन्दा खसमा कमजोर थियो ।” यस भनाइलाई हेर्दा हाल धेरै विद्यालयले खस भाषामा शिक्षण नगरेको देखिन्छ । स्थानीय तहले पनि आवश्यक थप प्रबन्ध नगरेको, सबै विद्यालयहरूले निरन्तरता नदिएको र खसमा विद्यार्थीहरुको पनि

सामान्यतया कमजोर नतिजा आएको देखिन्छ । भिगोत्सीको सामाजिक निर्माणवादको सिद्धान्तअनुसार विद्यार्थीहरू समाजकै अङ्ग भएकाले समाजसँगको अन्तर्क्रिया र सम्पर्कबाट सिक्ने सहज भाषिक वातावरण रहे पनि उनीहरूको नतिजा अपेक्षाकृत देखिँदैन । सिद्धान्तको विपरीत नतिजा आउनुका विभिन्न कारणहरूमध्येको भाषाप्रतिको बुभाइ सकरातमक नभएको विषयमा प्रकाश पार्दै सहभागी (क) ले भनेका छन् “ खस भाषामा अशुद्ध सिकाइ हुन्छ भनेर अभिभावक भन्छन् । “ यसरी हेर्दा अभिभावहरूले समेत खस भाषा न्यून स्तरको भाषाको रूपमा बुझेको अवस्था देखिन्छ । अभिभावको बुभाइलाई प्रस्त पार्न सहभागी (क) आफ्नो अनुभवलाई यसरी थफ्न् “ एकचोटी मैले केटाकेटीलाई तुम्मो घरका सप्तै परिवाराआ नाम लेखेर आउ भनेको थिएँ । जस्तै: तुम्मो आमाको नाम क्या हो ? तुम्मो बाबाको नाम क्या हो ? तुम्मो बोबाको नाम क्या हो ? यस्ता प्रश्न देखेर १ जना विद्यार्थीको काका, जो सुर्खेत पढनबाट आएको थियो त्यसले अशुद्ध भयो यस्तो पढने होइन भनेर गृहकार्य दिएको सबै केरिदिएँ । विद्यार्थी भोलिपल्ट गृहकार्य नै नगरी आयो । “ यसरी खस भाषा नेपालीभन्दा अशुद्ध र निम्न स्तरको भाषा भएकाले यसलाई सिक्रे कुनै फाइदा नभएको बुभाइमा केही अभिभावक रहेको अवस्था यस अध्ययनमा देखिएको छ ।

स्थानीय तहले खस भाषामा शिक्षणको प्रबन्ध गर्दा समेत खस भाषी अभिभावकहरू यसप्रति उदासीन देखिएको अवस्था छ । किन खस भाषी अभिभावकहरू उदासीन र निष्कृय रहेका छन् ? भन्ने सन्दर्भमा सहभागी (क) ले पेस गरेको तर्क यस्तो रहेको छ “ खस भाषामा सबैभन्दा उच्च आदर 'तुमी' नै हो । तपाईं हामीलाई थाहा छ । नेपालीमा त्यो त सामान्य आदर हुन्छ । यस्तै नेपालीमा कहाँ जानुहुन्छ ? लाई खसमा भन्नुपर्दा काँ जान्या होऊ ? हुन्छ । यस किसिमले खस भाषालाई खसभन्दा नेपाली नै सिकाउनतिर अभिभावकहरूले चासो देखाएको पाइन्छ । “ अभिभावकले खस भाषालाई अपरिष्कृत भाषाको रूपमा बुझेको यसले प्रष्ट हुन्छ । अधिकारी (२०७४) ले भाषिक नीति र भाषा शिक्षणका विषयमा विश्लेषण गर्ने क्रममा यसै किसिमले अभिभावको अरुचीका कारण मातृभाषामा शिक्षण प्रभावकारी बन्न नसक्ने धारणा प्रस्तुत गरेका थिए । अभिभावकको अरुचीका विषयमा सहभागी (क) थप विचार यसरी व्यक्त गर्दछन् “ आखिर पछि नेपाली नै सिक्नुपर्छ । अफिसमा, तुला विद्यालय तथा बाहिरका अरू विद्यालयमा शुद्ध नेपाली नै बोल्नुपर्ने र सिक्नुपर्ने हुन्छ त्यसै किन अहिले खस सिक्ने ? यसले गर्दा बेकारमा नेपालीमा मात्र कमजोर हुन सक्छन् भन्दै केही अभिभावकहरूले नेपालीमै बढी जोड गरेर त्यति रुची नदेखाएको जस्तो देखिन्छ । “ खस भाषा पछि सरकारी कामकाजको भाषा पनि नहुने बरु यसले नेपाली सिकाइलाई मात्र कमजोर बनाउन सक्छ भन्ने अभिभावको बुभाइको अवस्थाले उनीहरू उदासीन देखिएको पाइन्छ ।

खस भाषा शिक्षणको नतिजा प्रभावित हुनुका कारण

खस मातृभाषामा शिक्षणको प्रयोग तथा अभ्यास भए पनि त्यसको परिणाम खस भाषामैत्री नदेखिएको सन्दर्भमा त्यसभित्रका कारणहरूको खोजी गर्दा खस भाषाका वर्णको समस्या तथा अन्यौलाता रहनु, नेपालीको प्रभाव खसमा पर्नु, खस भाषाका सीमित विषयको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको व्यवस्था गर्नु, पूर्वतयारी विनाको दबाबमा कार्यान्वयनमा जानु जस्ता कारणले खस भाषा शिक्षण प्रभावित भएको पाइन्छ । नेपाली भाषाको जननी स्थल मानिने सिंजाबाट खस राज्यको उदयसँगै उत्पत्ति भएको खस भाषाका वर्णहरू र नेपाली देवनागरी लिपिका वर्णहरू प्राय उही नै छन् तर पनि खसमा उच्चारण हुने केही शब्दहरूका लागि खस भाषामा केही थप वर्णको आवश्यकता हुने देखिएको पाइन्छ । यस किसिमले खस वर्णसम्बन्धी अपूर्णता र अन्यौलाताको विषयलाई प्रस्त पार्न सहभागी (क) को विचारलाई लिन सकिन्छ “ खस भाषाका वर्णहरूको अरै स्पस्ट भएको छैन त्यसकारण सिकाउन पनि अन्यौल जस्तो हुन्छ । त्यस्ता स्पष्ट नभएको वर्णहरूले भुक्याएको छ । जस्तै ल+ ह बाट उच्चारण हुने लह को छुट्टै वर्ण सङ्केत छैन त्यसलाई किताबमा लको तल थोप्लो मात्र दिइएको छ । यसले विद्यार्थीहरू ल कै रूपमा बुझ्छन् । प्रयोग व्यवहारमा रहेका तर लेख्य सङ्केतको अधिकारिकता नपाएका नह, म्ह, स्ह, लह जस्ता ध्वनि उच्चारणहरूले स्वतन्त्र वर्णको मान्यता पाएर छुट्टै वर्ण भएको भए वर्ण पहिचानमा पनि सहज हुन्थ्यो नि । खस

भाषामा यस्ता वर्णहरु पाँच छ वटा छन यसले गर्दा विद्यार्थीमा नेपालीको प्रभाव पर्न गएर पनि खसमा कमजोर भएको हो भन्न सकिन्छ हेर्नुहोस ।“ सहभागीको यस भनाइलाई हेर्दा खस भाषाको कथ्य स्वरूपलाई लेख्य रूपमा लैजाँदा कतिपय अवस्थामा छुटै वर्णको आवश्यकता पर्ने भएपनि त्यसबारे अभै अन्यौलता रहेको बुभन सकिन्छ । त्यस किसिमका वर्णको निक्यौल गरेर शिक्षण गरेको भए अभ प्रभावकारी हुन्थ्यो कि भन्ने अनुमान समेत गर्न सकिन्छ ।

वर्णगत अन्यौलताका विषयमा सहभागी (ख) ले आफ्नो धारणा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् “अर्को कुरा तपाईंले उठाएको खस भाषामा कमजोर भए भन्ने विषयमा कुरा गर्दा केही वर्णका कारणले पनि समस्या परेको छ । अघिल्लो स्थानीय सरकारको पालामा सायद ७६ सालमा सत्यमोहन जोशीको प्रमुख आधित्यमा नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानमा भव्य रूपमा पाठ्यक्रमको औपचारिक रूपमा अनावरण भएको हो । तर वर्णको काम अधुरो रहेकाले त्यो समस्या हटाउने काम अहिले भइरहेको छ । अब फेरि यसलाई नयाँ बनाएर पुरै लागु गर्नुपर्ने हुन्छ ।“ भाषा सिकाइको आधार बिन्दु वर्णमा नै अन्यौलता रहेपछि पूर्ण सिकाइ असम्भव नै हुन्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा पनि वर्णको प्रभाव भाषा सिकाइमा परेको प्रस्तुत बुभन सकिन्छ । सहभागी (ख) ले स्पष्ट पारेअनुसार खस भाषामा थप्नुपर्ने वर्णहरुको काम भइरहेको भन्ने छ भने आचार्य (सन २०२४) ले सिँजाली खस भाषाको वर्ण व्यवस्थाको अध्ययन गरी खस भाषामा ३० वटा व्यञ्जन वर्ण, ६ वटा स्वरवर्ण र १० वटा द्विस्वरहरूको निक्यौल भएको उल्लेख गरेका छन् । तर पनि अन्यौलमा रहेका केही वर्णको लिपि सङ्केत यो हुने भन्ने औपचारिक रूपमा स्पष्ट नभएको पाइएको छ । यस अनुसन्धानबाट खस भाषा शिक्षणको नतिजा प्रभावित हुनुमा वर्णको अन्यौलता एवम् समस्या मुख्य रहेको पाइएको छ । त्यसैले वर्णमा रहेको समस्या समाधान गर्नु अबको प्रमुख कार्य मानिन्छ ।

खस भाषामा भइरहेको शिक्षणको नतिजा प्रभावित हुनुमा एउटा विषयमा मात्र खस भाषाको पाठ्यपुस्तक तयार हुन पनि एउटा कारण देखिन्छ । सिँजा गाउँपालिकाले प्रारम्भ गरेको खस भाषामा शिक्षणको अभ्यासका सिलसिलामा खस भाषा र संस्कृति नामक एउटा मात्र पुस्तक प्रयोगमा ल्याएको पाइएको छ । जुन खस भाषामा शिक्षणभन्दा पनि खस भाषाको शिक्षण जस्तो देखिएको छ । जुन पुस्तक कक्षा १-३ सम्म एक-एक विषयको रूपमा अध्यापन योजनाको लागि तयार पारेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा सहभागी (क) ले प्रस्तुत गरेको धारणा यस्तो छ “ धेरै विषय नेपालीमा पढ्नुपर्ने अनि एउटा मात्र खसमा कहाँ हुन्छ ? नेपालीमा अशुद्ध भनेको वर्ण र वाक्यलाई खस भाषामा शुद्ध भनेर सिकाउनुपर्ने हुँदा विद्यार्थीहरु द्विविधामा परेर पनि खासै खसमा प्रगति गर्न नसकेको होला जस्तो लाग्छ ।“ नेपाली भाषाका विषयहरुको बाहुल्यताको प्रभाव र नेपाली भाषाका सामु खस भाषामा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरु एकदमै कम भएको देखिन्छ । खस भाषामा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा लक्षित कक्षाका लागि नेपाली र अङ्ग्रेजी बाहेक सबै खस भाषामा हुनुपर्नेमा एउटा मात्र विषयमा अध्यापन गर्दा छिपछिपे पानीमा ह्वेल माछा मार्ने उद्देश्य राखे जस्तो गरी खस भाषामा शिक्षणभन्दा पनि खस भाषाको शिक्षण गर्ने तरिका देखिएकाले खस भाषाको शिक्षणबाट प्रभावकारी नतिजा नआई शिक्षणको नतिजा कमजोर भएको कारण मान्न सकिन्छ ।

खस मातृभाषामा शिक्षणको नतिजा कमजोर हुनुका कारणहरुमध्ये नेतृत्वको दबाव र पूर्वतयारी बिनै कार्यान्वयनमा जानुलाई अर्को समस्याको रूपमा हेर्न सकिन्छ । भाषा विकासको इतिहासलाई हेर्दा पौङ्याल र भट्टराई (२०७७) ले कुनै पनि मातृभाषालाई शिक्षा लगायतका क्षेत्रमा पहुँचको भाषा बनाउनका लागि व्यापक छलफल, योजना, ऋमिकता, पहिचान विकास, स्थानीय इच्छा र सहभागिताको सम्बोधन, स्थानीय शिक्षक चयन, मातृभाषाका कक्षा व्यवस्थापन, सस्तो र सुलभ सामग्री, संस्थाहरूबाट सहयोग र दाताहरूको भर जस्ता विषयमा ध्यान दिएमा मातृभाषामा शिक्षा दिन सफल हुने तथ्य प्रस्तुत गरेका छन् । कुनै पनि योजना पूर्वतयारी गरी दूरदृष्टिका साथ लागु गरेमा सफल र सम्पन्न हुन सक्छ तर हतारमा देखाउनका लागि सम्पन्न गर्न खोजेको योजनाले आर्थिक हानी र समयको बर्बादी बाहेक केही उपलब्धि दिँदैन । यस अध्ययनमा सहभागीले प्रस्तुत गरेको तर्क, विचार र प्राप्त

तथ्याङ्क विश्लेषण नजिजाले पनि हतार र हचुवाका भरमा कार्यान्वयनमा जाँदा खस भाषामा शिक्षणको नतिजा कमजोर आएको पाइएको छ । यसलाई अभ प्रस्ट पार्न सहभागी (ख) को भनाइलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ “हामी चाहिँ लागिराख्या छौं सर, वर्णहरूलाई सत्यापन नगरी भाषाका अरू समस्या समाधान नगरी हुँदैन तर नेतृत्वहरू परिणाम मात्र देखियोस् भन्ने बढी चाहन्छन् । एक किसिमको दबाव नै हुन्छ भनौं । गरौं न गरौं भन्ने मात्र हुन्छ । परिणाम के होला भन्ने अनुमान कस्ले गर्ने ? यस्तै कारणले विद्यार्थीको सिकाइ नभएको हो ।” यहाँ सहभागीको भनाइलाई आधार मान्ने हो भने खस भाषामा शिक्षण गर्नुभन्दा पहिला वर्णलगायतका पूर्वतयारी विना स्थानीय सरकारको जोडबलमा सरासर कार्यान्वयनमा गएको देखिन्छ । संवादका समयमा सहभागी (ख) ले व्यक्त गरेको अर्को भनाइ यस्तो छ “हैन मैले त्यतिखैरै आलोचना गरेको विषय के थियो भने वर्ण नआइकन कसरी पाठ्यपुस्तक आउँछ भन्ने सबाल थियो । सबैभन्दा आधारभूत कुरा त वर्ण हो नि त ! अब अहिले आफै कार्यान्वयन गर्ने ठाउँमा आउँदा जसरी पनि कार्यान्वय गर्नुपर्ने भयो (हाँस्दै) ।” यसरी हेर्दा सर्वप्रथम दुख्याउनुपर्ने वर्ण लगायतका आधारभूत विषयहरू नटुड्याई कार्यान्वयनमा जाँदा प्रभावकारी र सार्थक नभएको देखिन्छ ।

खस भाषामा शिक्षणको लागि अबको बाटो:

खस मातृभाषामा शिक्षण भए पनि त्यसको सकरात्मक परिणाम एवम् प्रभावकारिताका लागि अभै केही अपुग रहेको अध्ययनबाट देखिएकाले खस मातृभाषामा शिक्षणको लागि अबको बाटो के हुन सक्छ पहिचान गर्न आवश्यक देखिन्छ । भाषा सिकाइको आधारभूत तत्त्वको रूपमा रहने वर्णको विषयमा आवश्यक पूर्वतयारी नगरिकन शिक्षणमा जाँदा समस्या आएका कारण त्यसलाई निरूपण गर्नु पहिलो कार्य हुन जान्छ । यस विषयमा अध्ययनमा सहभागी (ख) को धारणा यस्तो रहेको छ “वर्णको सत्यापनको आधिकारिकता बाहिर नआएसम्म अलि गाहो भएको अवस्था हो सर । पठनका सबालमा, लेखनका सबालमा वर्ण नसिकाइकन हाम्रा बच्चाबच्चीलाई कसरी सिकाउन सकिन्छ र ? पहिला त विद्यार्थीहरूलाई हाम्रा वर्णहरू सिकाउनु पर्यो नि ! त्यसैले पहिला त्यो वर्णहरूको निक्यौल भयो भने कुरा अधि बढ्छ । हामी त्यसमै छौं ।” सहभागीले भनेअनुसार विद्यार्थीलाई भाषा सिकाउनु भन्दा पहिले वर्ण सिकाउनु पर्ने हुन्छ । त्यसका लागि वर्णको समस्या समाधान हुन जरुरी देखिन्छ । त्यसैले सिँजाको स्थानीय सरकारका लागि खस भाषामा शिक्षण पूर्ण कार्यान्वयन गराउने अबको पहिलो बाटो भनेकै वर्णसम्बन्धी समस्याको समाधान गर्नु हो ।

सिँजाले प्रारम्भ गरेको खस मातृभाषामा शिक्षण कार्यक्रमको सफल कार्यान्वयन लागि अबको अर्को बाटो भनेको आवश्यक पूर्वतयारी र तालिमको आवश्यकता हो । कुनै पनि नवीन योजना तथा कार्यक्रमहरू पूर्वतयारीका साथ प्रारम्भ गरेमा अवश्य सफलताको विन्दुमा गएर दुङ्गिन्छन् । विना तयारी थालिएका हरेक कार्यहरू अलपत्र पर्ने सम्भावना रहन्छन् । सिँजा गाउँपालिकाले प्रारम्भ गरेको खस मातृभाषामा शिक्षणको प्रयोग पूर्ण कार्यान्वयन हुन नसक्नुमा वर्णको निक्यौल, व्यापक छलफल, शिक्षक व्यवस्थापन, शिक्षकलाई तालिम, आवश्यक सामग्रीको व्यवस्थापन र स्रोतको सुनिश्चितता जस्ता पूर्वतयारी नभएकाले हो भन्न सकिन्छ । तालिमको आवश्यकताका सन्दर्भमा सहभागी (क) ले व्यक्त गरेको धारणा यस्तो रहको छ “शिक्षकमा पनि खासै जाँगर पैदा गरेन । धेरै गर्नुपर्छ । त्यसै शिक्षक र विद्यार्थीका हातमा पुस्तक राखेर सिक र सिकाउ भनेर मात्र काँ उपलब्धि देखिएला ? कम्तीमा यसरी सिकाउ भनेर तालिम पनि त हुनुपर्यो ।” यस विचारलाई मनन गर्ने हो भने पूर्वतयारीको रूपमा शिक्षकहरूलाई पनि प्रवोधीकरण तालिम दिनुपर्ने देखिन्छ । “बिलकुलै प्रशिक्षण प्राप्त नगरेका शिक्षकहरू प्रशिक्षण प्राप्त शिक्षकका तुलनामा शैक्षणिक दृष्टिले कमजोर नै हुन्छन्” (अधिकारी, २०६१, पृ. द) । त्यसैले कम्तीमा नवौं पाद्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा शिक्षकलाई तालिमलगायत आवश्यक सम्पूर्ण पूर्वतयारी गर्नुपर्ने हुन्छ । यहाँ खस मातृभाषामा शिक्षणको प्रयोगलाई प्रभावकारी बनाई सफल कार्यान्वयन गराउनका लागि खस वर्णहरूको निक्यौल, तालिम तथा प्रबोधीकरण र आवश्यक सम्पूर्ण पूर्वतयारी तथा व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

निष्कर्ष

खस भाषाको उत्थान र विकासका लागि सिँजा क्षेत्रमा खस मातृभाषामा शिक्षणको अभ्यास गरिनु नवीन र प्रशंसनीय कार्य भएको देखिन्छ । तथापि नेपाली र अङ्ग्रेजी बाहेक धेरै विषयहरूका पाठ्यपुस्तकहरू खस भाषामा हुनुपर्नेमा एउटा मात्र विषयको पाठ्यपुस्तक तयार गरेर खस भाषामा शिक्षणभन्दा पनि खस भाषाको शिक्षण अभ्यास थालेको देखिन्छ । शिक्षण अभ्यासपश्चात् खस भाषामा विद्यार्थीहरू अब्बल हुने अपेक्षाका विपरीत परिमाणात्मक नतिजा निकाल्दा कमजोर रहेको तथ्याङ्क प्राप्त भएको छ । परिमाणात्मक नतिजा पश्चात् गुणात्मक विधि र प्रकृयाहरू अबलम्बन गरी सहभागीहरूबाट लिहएको विचार तथा अनुभवहरूलाई विश्लेषण गर्दा खस वर्णको निर्क्यौल तथा आवश्यक पूर्वतयारीका विभिन्न कार्यहरूको अभावले खस भाषामा शिक्षण प्रभावकारी हुन नसकेको अवस्था देखिएको छ । त्यस्तै खस मातृभाषालाई नेपाली भाषाको तुलनामा अभिभावक समेतको अरुची, शिक्षकहरूमा आवश्यक तालिमको अभाव जस्ता तमाम कारणले खस भाषा शिक्षणको नतिजा प्रभावकारी एवम् अपेक्षित नभएको र खस भाषा शिक्षण कार्यमा विभिन्न चुनौतीहरू खडा भएको देखिन्छ । खस भाषामा शिक्षणको अवस्था र सम्भावना पहिचान गर्नुपर्ने मुख्य समस्या रहेको यस अध्ययनले वर्णको निर्क्यौल, कोश तथा व्याकरणको निर्माण, शिक्षकलाई प्रवोधीकरणलगायत आवश्यक पूर्वतयारी र एउटा बाहेक अन्य विषयमा समेत खस भाषाका पाठ्यपुस्तक तयार गरेर शिक्षणको सुरुवात गरेमा खस मातृभाषामा शिक्षणको उच्च सम्भावना रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत भएको छ । यसरी आवश्यक पूर्वतयारीका साथ योजनाबद्ध ढङ्गले शिक्षण कार्य सञ्चालन भएमा खस मातृभाषामा शिक्षण प्रभावकारी हुने र खस भाषा र संस्कृतिको संरक्षण एवम् संवर्धन पनि हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०७४), भाषिक नीति र भाषा शिक्षण, *शिक्षा पत्रिका*, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६१), नेपाली भाषा शिक्षण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

आचार्य, ओमप्रकाश (सन् २०२४), सिँजाली खस भाषाको वर्णव्यवस्था, *शब्दसाधना* जर्नल, वर्ष ७, अङ्क १, पृ . १६४ ।

आचार्य, ओमप्रकाश (सन् २०२४), जुम्ली भाषाको वाक्यमा कालगत व्यवस्था, *स्फन्दन* जर्नल, भोलुम २, पृ. ६३ ।

आचार्य, ओमप्रकाश (सन् २०२४), जुम्ली भाषाको नाम र कोटिकर बीचको सङ्गति व्यवस्थाले नेपाली भाषाको सिकाइमा परेको प्रभाव, *स्फन्दन* जर्नल, भोलुम १४, पृ. ३० ।

आचार्य, ओमप्रकाश (सन् २०२४), जुम्ली खस भाषाको रूपायन व्यवस्था, जर्नल अफ दुर्गलक्ष्मी, भोलुम ३, पृ. ३०४ ।

खन्त्री, प्रकाशचन्द्र (सन् २०२४), खस मातृभाषी विद्यार्थीले नेपाली भाषा सिकाइमा गरेका त्रुटिको विश्लेषण, *एएमसी जर्नल*, भोलुम- ५, पृ. १४८ ।

खनाल, पेसल (२०८०), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, सनलाइट पब्लिकेसन ।

खान, अब्दुल सलाम (२०७६) शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोगसम्बन्धी एकीकृत अध्ययन प्रतिवेदन, भाषा आयोग ।

गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०८०), कर्णाली प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा : सिफारिस र कार्यान्वयन, भाषालोक, अनुसन्धानमूलक पत्रिका, भाषा आयोग ।

पोखरेल, ताराप्रसाद (सन २०२४), आधारभूत तहमा मातृभाषा शिक्षा कार्यान्वयनका समस्या र समाधानका उपाय, कन्या जन्मल, भोलुम ५, पृ. ९८ ।

पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद, भट्टराई रमेश (२०७७), नेपालको भाषानीति र योजना आधार, इन्टेलेक्च्युअल्ज बुक प्यालेस ।

प्रधान, मीरा (सन २०२१), मातृभाषा शिक्षणमा देखापरेका चुनौतीहरू, जेएमसी रिसर्च जन्मल ।

भट्टराई, देवीप्रसाद (२०६८), शैक्षिक मनोविज्ञान, क्वेस्ट पब्लिकेशन ।

नेपाल सरकार (२०२८), शिक्षा ऐन, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार (२०७४) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, नेपाल कानुन आयोग ।

नेपाल सरकार (२०८१), भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, भाषा आयोग ।

रावत, रणबहादुर (२०७१), यानसयदराका कक्षा आठका विद्यार्थीहरूको स्तरीय नेपाली उच्चारणमा गर्ने त्रुटिको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।

शाही, खडकबहादुर (सन २०२४), भाषिक पृष्ठभूमिका दृष्टिकोणले बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन, इनोभेटिभ रिसर्च जन्मल, भोलुम -३, पृ. ९८ ।

श्रेष्ठ, गोपालबहादुर (सन २०२१), नेपालका विद्यालयमा मातृभाषामा सिकाइको स्थिति, इन्टरडिसिप्लेनरी रिसर्च इन एजुकेशन, DOI: <https://doi.org/10.3126/ire.v1i2.43544>

शाही, खडकबहादुर (सन २०२४), भाषिक पृष्ठभूमिका दृष्टिकोणले बहुभाषिक कक्षा व्यवस्थापन, इनोभेटिभ रिसर्च जन्मल, भोलुम-३, पृ. ९८. DOI <https://doi.org/10.3126/irj>.

हमाल, उषा (२०७४), मातृभाषामा शिक्षण, शिक्षा पत्रिका ।

Vol. 4 | Issue 1, 2025

DOI : <https://doi.org/10.3126/tmj.v4i1.87447>

बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव

सुनिता तामाङ

email: lamasunita1045@gmail.com

Received : April 22, 2025

Revised : June 30, 2025

Accepted : September 12, 2025

लेखसार

नेपाल जस्तो बहुभाषिक देशमा विद्यालय शिक्षामा मातृभाषी र विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको उपस्थिति चुनौतीपूर्ण मानिन्छ । यस अध्ययनले बहुभाषिक कक्षाकोठामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा शिक्षकहरूले सामना गर्ने कठिनाइ र अनुभवलाई उजागर गरेको छ । नेपालमा विभिन्न भाषाभाषीका विद्यार्थीहरू रहेका हुन्छन् । ती सबै विद्यार्थीहरूको आआफ्नो मातृभाषालाई सम्बोधन गरी नेपाली भाषा शिक्षण गर्नु एक जटिल र चुनौतीपूर्ण कार्य हो । त्यसैले यस अध्ययनमा बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षकले शिक्षणका ऋममा के कस्ता अनुभव गरेका छन् भन्ने मुख्य समस्यालाई अनुसन्धानको रूपमा लिएको छ । यो गुणात्मक अनुसन्धानको न्यारोटिभ इन्क्वायरी विधिमा आधारित छ । यस अध्ययनमा विगत सात वर्षदेखि बहुभाषिक कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने तामाङ र मगर गरी दुईजना महिला शिक्षकसँग गहिरो अन्तर्वर्ताबाट तथ्याङ्क संकलन गरी, मौखिक तथ्याङ्कको लेखन, कोडिङ र थिम निर्माण गरी प्राप्तिको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनबाट समूहमा सिक्ने क्रियाकलापले भाषा आर्जनमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने देखाएको छ । शिक्षकले मातृभाषालाई माध्यम बनाएर शिक्षण गर्दा सिकाइ सहज हुने देखिन्छ । सहकार्य सिकाइ विधि प्रभावकारी भए पनि विद्यार्थीमा भाषिक सिपको अभाव चुनौतीको रूपमा देखा परेको छ । बहुभाषिक कक्षा शिक्षणका लागि शिक्षकहरूलाई पर्याप्त तालिम र स्रोत सामग्री उपलब्ध गराउन आवश्यक देखिन्छ ।

मुख्य शब्दावली: भाषिक चुनौती, भाषिक सिप, बहुभाषिक शिक्षण, मातृभाषा, सहकार्य सिकाइ ।

विषय परिचय

नेपालमा बोलिने भाषाहरूको भौगोलिक एवम् जनसांख्यिकी अवास्थाको अध्ययनबाट नेपाल एक बहुभाषिक मुलुक मानिन्छ । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०५८ सालमा ९२ वटा मातृभाषाहरू र २०६८ सालमा ३१ वटाले बढेर १२३ पुगेको देखिन्छ (पौङ्याल, २०८१) । नेपाल एक बहुभाषिक रूपमा परिचित देश हो । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का अनुसार नेपालमा बोलिने कुल मातृभाषा सङ्ख्या १२४ कायम भएको छ (राष्ट्रिय जनगणना र आवास जनगणना, सन् २०२१) । नेपालका भिन्न भिन्न मातृभाषीहरू र जातिका समुदायहरू अलग अलग भौगोलिक परिवेशमा बसोबास नगरी प्रायः अन्तमिश्रित अवस्थामा नै रहेको छ । यस्तो भाषिक समुदाय र जातीय समुदायका विद्यालयहरूमा बहुभाषी विद्यार्थीहरूको उपस्थिति उच्च रहेको हुन्छ । सामाजिक, भाषिक, सास्कृतिक संरचनाले विद्यालय शिक्षणमा प्रभाव पार्दछ । यस्तो परिवेशमा शिक्षणका ऋममा एउटै कक्षामा दुई वा सोभन्दा बढी मातृभाषी

विद्यार्थीहरूको उपस्थिति रहन्छ । यस्तो स्थिति नै बहुभाषिक कक्षा हो । विशेषतः नेपालको सन्दर्भमा नेपाली भाषालाई सम्पर्क र माध्यम भाषाको रूपमा विद्यालय परिवेशमा प्रयोग गरिन्छ । नेपालको बहुभाषिक स्थितिलाई पहिचान गरेर नीति निर्माण गर्न सकेको छैन । यसैगरी पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण विधि र प्रक्रिया, मूल्याङ्कन, व्यवस्थापन लगायत धेरै पक्षहरू बहुभाषिक परिवेश अनुकूलन बनाउन सकेको छैन । सबै प्रकारका विद्यार्थीहरूलाई एउटै पाठ्यक्रममा सामेल गराएर शिक्षण गर्नु प्रभावकारी हुँदैन (पौडेल, २०७०) । भाषा शिक्षणका कक्षाकोठामा भिन्न भिन्न मातृभाषी विद्यार्थीलाई सम्बोधन गरी शिक्षण गर्ने कठिनाइ छ ।

आफू पनि शिक्षक भएको कारणले बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा विभिन्न कठिनाइ र चुनौतीहरू सामना गर्नुपर्ने अवस्था रहेको महसुस गरेको छु । कक्षामा विभिन्न मातृभाषाका विद्यार्थीहरूले सहभागी रहेको हुन्छ र उनीहरू सबैलाई समेट्ने गरी नेपाली शिक्षण गर्दा मैले पनि धेरै समस्याहरू र आप्दयारा अवस्थाहरू पार गरेको छु त्यसैले मलाई मात्र बहुभाषिक कक्षामा यस्तो समस्या भएको हो कि अरू शिक्षकहरूलाई पनि हो भन्ने जिज्ञासाले गर्दा 'बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव' शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न खोजिएको छ । बहुभाषा शिक्षण सम्बन्धी केही अनुसन्धानहरू भएको पाइए तापनि अहिलेसम्म खासै 'बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव' शीर्षकमा अनुसन्धान भएको भेटिएन । नेपालको सन्दर्भमा शिक्षकहरूले बहुभाषिक कक्षामा भोग्नु पर्ने समस्या र चुनौतीमा भने चाहिँ कमै मात्रामा अध्ययन अनुसन्धान भएको छ । अनुसन्धानकर्ताहरूले यस्तो कुरामा कमै ध्यान दिएका छन् र त्यस्तो अध्ययन भएको कमै पाइन्छ । केही अध्ययनहरू भएका छन् तर तिनीहरूले बहुभाषिकताको कुराहरूलाई जोड दिएका छैनन, पढाउँदा शिक्षकलाई के सहजता हुन्छ, के चुनौती हुन्छ भन्ने विषयमा अध्ययन भएको कमै पाइन्छ । त्यसमा पनि नेपाली विषय शिक्षणमा खासै अध्ययन भएको पाइँदैन र ती सबालहरू अनुत्तरित छन् । नेपाली विषयको शिक्षण फरक फरक सन्दर्भमा हुने गरेको छ । बहुभाषिक कक्षामा नेपाली विषयको शिक्षण गर्दा शिक्षकले फरक फरक अनुभव लिने गरेका छन् । त्यसैले बहुभाषिक कक्षाकोठामा विद्यार्थीलाई नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीसह सहभागी गराई भाषिक सक्षमता प्राप्ति गराउने काम चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ । यस अध्ययनमको मुख्य उद्देश्य बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई कसरी अन्तरक्रियामा भाग लिन लगाउँछन् ? (ख) बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा शिक्षकले के कस्ता चुनौती अनुभूत गर्दछन् ? गरी दुईवटा अनुसन्धान प्रश्नहरूको उत्तरको खोजी गरिएको छ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक तथा अवधारणागत स्वरूपको निर्माण गर्न तथा अध्ययनको सीमा निर्धारण गरी अध्ययन विधि निर्धारण गर्न अगाडि भएका विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय अनुसन्धान ग्रन्थ तथा लेखहरूको थिम्याटिक आधारमा समीक्षा गरिएको छ ।

बहुभाषिक शिक्षामा चुनौतीहरू र समाधानहरू

शर्मा र पौडेल (२०७७) ले बहुभाषिक शिक्षामा शिक्षकहरूको तालिमको अभाव, पाठ्यक्रमको लम्बाइ र भाषिक विविधताको चुनौतीहरूलाई चिन्हित गरेका छन् । उनीहरूले यी चुनौतीहरूको समाधानका लागि उपयुक्त तालिम कार्यक्रम, पाठ्यक्रमको अनुकूलन र भाषिक विविधतालाई सम्मान गर्ने शिक्षण विधिहरूको आवश्यकता औल्याएका छन् ।

रिमाल (२०७१) ले सामुदायिक विद्यालयमा भाषिक विविधताको सम्बोधन गर्दै शिक्षकलाई लोकतान्त्रिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट शिक्षण विधिहरू अपनाउन सुभाव दिएका छन् । यसले बहुभाषिक कक्षामा शिक्षकको भूमिकामा सुधार ल्याउन मद्दत पुर्याउँछ ।

भाषिक विविधता र कक्षा व्यवस्थापन

पिताम्बर पौडेल (सन् २०२०) द्वारा गरिएको अध्ययनले कास्की जिल्लाका ८० जना आधारभूत तहका अड्डेजी शिक्षकहरूको अनुभवको आधारमा बहुभाषिक कक्षामा अड्डेजी पढाउँदा आउने चुनौतीहरू र समाधान रणनीतिहरूको विश्लेषण गरेको छ । प्रमुख चुनौतीहरूमा भाषिक विविधता, पाठ्यक्रमको लम्बाइ र शिक्षकहरूको तालिमको अभाव रहेका छन् ।

हिमान राई (सन् २०२३) द्वारा गरिएको गुणात्मक अध्ययनले नेपाली आधारभूत तहमा बहुभाषिक शिक्षणका अवसर र चुनौतीहरूबारे शिक्षकहरूको दृष्टिकोणलाई उजागर गरिएको छ । यस अध्ययनले बहुभाषिक शिक्षणले विद्यार्थीहरूको विषयवस्तुमा राम्रो बुझाइ विकास गरेको तर सबै शिक्षकहरू बहुभाषिक नभएकाले कक्षा व्यवस्थापनमा समस्या आएको देखिन्छ ।

ट्रान्सलाङ्ग्वेजिड र शिक्षकको भूमिका

फ्याक र अन्य (सन् २०२२) द्वारा गरिएको अध्ययनले नेपाली बहुभाषिक अड्डेजी माध्यम विद्यालयहरूमा शिक्षकहरूले कसरी 'translanguaging' प्रयोग गरेर विद्यार्थीहरूको सिकाइलाई सहयोग पुर्याउँछन् भने विषयमा केन्द्रित छ । शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूको मातृभाषा प्रयोग गरेर शिक्षण प्रक्रियामा सहभागी गराउने प्रयास गरिएको छ ।

पाठ्यक्रम र शिक्षण माध्यमको प्रभाव

प्रेम प्रसाद पौडेल (सन् २०११) द्वारा गरिएको अध्ययनले उच्च शिक्षामा बहुभाषिक कक्षामा अड्डेजी पढाउँदा शिक्षक र विद्यार्थीहरूले भोग्ने सञ्चार समस्या, विषयवस्तु बुझाइको कठिनाइ र शिक्षण माध्यम सम्बन्धी असन्तुष्टिबारे चर्चा गरिएको छ । यस अध्ययनले शिक्षक र विद्यार्थीहरू दुवै शिक्षण माध्यमको प्रयोगमा असन्तुष्ट छन्, जसले संचार र विषयवस्तु बुझाइमा समस्या उत्पन्न गरिएको छ ।

नीति, तालिम र पाठ्यक्रम विकास

शेली के. टेलर (सन् २०१०) द्वारा गरिएको लेखले नेपालमा बहुभाषिक भाषा शिक्षाको कार्यान्वयन ढाँचा र यसको सामाजिक राजनीतिक महत्त्वबारे चर्चा गरिएको छ । लेखले बहुभाषिक शिक्षाको लागि सातवटा प्रमुख विषयहरू प्रस्तुत गरिएको छ, जसले शिक्षक तालिम र पाठ्यक्रम विकासमा मार्गदर्शन प्रदान गर्छ ।

बहुभाषिक शिक्षणले आफैंमा व्यापक अर्थ वहन गर्छ । एउटै कक्षाकोठामा एक भन्दा बढी मातृभाषाका विद्यार्थीहरूको उपस्थितिमा कक्षा शिक्षण गर्नु नै बहुभाषिक शिक्षण हो । यस सन्दर्भमा भएका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले समस्याको रिक्तता परिचान गर्न र विश्लेषणको आधार बनाउन सहयोग पुगेको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

यस अध्ययनका लागि बहुभाषिक शिक्षणअन्तर्गत शिक्षकको अनुभवमा भिगोस्कीको सामाजिक-सांस्कृतिक र डेविड कोल्बको अनुभवजन्य सिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ । बहुभाषिक शिक्षणका सन्दर्भमा परम्परागत दृष्टिले शिक्षणीय भाषाको मात्र प्रयोगमा जोड दिएको भए पनि हिजोआज मातृभाषाका माध्यम र समानान्तर शिक्षणमा प्राथमिकता दिने प्रचलन बढ़दै गएको छ ।

बहुभाषिक शिक्षणको प्रभावकारिता शिक्षकको अनुभवमा निहित हुन्छ, जुन सामाजिक-सांस्कृतिक र अनुभवजन्य सिद्धान्तहरूको संयोजनबाट अभ बलियो बन्छ । भिगोस्कीको सामाजिक-सांस्कृतिक सिद्धान्तले बहुभाषिक कक्षाकोठामा शिक्षकको भूमिकालाई विशेष महत्त्व दिन्छ । यसअनुसार, शिक्षकले स्क्याफोलिड्ड प्रविधि प्रयोग गरी विद्यार्थीहरूको प्रोक्सिमल डेभलपमेन्ट जोन (ZPD) मा पुग्न सहयोग गर्छन् । उदाहरणका लागि, नेपाली र अन्य

मातृभाषी मिश्रित कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मातृभाषाको सहारा लिई जटिल अवधारणाहरू सजिलै बुझाउन सक्छन् । यसरी सामाजिक अन्तर्क्रियामार्फत भाषिक क्षमताको विकास गर्ने यो प्रक्रिया बहुभाषिक शिक्षणको आधारभूत तत्त्व हो ।

बहुभाषिक शिक्षणको क्षेत्रमा शिक्षकको प्रभावकारिता केवल सैद्धान्तिक ज्ञानमा मात्र आधारित नभई यसको मूल आधार व्यावहारिक अनुभवमा निहित हुन्छ । डेविड कोल्बको अनुभवात्मक शिक्षण चक्रले बहुभाषिक शिक्षकहरूलाई आफ्ना व्यावहारिक अनुभवहरूबाट सिक्न र त्यसलाई शिक्षणप्रक्रियामा समावेश गर्न प्रेरित गर्छ । यस चक्रको चार चरण (कन्क्रिट अनुभव, प्रतिबिम्बनात्मक अवलोकन, सारांशीकरण र सक्रिय प्रयोग) ले बहुभाषिक शिक्षणलाई गतिशील बनाउँछ । उदाहरणका लागि, शिक्षकले विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरूसँग काम गर्दा प्राप्त गरेका अनुभवहरूलाई विश्लेषण गरी नयाँ शिक्षण रणनीतिहरू विकसित गर्छन् । यसरी अनुभवजन्य सिकाइले शिक्षकलाई बहुभाषिक कक्षाकोठाको जटिलतालाई अझै राम्रोसँग व्यवस्थापन गर्न सक्षम बनाउँछ ।

यी दुबै सिद्धान्तहरूको संयुक्त प्रयोगले बहुभाषिक शिक्षणलाई अझै प्रभावकारी बनाउँछ । सामाजिक-सांस्कृतिक सिद्धान्तले सहयोगपूर्ण वातावरण निर्माण गर्न मद्दत गर्दै, जबकि अनुभवजन्य सिद्धान्तले शिक्षकलाई आफ्ना अनुभवहरूबाट निरन्तर सिक्न र अनुकूलन गर्ने क्षमता प्रदान गर्छ । शिक्षकले यी सिद्धान्तहरूलाई समन्वय गर्दै बहुभाषिक कक्षामा विद्यार्थीहरूको भाषिक र सांस्कृतिक विविधतालाई शैक्षिक अवसरमा परिणत गर्न सक्छन् । यसरी, बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव केवल शैक्षिक नभएर एउटा गतिशील र निरन्तर विकासशील प्रक्रिया हो, जसले विद्यार्थीहरूको बहुभाषिक क्षमतालाई समृद्ध बनाउँछ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धानको न्यायोटिभ खोज ढाँचामा आधारित छ । यसैगरी यस लेखमा सम्भावनारहित नमुना छनोट पद्धति अन्तर्गत उद्देश्यमूलक नमुना छनोटको प्रयोग गरी नमुना छनोट गरिएको छ । म स्वयम् काभ्रे जिल्लाको बासिन्दा भएकोले मैले त्यहाँ एउटै कक्षामा दुई वा सोभन्दा बढी नेपाली भाषा हुने विद्यालयको छनोट गरी उक्त कक्षाकोठामा नेपाली शिक्षण गर्ने दुई जना महिला शिक्षकलाई सूचकको रूपमा लिएको छु । जुन बहुभाषिक विद्यार्थीहरूलाई प्राथमिक तहमा नेपाली शिक्षण गर्ने तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षक र माध्यमिक तहमा नेपाली शिक्षण गर्ने मगर मातृभाषी महिला शिक्षक रहेको छ । प्रा.वि. तहको तामाङ महिला शिक्षक मेरै गाउँको भएकोले हामी बिच प्राय कुराकानी र भेटघाट भइरहेको हुन्थ्यो । मा.वि. तहको मगर महिला शिक्षक मेरै गाउँ भन्दा अलि परको गाउँको हुन्थ्यो । उहाँसँग त आककलभुक्कल मात्र भेट हुन्थ्यो । बहुभाषिक शिक्षणमा शिक्षकको अनुभव लेखको नमुना छनोटमा उहाँहरूलाई लिने विचारका साथ दर्शी विदामा उहाँहरूलाई फोन गरेर भेटै । त्यसपछि सबै कुरा भनेपछि उहाँहरूले कुराकानी र अन्तर्वार्ता गर्न सहमत जनाएँ र दर्शौं पछि समय दिनुभयो । म बेला बेलामा के कस्तो हुँदैछ दर्शौं भनेर फोन गरी रहन्थै । कहिले फोन उठाउथ्यो कहिले नउठाउथ्यो । दर्शौं लगतै मैले ती दुई शिक्षकलाई फोन गर्न तर उहाँहरूले दर्शौंको अलि काम बाँकी भएकोले तिहारपछि गराँ भन्नु भयो । तिहारपछि म आफै उनीहरूको घर पुर्ने र सामान्य कुरा गर्दै आफ्नो मूल विषयमा गहिरो अन्तर्वार्ता लिएँ । त्यो अन्तर्वार्तालाई घरमा आई लिखित रूपमा उतारेँ । अलि तथ्याङ्क नआएको जस्तो लागेर फेरि म केही दिनपछि तामाङ र मगर महिला शिक्षकलाई भेट्न गएँ र थप अन्तर्वार्ता लिएँ । उहाँहरूको पनि घरायसी काम र जागिरले गर्दा अन्तर्वार्ताको लागि त्यति समय दिन नसकेको जस्तो मलाई लाग्यो । यसरी गरिएको तथ्याङ्क संकलनलाई ब्राउन्ड एण्ड क्लार्क (सन् २००६) को त्यगबलितत्यक्षभ च्यक्षभबचअज ष्ट एकथअजययिनथ को मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । मैले पहिले र थप अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनालाई दश पेज जतिमा लिखित रूपमा उतारेँ । त्यसपछि कोडिङ गरी सहपाठीमा छलफल गरेँ । मलाई अलि कोडहरू नमिलेको जस्तो लागेर फेरि लिखित सामग्रीलाई पढी पहिलेको कोडमा परिमार्जन गरेर ३९ वटा कोडहरूको निर्माण गएँ । ३९ वटा कोडमध्ये २८ वटाको

मात्र कोडिङ गरी बाँकी ११ वटा कतै मिलेको कारण त्यसलाई कोडिङ गरिएको छैन । त्यसपछि कोडहरूको तुलना र मिल्दाजुल्दा कोडहरूको वर्गीकरण गरी उद्देश्य-१ (शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया) मा दुईवटा थिम (सहकार्य सिकाइ र मातृभाषाबाट शिक्षण) र उद्देश्य-२ (शिक्षकले अनुभूति गर्ने चुनौती) मा दुईवटा थिम (मातृभाषाको प्रयोग र भाषिक सिपमा कमजोर) निकालेको छ । ती थिमलाई अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त भनाइ र विभिन्न लेखका भनाइहरू प्रमाणको रूपमा राखी विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

नतिजा र छलफल

सहकार्य सिकाइ

कक्षा शिक्षणमा अपनाउने सिकाइ क्रियाकलापमध्ये सहकार्य सिकाइ एउटा उत्तम सिकाइ क्रियाकलाप रहेको पाइन्छ । कक्षाकोठामा शिक्षकले विभिन्न शिक्षण क्रियाकलापम अपनाएर विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण सिकाइ गर्दछन् । ती मध्ये सहकार्य सिकाई पनि एक हो । बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकले पनि सहकार्य सिकाइबाट कक्षा शिक्षण गरेको पाइयो । यसै सन्दर्भमा बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्ने मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूका बिचमा छलफल अन्तर्क्रिया गराउँदा बहुभाषिक प्रतिनिधित्व हुने गरी समूह विभाजन गरेर सामूहिक कार्य गराइन्छ ।” यस भनाइले के संकेत गर्दछ भने कक्षामा बहुभाषिक विद्यार्थीहरू बिच शिक्षण गर्दा सामूहिक कार्यमा जोड दिएको पाइयो । यसैगरी सोही मगर शिक्षकको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त अर्को भनाइ यस्तो रहेको छ: “बहुभाषिक विद्यार्थीहरूको समूह विभाजन गरेर सामूहिक कार्य गराइन्छ र उनीहरूको प्रस्तुतीकरण पनि समूहगत तर प्रत्येक विद्यार्थीको सहभागिता गराइन्छ ।” सहकार्य सिकाइमा प्रत्येक विद्यार्थीहरूको सहभागिताका आधारमा समूह बनाइ समूहमै छलफल र अन्तर्क्रिया गरी समूह सिकाइ गरिएको पाइयो । यसरी सहकार्य सिकाइ समूहको लागि एक बलियो र सकारात्मक परिणाम ल्याउने प्रक्रिया हो ।

सहकार्य सिकाइ एक विद्यार्थी केन्द्रित दुष्टिकोण हो जहाँ विद्यार्थीहरूले साभा लक्ष्य हासिल गर्न साना समूहरूमा मिलेर काम गर्दछन् । बहुभाषिक कक्षामा सहकार्य सिकाइलाई उपयोगीमूलक क्रियाकलापको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्ने तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गराउँदा म विभिन्न मातृभाषा हुने विद्यार्थीहरूलाई साना-साना समूहमा विभाजन गरी तिनीहरूले बुझ्ने भाषामा सिकाउने प्रयत्न गर्छु ।” सहकार्य सिकाइमा विद्यार्थीहरूले समूह कार्यमा आधारित गतिविधिहरू मार्फत सिकाइ गर्दछन् । यस भनाइलाई प्रष्ट पार्न मगर मातृभाषी महिला शिक्षकले यसो भनेका छन्: “प्रस्तुतीकरण गर्नु पर्ने भएकाले उनीहरू (बहुभाषिक विद्यार्थीहरू) ले समूहका साथीहरूसँग पहिले नै छलफल र अन्तरक्रिया गरी तयारी हुन्छन् ।” सहकार्य सिकाइमा कुनै पनि कार्य गर्दा समूहमा नै छलफल र अन्तरक्रिया गर्दछन् तर सधै त समूहकार्य गर्न सम्भव हुदैन । यसै सन्दर्भमा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको विचार यस्तो रहेको छ : “सधै समूहकार्य र सामूहिक अन्तरक्रिया त हुदैन ।” पाठ्यपुस्तकको उद्देश्य परिपूर्तिका लागि एकभन्दा बढी कार्यकलाप गराउन सके त्यस्तो शिक्षण सिकाइ बढी फलदायी हुन्छ ।

विद्यार्थीहरूलाई जोडी वा साना समूहमा विभिन्न सिकाइ गतिविधिहरू मार्फत सिक्न सहकार्य सिकाइले जोड दिन्छ । शिक्षकले बहुभाषिक कक्षाकोठामा नेपाली भाषा सिकाउन विद्यार्थीहरूलाई सहयोगी सिकाइबाट प्रोत्साहीत गर्दछ । यसै सन्दर्भमा तामाङ मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “यसै गरी कहिले काहिँ सबै भाषाभाषी विद्यार्थीहरूलाई एउटै समूहमा राखेर विद्यार्थीहरूलाई समूहका माध्यमबाट भाषा सिकाइ गर्न सहयोग गर्छु ।” भाषा सिकाइमा शिक्षकको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसैले शिक्षकले विभिन्न मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई समान तवरले भाषा सिक्न उत्प्रेरित गरेको पाइयो । शिक्षकले मात्र नभाएर कतिपय अवस्थामा नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूबाट पनि अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा सिक्ने गरेको पाइयो । यस

विचारलाई छल्ङ पार्न तामाड मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस प्रकारको रहेको छ: “कतिपय अवस्थामा नेपाली विमातृभाषिक विद्यार्थीहरू पनि विस्तारै घुलमिल हुदै साथीहरूसँग नेपाली भाषा सिक्ने गरेको पाइन्छ । “ सहकार्य सिकाइले विद्यार्थीहरू बिच भाषा सिकाइ मात्र नभई समस्या समधान गर्ने सिपको समेत विकास गराउँदछ ।

मातृभाषाबाट शिक्षण

बहुभाषिक कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा शिक्षकले मातृभाषाबाट नेपाली भाषा शिक्षण गर्न सकिएमा सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ । अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा दोस्रो भाषाको रूपमा सिकाइ गर्दा केही असहज हुन गरेको पाइयो । यस्तो अवस्थामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मातृभाषालाई जोडेर नेपाली सिकाइ गरेको पाइयो । यसै भनाइमा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो; “ यस्तो बेलामा नेपाली शब्दलाई अन्य भाषासँग जोडेर ‘तिमो भाषामा त्यो शब्दलाई के भनिन्छ’ भनेर उनीहरूसँग सोधेर पनि अन्तक्रिया गर्ने गरिन्छ । “ बहुभाषिक कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मातृभाषालाई संलग्न गराएर नेपाली भाषा सिकाइको पाइयो । यस्तैगरी तामाड मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो: “ उनीहरूकै मातृभाषामा कुरा गर्दा सहज रूपमा बुझ्ने गर्दछन् । ” बहुभाषिक कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूकै मातृभाषामा शिक्षण गर्दा सिकाइ सहज रहेको कुरा पाइयो । भाषा शिक्षण गर्दा शिक्षकले सकेसम्म बालकेन्द्रित शिक्षण प्रक्रिया उपयोगमा ल्याउनु पर्दछ (खनिया, २०७५) । बहुभाषी कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा शिक्षकले विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमिलाई ध्यानमा राखेर शिक्षण गर्नु वर्तमान समयको आवश्यकता देखिन्छ ।

बहुभाषिक कक्षामा शिक्षक विद्यार्थी बिच अन्तरक्रिया गर्दा विद्यार्थीको मातृभाषालाई प्राथमिकता दिई शिक्षण गरिएको हुन्छ । बहुभाषिक कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मातृभाषालाई मध्ये नजर गरी शिक्षण गर्दछ । यसै सन्दर्भमा बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्ने तामाड मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो: “ म आफै पनि नेपाली विमातृभाषिक शिक्षक भएकाले मैले पनि उनीहरूलाई मातृभाषामा विषयवस्तु प्रस्तु पार्न मद्दत गर्छु । ” बहुभाषिक कक्षामा शिक्षक पनि अन्य मातृभाषी भएमा शिक्षक र विद्यार्थी बिच अन्तराक्रिया गर्न केही हदसम्म सहज हुने गर्दछ । यस्ता कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो मातृभाषामा विचारहरू प्रस्तुत गर्न सहयोग गर्दछ । यसै भनाइलाई प्रस्तु पार्न तामाड मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “ समय समयमा म विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो भाषामा आफूलाई मनमा लागेका कुराहरू लेख्न लगाएर उनीहरूको विचार अभिव्यक्तिमा सहयोग गर्छु । ” बहुभाषिक कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा शिक्षकले विद्यार्थीहरूको मातृभाषालाई जोड दिएर शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया गरिन्छ । यस प्रकारको सिकाइले विभिन्न दृष्टिकोण र विचारहरूको आदानप्रदानमा मद्दत पुर्याउँछ, जसले समूहको समग्र दक्षता र सिर्जनात्मकता बढाउँछ ।

मातृभाषाको प्रयोग

बहुभाषिक कक्षामा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा मातृभाषाको प्रभाव अत्यधिक रहेको पाइन्छ । अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूले आफ्नो मातृभाषाको कारण बोलाइमा त्रुटि गरेको भेटिन्छ । यसै सन्दर्भमा एक मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो: “ बोलाइअन्तर्गत अनादर वा सामान्य आदरको प्रयोग बढी गर्ने उच्च आदरको प्रयोग निकै कम गर्ने गर्छन् । यसको कारण भनेको नेपाली मातृभाषी नहुने वा विमातृभाषी विद्यार्थीहरूले आफ्नो घर परिवार, समुदाय र सहपाठीमा आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग धेरै गर्नु हो । ” यसले के संकेत गर्दछ भने विद्यार्थीले मातृभाषाको प्रयोग हरेक परिवेशमा गर्नुले नेपाली सिकाइमा समेत यसको असर परेको पाइन्छ । यसले गर्दा बहुभाषिक विद्यार्थीहरूको नेपाली सिकाइमा सोचे जति उपलब्धि हासिल भएको देखिदैन । अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त अर्को तामाड महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “ सबै नेपाली विमातृभाषिक विद्यार्थीहरूले विद्यालय बाहेक घरमा, गाउँमा, साथीहरूसँग आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग गर्दछन् । जसले गर्दा नेपाली भाषा राम्रोसँग बोल्न

नजानेका र नेपाली भाषा बोल्दा मातृभाषाको शब्द मिसाएर बोल्ने गर्दछन्। “बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा दोस्रो भाषाको रूपमा सिकाइ गर्दछ। दोस्रो भाषाको सिकाइ पहिलो भाषाको जस्तो सहज र स्वभाविक हुँदैन (खनिया, २०७५)। बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले मातृभाषाको प्रयोग धेरै गर्नु शिक्षकका लागि एउटा ठूलो चुनौतीको कुरा हो।

बहुभाषिक कक्षामा विद्यार्थीहरूलाई दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिकाउँदा भाषासम्बन्धी समस्याले प्रभाव पारेको छ। यस्तो हुनुको मुख्य कारण उनीहरूले कक्षाकोठामा शिक्षकसँग मात्र नेपाली भाषाको प्रयोग गर्नु रहेको छ। यसै सन्दर्भमा अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचना अनुसार मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ। “कक्षामा शिक्षकसँग मात्र नेपालीमा अन्तरक्रिया गर्दछन् भने अरुबेला आफ्नो भाषामा गर्दछन्।” यस भनाइले के संकेत गर्दछ भने नेपाली भाषाको प्रयोग अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूले सीमित क्षेत्रमा मात्र गरेको पाइन्छ। यसै गरी अन्तर्वार्ताका ऋममा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो : विद्यालय तथा समुदायमा पनि आफ्नै मातृभाषीसँग खोल्नु, अन्तरक्रिया गर्नुले पनि उनीहरूका नेपाली प्रयोगमा कठिनाइ आएको हो।“ पहिलो भाषा सिकेर विद्यालय स्तरमा दोस्रो भाषा सिक्न आउने जुनसुकै विद्यार्थीलाई पनि पहिलो भाषाबाट बाधा उत्पन्न अवश्य नै हुन्छ (लामिछाने, २०६९)। बहुभाषिक कक्षाका विद्यार्थीहरूले आफ्नो घरपरिवार, समुदाय र सहपाठीमा पनि आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग धेरै गरेको पाइन्छ।

भाषिक सीपमा कमजोर

बहुभाषिक विद्यार्थीहरूलाई नेपाली भाषामा दक्ष बनाउनु एक जटिल कार्य हो। भाषाशिक्षणको मूल उद्देश्य नै भाषिक कुशलतामा विद्यार्थीहरूलाई सक्षम बनाउनु हो। बहुभाषिक कक्षामा नेपाली शिक्षण गर्दा अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूले विभिन्न क्षेत्रमा त्रुटि गरेको पाइन्छ। अन्तर्वार्ताका ऋममा बहुभाषिक कक्षामा शिक्षण गर्ने एक मगर मातृभाषी महिला शिक्षकले यस्तो भनेका छन्: “बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले भाषाका चारै सिपमा त्रुटि गर्दछन्।” भाषाका चारवाट सिपमा सुनाइ, बोलाइ, पढाड र लेखाइ पर्दछन्। बोलाइ सिपअन्तर्गत उच्चारणगत त्रुटि बहुभाषिक विद्यार्थीहरूमा पाइन्छ। यस सन्दर्भमा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “उनीहरू (बहुभाषी विद्यार्थीहरू) ले सबै भन्दा त्रुटि गर्ने बोलाई अन्तर्गत उच्चारणमा, लेखाइ अन्तर्गत वाक्य गठन प्रक्रिया र पदसङ्गतिमा त्रुटि गर्दछन्।” मातृभाषाका कारण विद्यार्थीहरूमा बोलाइ र लेखाइसम्बन्धी त्रुटिहरू अत्याधिक देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो पाइन्छ: “उनीहरूको भाषिक पृष्ठभूमिले गर्दा शब्दार्थ शिक्षण देखिए नै चुनौती देखापर्छ।” विद्यार्थीहरूका आ-आफ्ना भाषिक पृष्ठभूमिका कारण विभिन्न क्षेत्रमा त्रुटि गरेका देखिन्छन्। यसै गरी वाक्य गठन प्रक्रिया देखि पदसङ्गति सम्ममा यसको प्रभाव परेको पाइन्छ। यसै भनाइमा मगर भाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “वाक्य गठन प्रक्रियामा पनि पदसङ्गति नमिलाउने समस्या देखापर्दछ।” बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले उच्चारणमा मात्र नभई भाषाका हर पक्षमा त्रुटि गरेको पाइन्छ। भाषिक पृष्ठभूमिका कारण बहुभाषिक विद्यार्थीहरूलाई नेपाली भाषाका चारै सीपमा कुशल बनाउन निकै जटिल कार्य हो।

बहुभाषिक कक्षाका नेपाली मातृभाषीबाहेका अन्य भाषी विद्यार्थीहरू भाषिक सिपमा कमजोर रहेका छन्। बहुभाषिक विद्यार्थीहरूले आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग बढी गर्नुले नेपाली भाषामा कमजोर रहेको पाइन्छ। यसै सन्दर्भमा मगर मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको पाइयो: “आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग ज्यादा गर्नाले नेपाली मातृभाषी विद्यार्थी भन्दा पढनमा, लेखनमा कमजोर नै पाइन्छ।” यस भनाइले के संकेत गर्दछ भने मातृभाषाको अधिक प्रयोगले दोस्रो भाषा सिकाइमा असर पार्दछ। अर्को तामाड मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “माथिल्ला कक्षामा भाषिक समस्याले गर्दा खासै समस्या नदेखिए पनि तल्ला कक्षाहरूमा भने विभिन्न बुझाइगत र भाषिक अभिव्याक्तिगत समस्याहरू बेलामा आउने गरेको पाइन्छ।” बहुभाषिक कक्षामा पनि माथिल्ला कक्षाहरूमा भन्दा तल्ला कक्षाहरूमा अभ बढी भाषिक समस्या रहेको पाइयो। अर्को मगर

मातृभाषी महिला शिक्षकको अनुभव यस्तो रहेको छ: “साथै शुद्ध उच्चारण र पढाइ समेत गर्दैनन्।” बहुभाषिक कक्षामा नेपाली मातृभाषीबाहेक विद्यार्थीहरुमा उच्चारण र पढाइसम्बन्धी बढी समस्या रहेको पाइयो। यस्तो अवस्थामा विद्यार्थीहरुसँग छलफल गरी उनीहरूसँगै नेपाली भाषा र मातृभाषाको प्रयोग गर्दै शिक्षण गर्नु फलामको चितरा चपाए जस्तै हो।

निष्कर्ष

नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो। यहाँ विभिन्न भाषाभाषीको बसोबास अन्तर्मिश्रित छ। समाजमा भाषाभाषीको जस्तो अवस्था हुन्छ त्यसको प्रभाव विद्यालयमा प्रत्यक्ष परेको हुन्छ। बहुभाषिक कक्षामा नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीलाई सिकाइ सहज हुन्छ भन्ने नेपाली मातृभाषी नहुने विद्यार्थीहरूलाई सिकाइ असहज हुन पुग्छ। दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्ने विद्यार्थीलाई शिक्षण गर्न असाय्यै गाहो हुन्छ। यस अध्ययनबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने बहुभाषिक कक्षामा शिक्षण गर्दा विद्यार्थीको मातृभाषालाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्छ। पाठ्यवुस्तलाई शिक्षण गर्दा उनीहरूको मातृभाषामा अर्थात न सके शिक्षण प्रभावकारी हुने देखिन्छ। शिक्षकहरूको मत पनि यही रहनुले यस कुराको पुष्टि गर्दछ। बहुभाषिक कक्षा शिक्षणसम्बन्धी अहिलेसम्म कुनै किसिमको तालिमको व्यवस्था न भएकोले शिक्षकहरूले बहुभाषिक कक्षा शिक्षणमा विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नु परेको देखिन्छ। सम्बन्धित निकायहरूले यसतरफ ध्यान दिई विभिन्न तालिम, गोष्ठी सञ्चालन गर्नु पर्ने तथ्य मैले अनुभूति गरेको छु।

सन्दर्भ सूची

खनाल, पेशल (२०८०), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति (चौथो, संस्क.), सनलाइट पब्लिकेशन।

खनिया, बुद्धराज (२०७५), नेपाली भाषा शिक्षण: सिद्धान्त र प्रयोग, जुपिटर प्रिन्टिङ एन्ड पब्लिसिङ हाउस प्रा.लि।

निउरे, ध्रुब प्रसाद (२०७५), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, क्वेस्ट पब्लिकेशन प्रा.लि।

पौडेयाल, शालिराम (२०८१), नेपालका प्रमुख भाषा र शिक्षणको अवस्था, विकासको निम्नि शिक्षा, २७(१), ७७-९०।

पौडेल, माधव प्रसाद (२०७०), नेपाली भाषा शिक्षण, विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (२०८०), राष्ट्रिय जनगणना र आवास जनगणना, २०२१।

रिमाल, डिल्लीराम (२०७१), सामुदायिक विद्यालयका प्राथमिक तहमा भाषिक विविधताको सम्बोधन, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधलेख, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर।

लामिङ्गने, यादवप्रकाश (२०६९), नेपाली भाषाशिक्षण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६७), नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>

Paudel, P. (2020). Teaching English in multilingual contexts: Teachers' perspectives. *Prithvi Academic Journal*, 3, 33–46. <https://doi.org/10.3126/paj.v3i0.29557>

Poudel, P. P. (2011). Teaching English in multilingual classrooms of higher education: The present scenario. *Journal of NELTA*, 15(1–2), 121–133. <https://doi.org/10.3126/nelta.v15i1-2.4618>

Phyak, P., Sah, P. K., Ghimire, N. B., & Lama, A. (2022). Teacher agency in creating a translingual space in Nepal's multilingual English-medium schools. *RELC Journal*, 53(2), 431–451. <https://doi.org/10.1177/0033688221113950>

Rai, H. (2023). Multilingual education: Teacher's perspectives on opportunities and challenges at basic level students. *International Journal of Educational and Life Sciences*, 1(2). <https://doi.org/10.59890/ijels.v1i2.458>

Taylor, S. K. (2010). Beyond bilingual education: Multilingual language education in Nepal. *GIST – Education and Learning Research Journal*, (4), 138–154. <https://latinjournal.org/index.php/gist/article/view/590>